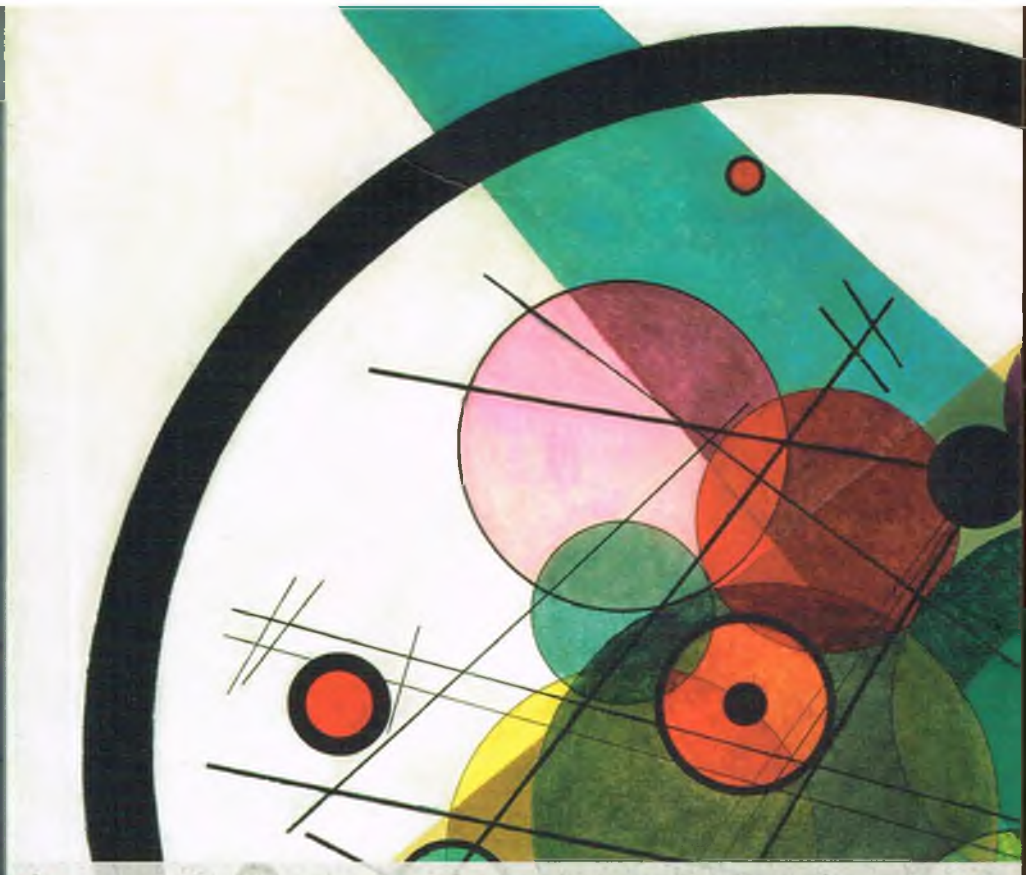

Ontolojiyi Hatırlamak

Sosyolojide Yöntem Sorunu

F. Beylü Dikeçligil

çizgi kitabevi | sosyoloji divanı

ONTOLOJİYİ HATIRLAMAK

SOSYOLOJİDE YÖNTEM SORUNU

F. Beylü Dikeçligil

F. BEYLÜ DİKEÇLİGİL

1949, Kahramanmaraş nüfusuna kayıtlıdır. 1970 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümünü bitirdi. Asistan olduğu İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Amiran Kurtkan Bilgiseven danışmanlığında "Yaşama Tarzı ile Gelir Seviyesi Arasındaki İlişki" konulu doktora tezini 1979 yılında tamamladı. 1980 yılında ABD Pittsburgh Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışma yaptı. 1982-2004 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde görev yaptı. 1985 yılında doçent, 1995 yılında profesör oldu. 1990-1993 yıllarında TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu'nda kurucu Araştırma Dairesi Başkanlığı yaptı. 1997-1998 öğretim yılında Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak Kazakistan'da bulundu.

2005-2014 yıllarında Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Kurucu Başkanlığı yaptı. 'Türk göçmenlerde çekirdek aile ağı' konulu sosyolojik-etnografik bir araştırma için bir yıl Stockholm'de bulundu.

Halen, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Sosyal bilimlerde metodoloji, kültür, aile ve kadın sorunları alanlarında çeşitli makaleleri ve ayrıca dört saha araştırması bulunmaktadır. İlgi alanları arasında; değişen sosyal bilim paradigması, bütünleyici sosyoloji, metodoloji-epistemoloji-ontoloji bağıntısı, araştırma teknikleri, araştırma tasarımı ve projelendirme, modernleşme, kadın sorunları ve aile konuları olan Dikeçligil fotoğrafçılık ile yakından ilgilenmektedir.

ONTOLOJİYİ HATIRLAMAK

SOSYOLOJİDE YÖNTEM SORUNU

F. Beylü Dikeçligil

ÇİZGİ KİTABEVİ | sosyoloji divanı

Çizgi Kitabevi Yayınları:
Sosyoloji Divanı Kitaplığı: 2

Dizi Editörü
Köksal Alver

Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı

Kapak Resmi
Vasiliy Kandinskiy

©Çizgi Kitabevi
Mart 2017

ISBN: 978-605-9427-84-5
Yayıncı Sertifika No:17536

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -
Editör: Dikeçligil, F. Beylü
ONTOLOJİYİ HATIRLAMAK

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66
Baskı: Sebat Ofset
Fevzi Çakmak Mh. Hacıbayram Cd. No:57
Karatay/Konya - KTB. S. No: 16198
Cilt: Göksu Cilt

ÇİZGİ KİTABEVİ
Sahibiata Mah. Mimar Muzaffer Caddesi
Helvacıoğlu Apt. No:41/1
Meram / Konya
Tel: 0332 353 62 65 – 353 62 66
Faks: 0332 353 10 22
www.cizgikitabevi.com

İçindekiler

7 Önsöz

9 Giriş

25 Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metodlar Arası İşbirliği

59 Bilimsel Paradigmaların Oluşumunda ve Dönüşümünde Sosyolojik Bağlam

71 Sosyal Bilimler Epistemolojisinde Sorunların Kaynağı: Ontolojiyi Unutmak

101 Kültür Kavramının Analizi veya Sosyo-Kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme

121 Sosyal Yapı Analizi ve Bir Analiz Modeli Denemesi: 'Sosyal Yapı' ve 'Toplumsal Yapı'

Önsöz

Bu kitap, "Sosyoloji bir bilim ise, neden bilimin çoğu ilkesi sosyolojiye uygun değil?" sorusuna cevap arayışın bir ürünü olarak varlık buldu. Soru, pozitivizmden başka bir bilim modelinin olmadığı, hatta düşünülemeyeceği bir dönemde sorulmuştu. Doktora çalışması sırasında, özellikle 'olgular arasındaki ilişkiler' konusunda çekilen zihinsel sancılar sonucu sosyal bilimler metodolojisi ile başlayan ve bilimsel paradigma kavramına kadar uzanan bir yolun kapısı açılmış oldu. Zaman içinde sorunun sosyolojik gerçeklikte değil de pozitivist bilim anlayışında olduğunu bulmak, her şeye değerdi. Ancak pozitivizmin sosyal bilimlere, özellikle teori ve yöntem konusunda, bilimsel düşünme disiplini kazandırdığı gerçeğini de görmezden gelemeyiz.

Pozitivizm artık evrensellik iddiasını sürdüremiyor; zira sadece madde dünyası için geçerli bir paradigma olarak sınırları belirlendi. Bilimsel bilgi birikiminin genişlemesine ve derinlemesine büyümesi, en çok sosyal bilimlerin işine yaradı diyebiliriz. Canlılar dünyasının doğası ve işleyişine dair 'kompleks canlı sistemlerin bilimi' adı ile oluşan yeni paradigma, sosyal bilimlerin katı pozitivist ilkelerce yargılanmasına da son vermiş oldu.

Bir arayışın hikayesini anlatan bu makaleler, şahsıma ait bir gayretin sonucunda biraraya gelmedi. Köksal Alver'in kararlılığı olmasaydı bu kitap ortaya çıkmazdı. Hocanın yazarlığı imdadıma yetişti. Kitabın isim babası oldu. Kendisine gönülden müteşekkirim.

Kitabın, toplumun tarihsel-kültürel sürecini gözardı etmeden, Batı bilimindeki gelişmeleri ve Batı sosyolojisinin değerli bilgi birikimini özgün bir ontolojik kabul ile sentezleyen yeni bir sosyolojinin oluşumuna yol açmasını diliyorum. Mesele, karınca gibi toplamak ve sistematik istifleme yapmak değil; bal arısı gibi topladığı çiçek tozlarını, kendinden kattığı enzim ile

bala dönüştürmektir. Gerekli olan enzim, 'insan-doğa-Kutsal' arasındaki ilişkiyi anlamlandıran bir varlık tasavvurudur. Çin'de bile olsa gidilip alınması gereken çiçek tozlarının, eskilerin usare dedikleri enzim olmaksızın bala dönüşebilmesi imkânsız. İkbal'in şu sözleri bizlere bal yapmanın yolunu gösteriyor: "Göğsünün içinde yıldızları aşıp geçecek bir yol vardır. Lakin sen kendini tanımıyorsun. Bir kere de tohum gibi gözlerini kendi içine aç ki, yerin altından bir fidan olup yükselesin."

Giriş

Zamanımızda pozitivist bilim anlayışı, canlı dünyası için geçerliliğini tamamen yitirmiştir. Yirminci yüzyıl boyunca başta yeni fizik olmak üzere biyoloji, psikoloji, tıp gibi farklı bilim dallarındaki keşifler ve gelişmeler, bilim anlayışında kökten değişimlere yol açtı. Pozitivizmin öncülleri ve ilkeleri, artık, sadece madde bilimleri için geçerli kabul ediliyor.

Bugün canlı dünyasında giderek derinleşen bilim dalları, yepyeni bir gerçeklik bilgisi sunuyor. Pozivitist çizgiden şaşmak istemeyen sosyal bilimciler, bilim dünyasındaki kökten değişimin farkında bile değiller. Oysa sosyal bilimci, paradigma dönüşümünden haberdar olmak zorunda. Aksi takdirde, pozitivist labirentte veya post-modern karmaşada kaybolma tehlikesi kendisini bekliyor. Zira bilim anlayışı olarak ifade edebileceğimiz bilimsel paradigma; bilimin ne olması gerektiği, bilimsel bilgiye nasıl ulaşılacağını gösterir. Bu ifade bilimsel çalışmanın, bilim literatürünü takip etmek, kaynak taramak, referans göstermek gibi akademik yazım tekniklerinden ibaret bir faaliyet olmadığı anlamı da gelir. Şüphesiz akademik yazım, bilimsel bilgilerin sunumu için vazgeçilmez öneme sahiptir. Ancak tek başına pek fazla bir şey ifade etmez.

Sosyal bilimler ondokuzuncu yüzyılda kurulurken, bilim statüsünü kazanabilmek için, klasik fiziğe göre biçimlenen pozitivist paradigmanın temel kabullerini benimsemek zorundaydı. Madde bilimlerinin yöntemi ve ilkelerini örnek almayan sosyal dünyaya dair bir inceleme alanının sosyal bilim olabilmesi mümkün değildi. Oysa bugün, bu geçiş kartının hükmü kalmadı. Bilimdeki gelişmeler bizi bambaşka bir konuma getirmiş durumda. Mikroskopik olandan en gelişmiş olana kadar tüm canlı dünyasının işleyişi, klasik fiziğin, kimyanın ve biyolojinin incelediği gerçeklik boyutundaki işleyişlerden çok farklı. Klasik fiziğin biçimlendirdiği bilim anlayışını örnek alan pozitivist sosyolojinin, 'hiyerarşik-parçalı-deterministik bütün' tasarımı sosyal dünyada karşılık bulmuyor.

Maddi-maddi olmayan, beş duyu ile algılanabilen-algılanamayan, canlı-cansız, deterministik-indeterministik, makro-mikro, ruh-beden, akıl-sezgi şeklinde karşıtlıklardan oluşan iki parçalı gerçeklikte yaşamıyoruz. Gerçeklik, tüm bu karşıtlıkların içiçeliği ile oluşan bir kompleks oluş süreci. Kompleks; fakat karmaşık değil. Artık karşıtlıklardan birini seçmek ve bütünü bu seçilen parçaya indirgemek diye bir şey söz konusu değil. Bu yüzden 'ya-ya da'mantığı sadece madde dünyasının beş duyu ile algınan boyutu için geçerli. Cansız dünyanın doğası ve işleyiş kuralları, canlı varlıkların dünyası için söz konusu bile edilmiyor. Pozitivist bilim paradigmasının evrensellik iddialarının sınırları çizilmiş durumda. Bilimin sunduğu yeni birikimi kavramak, pozitivist mantığın ötesine düşüyor. Kompleks bir örüntü halinde işleyen canlı sistemleri kavrayabilmek 'hem/hem de' mantığı ile mümkün. Canlı varlığın doğasına ilişkin geniş ve derin bir bilgi birikimi ile birlikte oluşan ve kompleks sistemler bilimi adı verilen yeni bilim paradigması, pozitivizmin sözünü bile etmek istemediği yeni gerçeklik boyutlarının bilgisine nasıl ulaşılacağının ilkeleri sunuyor.

Kitaptaki makaleler Türkiye sosyolojisinde pozitivist dayatmanın sınırlarını zorlamak için uzun soluklu bir arayışın ürünleri olarak, zaman içinde ortaya çıktı. Sorun, bu dayatma-

nın siyasal ve ideolojik nitelikte olmasıdır. Sosyal bilimcilerin büyük bir ekseriyeti, Batı modelinde olduğu üzere, inceledikleri gerçekliğin doğasına yönelik ana soruyu sormaktan çekindi; hatta verilecek olan cevabın bilim yapmak için zorunlu olan bir başlangıcı hazırladığından habersiz kalmaya devam etti. Sıkı-surveyci anlayış, bağımsız-bağımlı değişkene sıkışıp kaldı; bu kıskaçtan kurtulmak isteyenler ise post-modernizmin tozu dumanı içinde kayboldular. Bizi varlığın doğasına dair bir temel öncüle götürecek olan ontolojiyi unutmak, aslında bilimsel bilginin ne olduğu ve bu bilgiye nasıl ulaşılacağını unutmaktır. Zira bilimsel bilginin ne olduğu ve bu bilgiye nasıl ulaşılacağını belirleyen hareket noktası, incelenmekte olanın 'ne' olduğunun cevabıdır. Şüphesiz birden fazla ontolojik öncül söz konusudur ve farklı öncüller olacaktır. Mesele, sosyal bilimcilerin cesaretle kendi varlık tasavvurlarını keşfetmeye çalışmalarıdır. Yeni bir sosyoloji için ontolojiyi hatırlamak zorundayız.

Bilim İnsanının Temel Referans Çerçevesi: Bilimsel Paradigma

Paradigma bir dizi ontolojik, epistemolojik ve metodolojik öncüllerden oluşan, bilimin ne olması gerektiğini ve bilimsel bilgiye ulaşmanın yolunu gösteren referans çerçevesidir. Bilimsel bilgisini edinmek istediğimiz gerçekliğin nasıl bir şey olduğunu (ontoloji) bilmeliyiz ki, ne tür bilgiye (epistemoloji) nasıl ulaşacağımızı (metodoloji) bilebilelim. Varlığın doğasını, işleyişini ve anlamı ile ilgili olan ontolojik kabul, sistemin güneşi gibidir; diğer öncülleri bu merkezi öncüle göre anlam kazanır. Bilim insanları farklı ontolojik kabulleri seçebilirler. Zira, öncüller (bağlama göre temel kabul, referans noktası, sayıltı, postulat, aksiyom terimleri de kullanılabilir) bilim insanlarınca doğru olarak kabul edilen, ancak bilimsel olarak sınanması mümkün olmayan alanların bilgisidir. Önemli olan bu içiçe geçmiş, birbiri içinde yuvanlanmış üç temel kabul ve türevleri arasında çelişkilerin olmamasıdır.

Değişmeye açık tutmak kaydı ile bilimsel paradigma, bilim insanına faaliyetlerini başlatabileceği ve sürdürebileceği bir referans çerçevesi sunar. Bu referans çerçevesi, ortak bir anlayışın kurulmasını ve sürdürülmesini sağlayan standartlar demektir. Bu standartlar; bilimin amacı ve fonksiyonu, izlenecek teorik ve metodolojik kurallar, incelenecek sorunlar ve konular, başvurulacak yöntemler, teknikler ve araçlar ve araştırmanın bilimselliğini değerlendirecek kuralları belirler (Bkz. Kuhn, 1985). Tam da bu noktada Kuhn'un normal bilim kavramını hatırlamalıyız.

"Normal bilim paradigmanın öngördüğü sorunlar, araştırma modelleri ve yöntemleri çerçevesinde , paradigmanın sayıltılarını sorgulamaksızın, hatta bu temel kabullerden haberdar bile olmaksızın yapılan bilimsel faaliyetlerdir. Kuhn'a göre bilimsel bilgi birikimi normal bilim ile büyür; paradigma dönüşümü de bilimsel devrimler ile gerçekleşir. Normal bilim yenilik bulma peşinde değildir. Paradigmanın gücü, olağan/normal bilime sunduğu araştırma modelinin ve yönteminin işlerliğine bağlıdır" (Bkz. Kuhn, 1985). Özellikle son cümle, klasik fiziğin önderliğinde oluşan pozitivist paradigmanın canlı sistemler için geçersizliğinin yine bilim tarafından ortaya serilmesine rağmen, sosyal bilimlerdeki etkisinin neden devam ettiği sorusunun cevabıdır. Pozitivist paradigma, normal bilime sınırları belirli bir araştırma modeli ve işleyen bir yöntem sunmuştur; bu yüzden sosyal bilimlerdeki etkisi sürmektedir. Ancak, bu ifadeler nicel yöntemin bırakılması gerektiği anlamını taşımıyor.

İki nedenden ötürü nicel yöntemden vazgeçmek gerekmiyor. Birincisi, bilimsel bilgi birikimle büyür ve derinleşir, birikimi reddetmek bilimin gelişmesine set vurmak demektir. Hatalı olan, nicel yöntemin sosyolojik gerçekliğin bilgisine ulaşmada tek yöntem olduğunu sanmaktır. İkinci neden ise, bütünleyici sosyal bilim paradigmasının ontolojik kabulü ile ilgilidir. Sosyolojide paradigma dönüşümü nicel yöntemin terkini gerektirmez. Zira bütünleyici sosyoloji için sosyolojik gerçeklik, birinden birinin tercih edilmesi gereken karşıtlıkların toplamı değildir; aksine benzerlikler ve farklılıklar kadar karşıtlıkların da

içiçe olduğu çok boyutlu dinamik bir örüntüdür. Bu, insanlar arası etkileşimlerle varlık bulan birbiri içinde yuvalanmış bir dizi içiçelikler demektir: Bilişsel-davranışsal-maddi araç; manevi kültür-maddi kültür; soyut-somut; olması gereken-olan; teori-pratik; determinizm-indeterminizm; iç dinamikler-dış dinamikler; nicel-nitel; makro-mezo-mikro; birey-toplum; kurum-organizasyon-grup; yapı-fail; aktif-pasif; özne-nesne gibi. Bu kompleks örüntü de nicelleştirilen ve nicelleştirilmeyen de birliktedir. Bilgi edinme sürecinde imkanları ve sınırları bilinmek kaydı ile, nicel veya nitel yöntemlerden biri veya her ikisi birlikte kullanılacaktır. Nicel yöntem, sosyolojik gerçekliğin nicelleştirilebilir özelliklerini açıklamak için gerekli iken, nitel yöntem bu gerçekliği anlamak için gereklidir.

Böylesi kompleks bir yapıda sayılarla ifade edilebilen ve edilemeyen boyutlar da içiçedir. Nicel yöntem sosyolojik gerçekliğin sayılarla ifade edilebilinen boyutlarını açıklarken, nitel yöntem bunun mümkün olmadığı boyutları anlamak için gereklidir. Sosyolojik gerçekliği, madde dünyası gibi beş duyu ile algılanabilir kabul eden pozivist sosyoloji için nicel yöntemin tek yöntem olması tabii bir sonuçtur. Mesele madde bilimine göre biçimlenen pozitivist paradigmanın bilime kattığı bu önemli yöntemin, sosyoloji için imkanları ve sınırlarını görebilmektir. Bu noktada şu hususun altını çizmeden geçmeyelim. Nicel yöntem, sosyolojiye hem düşünsel hem de davranışsal anlamda bilim disiplini kazandırmıştır. Bu yöntem disiplinini kazanmadan nitel yöntem tercihi yapmak, sosyoloji için bazı tehlikelere neden olacaktır. Yöntemlerin gücü ve zaafları bilindiği takdirde, her iki yöntem arasında bir tercih yapmak mümkün değildir.

Bilimin aydınlattığı alanlar genişlerken bazen normal bilim ile çözülemeyen, cevaplanamayan sorunlar ortaya çıkar. Bu duruma Kuhn anomali adını veriyor. Anomali, mevcut paradigmanın yol göstericiliğinin artık işe yaramadığını ifade eden bir kavramdır. Sürekli ve derin anomaliler bunalıma ve bilimsel devrime yol açar.

Paradigma dönüşümü ise mevcut hakim paradigmanın yerini alternatif paradigmanın alması demektir. Bilimsel devrimin olabilmesi için, bunalım döneminde yeni sorunlara çözüm getiremeyen paradigmanın yerine geçecek olan paradigmanın, mevcut sorunları/anomalileri kendi içinde daha tutarlı olarak ele alıyor ve açıklıyor olması gerekir.

Bir paradigma benimsendiğinde bir inanç sistemi halini alır; bu yüzden değiştirilmesi çok zordur. Zira paradigma, son tahlilde, ilk ve son ilkelerle ilgili bir dizi inançlardır. Varlık ve bilgiye dair kabullerle ilgili olduğu için de paradigma kaçınılmaz olarak felsefe, metafizik veya teoloji temellidir. Burada metafizik kavramını, Seyyid Hüseyin Nasr'ın "Kutsal ile bağlantısı olan felsefe" (Bkz. Nasr,1988) anlamında kullanmaktayız.

Pozitivist Paradigmanın Üç Ontolojik Öncülü ve Üç Eleştiri

Bilim gelişirken, daha önce bilimsel olarak sınanması mümkün olmayan alanların bilgisine ulaşıldıkça bu alanlara ait öncüller de artık sınanabilir önermeler halini almıştır. Paradigmanın dayanak noktaları olan ve zamanla bilimsel olarak yanlışlanan ontolojik kabullerden şu üçüne kısaca değinelim: Varlığın yapıtaşı maddedir; parçalar arasında doğrusal ve öngörülebilir neden-sonuç ilişkisi vardır; bütün, parçaların hiyerarşik toplamıdır.

Materyalist felsefeye dayanan pozitivizm için varlığın yapı taşı, maddedir ve bu bölünemeyen en küçük parçadır. Ancak yirminci yüzyılın ilk çeyreği dolmadan enerjinin sakınımı kanunu, maddenin bir tür enerji enerjinin de bir tür madde olduğunu gösterdi. Daha sonra, maddenin bölünemeyen en küçük parçası olan atomun parçalanmasıyla elde edilen atom bombası İkinci Dünya Savaşını sonlandırmak için kullanıldı. Şimdilerde ise string teori, madde diye bir şeyin olmadığını, evrenin enerji okyanusundan ibaret olduğunu ileri sürüyor.

Yirminci yüzyılın ilk otuzunda kuantum teorisine gösterilen ilgi ve tepkinin bugün string teoriye gösterildiği söyleniyor. Şüphesiz bu tür bilimsel teorilerin layıkıyla anlaşılması alan dışındakiler için zor. Ana hatları ile anlamaya çalıştığımızda, teorinin gerçekliğin yeni görünümlerinden söz ettiğini görüyoruz. Bilim kurgudan, Matrix gibi filmlerden söz edildiği zannına kapılmak mümkün.

String teoriye göre hiçbir madde katı, sıvı veya gaz değildir. Maddelerin köküne indikçe atoma oradan atomaltı parçacığa ulaşılır. Ulaşılabilinen en son noktada ne katı, ne sıvı, ne de gaz olan bir enerji formları bulunur. Sicime benzediği için bu enerji formlarına sicim (string) adı verilmiştir. Bütün evrenlerdeki her şey bu sicimlerden (formu sicime benzeyen enerjilerden) oluşmuştur. Sicimler onbirinci boyutta hareket eden parçacıklardır. String teoriye göre, eğer onbirinci boyutu görebiliyor olsaydık, birbirinden ayrı maddeleri değil, sadece stringlerin birbiriyle etkileşimini görürdük. Teoriye göre paralel evrenler vardır ve onların fizik yasaları bizim evrenimizdekilerle aynı olmak zorunda değildir. Şüphesiz string teori bu tür açıklamalardan ibaret değil. Ancak burada amacımız string teoriyi tanıtmak değil; sadece bilimin nerelere geldiği, hangi bilgi alanlarına ulaştığına dair bir ipucu vermek istedik.

String teoriyi benimseyenler kadar eleştirenler de var. Matematiksel ifadesine kavuşmuş olsa da string teori de, yeryüzünün canlı olduğunu ileri süren gaia hipotezi gibi metafizik çağrışımlar uyandırdığı için eleştiriliyor. Varlığın doğası maddedir diyerek konuyu kestirip atmadıkça, varlığa dair bilgilerin felsefi, metafizik, hatta teolojik çağrışımlar uyandırması kaçınılmazdır. Mesele bilim ile bu bilgi türleri arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğudur.

Pozitivist bilim anlayışının olgular arasındaki ilişkilerin doğasına dair ikinci öncülün de canlı sistemlerde geçerli olmadığı ispatlanmıştır. 'Doğrusal ve öngörülebilir neden-sonuç ilişkisi', madde dünyasındaki ilişkilerde geçerli olduğu için pozitvizmin evrensellik iddialarının biri daha yanlışlanmış olmaktadır.

Kuantum fiziği madde için geçerli olan kesin determizmin, yani doğrusal neden-sonuç ilişkisinin dolayısıyla öngörülebilirlik ilkesinin madde-altı boyutta işlemediğini bilim ortaya koymuş oldu. Moleküler biyoloji de, determinizmin canlı sistemlerde de işlemediği ve kompleks sistemler örüntüsünde doğrusal nedensellik yerine karşılıklı nedensellikler olduğu gerçeğini gösterdi. Bu karşılıklı nedensellik sadece iki durum arasında meydana gelmez, kompleks bir bütünsellik içinde çok yönlü, yani "bağlantısal ve bağlamsal nedensellikler"dir. Zamanımızda sosyal bilimlerde ilişkisellik, etkileşim, süreç, örüntü gibi kavramların sıklıkla kullanılır olmasının nedeni bu paradigma dönüşümüdür.

Özetle, determinizm ve öngörülebilirlik ilkeleri atom-altı dünyada ve canlı sistemlerde işlemiyor. Kompleks sistemler düşüncesi ve sibernetik başta olmak üzere bir çok bilim dalını etkileyen ve canlı sistemler bilimi paradigmasının oluşumunda önemli katkıları olan Şili'li iki biyolog Maturana ve Varela, vermiş oldukları basit ve esprili örnek ile bu tartışmaya son noktayı koymuş oluyorlar: "Bir taşa tekme attığınızda taş, doğrusal neden ve sonuç ilişkilerine göre tepki verecektir. Taşın davranışı Newton mekaniğinin temel kanunları uygulanarak hesaplanabilir. Bir köpeğe tekme attığınızda ise, durum tamamen farklıdır. Köpek kendi doğasına ve doğrusal olmayan organizasyon örüntüsüne göre yapısal değişikliklere yol açan bir cevap verecektir. Sonuçtaki davranış genellikle öngörülemez" (Capra, 2002: 35). Bir de tekmenin bir insana atıldığını düşünelim. Ya da bir topluma. Bu arada, mikro ilişkilerde karşısındakini kontrol etmeye odaklı bireylerin ve makro boyutta da yaptıkları komplolarla, adını koymasalar da, hala toplum mühendisliği yapmaya uğraşan siyasetçiler ve sosyal bilimcilerin kulaklarını çınlatalım.

Üçüncü ontolojik öncül parça-bütün bağıntısı ile ilgilidir. Bütünün doğasına ilişkin tartışmalar, ilk iki öncülün aksine, sosyal bilimler içinden doğdu. Pozitivist psikolojinin davranışçı indirgemeciliğine karşı, bilişsel ve davranışsal süreçlerin birlikte işleyişini savunan gestalt psikolojisinin bu katkısı "daha sonra sistem düşünürlerinin anahtar formülü" (Capra, 1996:

35) olmuştur. Parça-bütün bağıntısının sosyolojik düşüncedeki yansımalarına dikkat çekmek amacı ile bu öncülü ayrı bir başlık altında almaya çalışacağız.

Ontolojik Öncülün Bilim Diline Yansıması: Parça-Bütün Bağıntısı

Sosyal bilimlerde 'parça-bütün bağıntısı' söz konusu olduğunda, paradigma farkını gösteren, iki temel önerme karşımıza çıkıyor: "Bütün parçaların toplamıdır" ve "Bütün kendisini oluşturan parçalardan bağımsız bir varoluşa sahiptir. Birinci önerme felsefe kökenli iken, ikincisinin kaynağı ise Gestalt psikolojisidir. Yirminci yüzyıl boyunca bilimdeki gelişmeler sonucu, bu önermeler zamanımızda şu iki terimle ifade ediliyor: 'Nedensel bütün' ve 'bağlantısal ve bağlamsal bütünsellik'. Tam da bu noktada anayoldan sapmamak için sadece işaret etmekle yetinelim: 'Bütün' kavramı, pozitivist bilim anlayışının 'yapı' odaklı olmasını yansıtır; 'bütünsellik' kavramı ise kompleks canlılar bilimi paradigmasındaki önceliğin 'süreç' olduğunu gösterir.

Her iki parça-bütün tasarımı, gerçekliğe iki farklı bakış açısını yansıtır ve aynı zamanda bilimsel bilgi üretiminin hareket noktasını belirler. Daha sonraları bu önermeler kendi doğrultularında geliştirilmiştir. Gerçekliğin doğasına dair olduğu için bu iki basit önerme, aslında varlığın 'ne'liğine dair ontolojik kabulün bilim dili ile ifade edilmiş halidir; bütünün doğası ve işleyişi ile ilgili olmak üzere birbiri içine yuvalanmış iki ontolojik kabulü barındırır. Açık söylemek gerekirse, paradigmanın dayandığı varlık tasavvuru, yani ontolojik kabul, bilim insanının gerçekliği nasıl algıladığını ve anlamlandırdığını gösterir; bu algı ve anlam, bilim insanının sadece bilimsel faaliyetlerini değil, hayata bakışını ve hayatı anlamlandırışını da biçimlendirir.

Parça-bütün bağıntısına ilişkin bu iki görüşü açıklamaya geçmeden önce, şu hususa vurgu yapmalıyız: Her ikisi de gerçekliğe farklı bir bakış demektir ve farklı zamanlarda farklı bağlamlarda ortaya çıkmıştır.

"Bütün parçaların toplamıdır" önermesi, on yedinci yüzyılda Descartes tarafından tanımlanan mekanik evren görüşünün sözel formülasyonudur ve üç yüz yıl boyunca pozitivist paradigmanın diğer öncüllerini ve mantığını biçimlendirmiştir. İkincisini ise yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, gestalt psikolojisi bilime kazandırmıştır. "Bütün kendisini oluşturan parçalardan bağımsız bir varoluşa sahiptir ve parçalar arasında doğrusal nedensellik değil karşılıklı nedensellikler vardır" önermesi, pozitivist sosyal bilim anlayışında çok önemli bir kırılmaya neden olmuş ve bilişsel süreçlerle ilgilenen bilim dallarına ışık tutmuştur. Bu iki önermeyi açıklamaya geçmeden önce her ikisinin tarihsel arka planına kısaca göz atalım.

On yedinci yüzyıla kadar Batı'da da, diğer kültürlerde olduğu üzere, manevi özelliklere sahip olduğuna inanılan organik evren/doğa görüşü hakimdi. Bilimin amacını, "doğanın kanunlarını keşfedip onu kontrol altına almak ve doğayı insan ihtiyaçlarının tatmini için kullanmak" şeklinde belirleyen Francis Bacon ile birlikte, o zamana kadar 'besleyici ana' olarak tanımlanan doğaya bakış değişmeye başladı. Modern Batı medeniyetine kadar, her çağda ve her toplumda insan, doğa ile olan ilişkisini kendi 'kutsal'ı ile bağlantılandırarak kurmuştur. Kültür tarihinin bir bakıma, insanın doğa ile olan ilişkisine yüklediği anlamın tarihidir. Birbirini besleyen pozitivist bilim anlayışı ve modernleşme, tüm batı-dışı modern toplumları ve antropolojik anlamda 'çağdaş yerli' kültürlerin doğa algısında travmatik dönüşüme neden olmuştur (Bkz. Davis, 2015).

Doğaya hükmetmek şeklinde özetlenen bilimin amacı ile, daha sonraları sanayileşme-moderleşme ile birlikte ortaya çıkan ve çağımızın büyük bir sorunu olarak devam eden ekolojik çöküşün bilişsel temeli atılmış oldu. Bilimin amacını ortaya koyarken Bacon'un kullandığı; "doğa kıstırılıp avlanmalı", "dizgin altına alınmalı", "sırları işkence ile zorla alınmalı", "hizmete mecbur edilmeli", "köle yapılmalı" şeklindeki ifadelerin zaman-mekan-özne bağlamı dikkate alındığında, bu söylem hiç de yadırgatıcı gelmez. İngiliz bilimci, filozof, hukukçu ve yazar

olan Francis Bacon, sömürgeciliğin şaha kalktığı ve 1480'lerden 1750'lere kadar sürecek olan cadı avının devam ettiği bir dönemde aktif ve etkili bir Kraliyet yargıcıdır.

Konumuza dönecek olursak, dişil özellikleri ile besleyici bir ana olan doğanın, Bacon'dan(1561-1626) sonra ayaklarına zincir bağlanmış bir erkek köle gibi algılanmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bacon'un başlattığı bu radikal etki; ruh ve bedeni (zihin ve maddeyi) birbirinden iki ayrı varlık alanı olarak ayıran ve mükemmel işleyen bir makine gibi tasarladığı maddi dünyayı bilimin inceleme alanı olarak kabul eden Descartes'ın (1596-1650) ve bu makinanın 'mutlak' yasaları bularak bu yasaların matematiksel formülasyonlarını yapan Newton'un (1643-1727) katkıları ile derinleşti.

"Descartes için maddi dünya bir makine idi ve bir makineden başka bir şey değildi. Maddede hiçbir amaç, hayat ya da ruhsallık yoktu. Doğa mekanik yasalara göre işliyordu ve maddi dünyadaki her şey, aksamının düzenlenişine ve hareketine bakılarak açıklanabilirdi. Doğanın bu mekanik tasviri, Descartes'i izleyen dönemde bilimde egemen görüş oldu. Yirminci yüzyıl fiziğinde vuku bulan kökten değişime kadar, doğa olayları hakkındaki kuramların formülleştirilmesine ve bütün bilimsel gözlemlere rehberlik etti" (Capra, 1989: 60).

Mekanistik doğa tasarımı, daha sonraları "bütün parçaların toplamıdır" şeklinde ifade edilir oldu. Bilimsel analiz gereği bütünün parçalarına ayrılması gerekiyordu ki, bu prosedüre indirgemecilik denildi. İndirgemecilik, yani bilgisini edinmek üzere bütünün parçalarına ayrılması; yani bütünün parçalarına, hatta en küçük parçasına indirgenmesidir. Pozitivist paradigma çatısı altındaki sosyal bilimler için de, bu en küçük parçanın beş duyu ile algılanabilir, gözlemlenebilir, deneylenebilir ve nicel olarak ifade edilebilir olması gerekiyordu.

Descartes'ın "zihne ait olan her şey bedenin dışındadır; bedene ait olan her şey de zihnin dışındadır" sözü, aynı zamanda bilimin konusu olarak maddenin seçildiğini de belirtiyordu. Bütünün indirgendiği en küçük parça; fizikte ve kimyada atom, biyolojide hücre, psikoloji de ise 'davranış' oldu.

Pozitivist paradigmanın 'niceliğe dönüştürülebilen şeyler gerçektir ve bilimin konusudur' şeklindeki epistemolojik öncülü; psikolojide algı, hafıza, bilme gibi zihinsel/bilişsel süreçlerin bilinçli ihmalinde ve davranışsal süreçlerin benimsenmesinde baş rolü oynamıştır. Davranışın gözlemlenebilir olması ve daha sonra yıllarda ölçeklerle nicelleştirilebilmesi söz konusudur. Ancak, egemen positivist paradigmanın gücüne rağmen yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında psikolojide bellek üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar daha sonra bilişsel psikologların çalışmalarına öncülük edecektir.

Max Wertheimer, Kurt Kofka ve Wolfgang'ın çalışmaları ile oluşan Gestalt psikolojisi 1940'lı yıllara gelindiğinde positivist-davranışçı anlayıştan çok farklı bir anlayışın köklenmesini sağlamıştır. Nitekim, yirminci yüzyılın önemli bilim felsefecilerinden biri olan Michael Polanyi (1891-1976), gestalt psikolojisinin bizi, "gerçekliğin yeni bir tanımı ile tanıştırdığını" (Polanyi, 1946 : 11) söyler.

"Bütün parçaların toplamıdır" ve "Bütün kendisini oluşturan parçaların biraraya gelmesinden daha fazlasıdır" cümleleri iki farklı gerçeklik tasarımını ifade etmekle kalmaz, daha öncede zikrettiğimiz üzere, iki farklı hayat görüşü sunar. Bu yüzden bu iki önermenin etkisi sadece bilim dünyası ile sınırlı kalmamış; toplum, kültür ve birey olmak üzere toplumsal hayatın her boyutuna sinmiştir. Gündelik hayata dair kısa süreli sınırlı gözlemler bile, bu iki hayat görüşünün insanların düşünce-duygu-davranış süreçlerini nasıl biçimlendirdiğini gösterecektir. Bazı insanlar, olan biteni tek parçaya indirgeyen doğrusal açıklamalar yapar. 'Ya/ya da' mantığına dayalı bu düşünce tarzı, gerçekliğin doğasına aykırı olduğu için de ödenen bedel büyüktür; gerçeklik ile algılayan arasında oluşan anlamsız boşluk, çoğu zaman öfke, üzüntü, kaygı vb. ile dolar. İndirgeme-aşırı genelleme-etiketleme zincirine yol açan karşıtlık mantığının gerilim, çatışma ve kutuplaştırma yaratması kaçınılmazdır.

Pozitivist temel üzerine kurulu eğitim sistemimiz; madde-altı dünyaya girmemek kaydı ile, sadece madde dünyası

için geçerli olan parçalar arasında doğrusal nedensellik, bütünü temsil eden en küçük parçaya indirgeme, parçanın bilgisini bütüne genelleme (istisnaları yok sayan aşırı genelleme) ve bir makine gibi tıkır tıkır işleyen bir sosyal dünyada bireysel veya toplumsal geleceği öngörme gibi zihinsel referanslara dayanmayı sürdürdükçe, müfredat değişikliklerinin faydası olmayacaktır. Bu tür bir düşünce tarzı kaçınılmaz olarak, hem bireyin iç dünyasında hem de sosyal dünyada çeşitli olumsuzluklara neden olmaktadır. Zira düşünsel ve duygusal olarak insanın doğanın dinamik ahengine katılmasını engeller. Gestalt psikolojinin bütün-parça bağıntısı ile biçimlenmiş bir hayat görüşü ise insana, canlı doğanın işleyişini farkında olmadan özümseme, gözlemleme ve içselleştirme imkanı ve fırsatı sunar. Bu kavrayışın mantığı olan 'hem/hem de', bir başka ifade ile, sağduyunun mantığıdır. Yaşam tarzı, dünya görüşü ne olursa olsun sağduyulu insan, çatışma ve gerilime neden olan karşıtlıklar yerine, verimliliği besleyecek olan işbirliğini ve/veya uyumu oluşturacak ortak paydayı bulmaya çalışır. Özetle gerçeklik algısı sadece bilimde değil, hayatın her boyutunda insanın düşünce-duygu-davranış sürecini dolayısıyla sosyal etkileşimleri biçimlendirmektedir.

Pozitivist paradigmanın 'nedensel bütün'ü ile kompleks sistemler bilimi paradigmasının 'bağlantısal ve bağlamsal bütünsellik' kavramının özelliklerini özetleyerek konuyu sonlandıralım.

Nedensel bütün şu özellikler üzerine kuruludur: Bütün parçaların toplamıdır; parçalar arasında doğrusal neden-sonuç ilişkisi vardır; parçalar arasında hiyerarşi vardır; bütünün bilgisi parçalarına ayrıştırılarak ve kendisini temsil eden bir parçaya indirgenerek elde edilir; bütün kapalı bir sistemdir, bu yüzden bağlam söz konusu değildir; bütün bir yapıdır. Bu özellikler, 'ya/ya da' mantığını gerektirir.

Bağlantısal ve bağlamsal bütünsellik ise şu özellikleri gösterir: Bütün birbirine örülü ilişki ağlarından oluşur; bütün kendisini oluşturan parçalardan (ki, terminolojide parça deni-

len aslında etkileşim ağıdır) ayrı bir varlıktır; parçalar arasında karşılıklı nedensellik vardır; parçalar-etkileşimler içiçe geçmiştir olduğu için hiyerarşi yoktur ve bütün parçalarına indirgenemez; bağlam, yani zaman-mekan-özne bağıntısı önemlidir, zira bütün açık bir sistemdir; bütünün açık sistem olması hem dağılmaya yatkın hem de kendini yeniden üreten bir sistem olması demektir; bütün, süreçtir. Bu özellikler ancak 'hem/hem de' mantığı ile anlaşılabilir.

Bilgi yığınının anlamlı bir birikime dönüşebilmesi için, bilişsel bir referans çerçevesine ihtiyaç vardır. Bilimsel paradigma, sadece bilimin ne olduğu ve nasıl yapılacağının ötesinde bilim insanının bu ihtiyacını da karşılar. Ancak sosyal bilim paradigması sadece akademisyenler için değil, insana ve toplumа dair soruları olan entellektüel birikime sahip insanlar için de referans çerçevesi sunar. Özellikle ontolojik öncüller, nedensel bütün veya bağlantısal bütünsellik gibi nesnel bilim dili ile ifade edilse bile, metafizik (Kutsal ile bağlantı kuran felsefe anlamında) çağırışımlara neden olur. Bireylerin hayata bakışını biçimlendirir ve anlamlandırır. İşte bu yüzden, varlığı maddeye hapsedenler, paradigma tartışmalarını epistemoloji ile sınırlandırmışlardır. Oysa, bugün bilim, ontolojik kabullere ışık tutacak alanların bilgisine daha çok sahiptir. Bilimin gelişmesi ile bilinen alanlar giderek genişlemekte ve derinleşmektedir. Gerçeklik ile örtüşen bir varlık tasavvurunun bilime daha fazla faydası olacağı bir gerçektir.

Sosyolojinin yolunu açacak bir bilim anlayışı arayışının ürünlerini kapsayan bu kitapta ilk dört makalenin sıralanmasında yayın tarihi değil, ana tema gözetildi. Son iki makale ise bütünleyici sosyolojik yaklaşımın örnekleri olarak kitapta yerini aldı. Bu yazıların tümünü ontolojiyi hatırlamak için atılan ilk adım olarak nitelendirebiliriz.

Kaynaklar

Capra, F. (2002). *The Hidden Connections*. New York: Doubleday-Random Hause Publishers.

Capra, F. (1996). *The Web of Life*. New York: Random Hause Publishers.

Capra, F. (1989). *Batı Düşüncesinde DÖNÜM NOKTASI*. Çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları.

Davis, W. (2015). *YOL BİLENLER Kadim Bilgeliğin Modern Dünyadaki Önemi*. çev. Akın Terzi. İstanbul: Kollektif Kitap Bilişim ve Tasarım Ltd. Şti.

Kuhn, T. (1985). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. 1. baskı. Çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Nasr, S.H. (1988). *İnsan ve Tabiat*. çev. Nabi Avcı. İstanbul: İşaret Yayınları.

Polanyi, M. (1946). *Science*, Faith and Society. Chicago: University of Chicago Press.

Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metodlar Arası İşbirliği

●

Giriş

Batı sosyolojisinde nicel ve nitel saha araştırma metodlarının[1] uzun süren önemli tartışmalara konu olduğunu biliyoruz. Bu tartışmaların öylesine uzun geçmişi vardır ki, bilim olarak sosyolojinin ortaya çıkışından sonraki yıllara kadar dayanır. Aslında tartışmalar halen de devam etmektedir ama eski şiddeti de kalmamıştır. 1960'larla birlikte Kuhn'un ortaya koyduğu, 'sosyal bilimlerde tek paradigmanın hâkimiyeti yerine birden fazla yarışan paradigmaların bulunduğu' gerçeğinin geniş kabul görmesi ile paradigmatik mücadele üzerinde durulmuştu. Zamanımızda her iki metod arasındaki işbirliği konusu, sosyolojide metodolojinin gündeminde önemli bir yer tutmakta. Artık sadece işbirliği imkânlarından söz edilmiyor; hemen hemen bütün sosyal bilimlerde bu işbirliğinin nasıl olacağı konusunda

[1] Aslında konuya başlarken bile, sosyolojimize yöntembilim bağlamında kök salmış, ama yeterince net olmayan ve üstelik yanlış referans noktaları olarak pekişmiş bazı kavramların yarattığı şaşırtmacalarının sıkıntısını çekmiyor değiliz. Bunlar arasında, metod-teknik kavramları ve aralarındaki keskin ayırım başı çekiyor. Ardından 'yöntembilim-metodoloji' kavramlarının her ikisinin de yazıda kullanılması meselesi geliyor. Aynı şekilde neden yöntem yerine metod kavramının tercih edildiği konusu da açıklama istiyor. Bu açıklamalar, bizi ana yoldan saptıran ve kendisi de çok önemli bir başka ana yola çıkacak bir özellikte. Hatta ana yol yerine, otoban demek daha doğru. Zira bu sorunlar temel önemi haiz. Ancak kısaca da olsa üzerinde durulması gerekiyor: Sosyolojimizdeki metod-teknik ayırımı, naif pozitivizmin benimsediği 'metodolojik tekçilik' ilkesinin bir üründür.

çeşitli kitaplar yazılıyor. Bu tür yayınların, yaklaşık son yirmi yıldan beri giderek arttığını görüyoruz. Bu ilgi sadece sosyolojide değil, diğer sosyal bilimler disiplinlerinde de yoğun bir biçimde yaşanıyor.

Konu birbirini bütünleyen iki amaçla ele alındı. İlk amaç, Türkiye sosyolojisi için aslında çok gecikmiş olan bu konuyu gündeme getirmektir. Konunun batı sosyolojisindeki tarihçesini dikkate aldığımızda gerçekten epey geç kaldığımızı söyleyebiliriz. Nicel yöntemin egemenliğine rağmen kendisine yavaş yavaş sağlam bir yer açmaya çalışan nitel yönteme, özellikle daha genç kuşağın giderek artan bir ilgi duyduğu görülüyor[2]. İkinci amaç ise nicel ve nitel yöntemi, metodolojileri ve dolayısıyla paradigmaları içinde incelemektir. Aralarında yüzeysel karşılaştırmalar yapmak yerine, her bir metodu kendi zihinsel atmosferi içinde anlamaya ve açıklamaya çalıştık. Böylece karşılaştırmanın, nicel ve nitel araştırma yöntemlerinden birinin

---

Tek paradigma, tek metodoloji dayatması yapmayan sosyal bilimciler için bu ayırım, yapay bir ayrımdır. Bilimsel araştırmanın, iç içe geçmiş, zihinsel ve uygulama süreçlerinden ikincisinde, özellikle veri toplamada izlenen yol ve/veya kullanılan araçlar için, bazen metod yerine teknik terimi kullanılmaktadır. Sosyal bilimlerde dört ana yönteminin (laboratuvar deneyi, survey, saha çalışması, tarihi karşılaştırma) kuşattığı çeşitli veri toplama ve veri analiz yollarına (soru kâğıdı, katılımlı gözlem, derinlemesine görüşme, hayat hikâyesi vb.) yöntem veya teknik de denilmektedir. Ama daha çok 'yöntem' terimi tercih edilmektedir.

Zihinsel süreç söz konusu olduğunda ise bu süreçlerin nasıl işlediğini gösteren yollar (tümevarım, tümdengelim, hipodedüktif vb.) için, mutlaka yöntem terimi kullanılmaktadır. 'Metodoloji ve yöntembilim'e gelince... Metodoloji bilimsel araştırmanın bütün zihinsel ve davranışsal süreçlerini irdeleyen ve nasıl olması gerektiğini söyleyen normatif (kural koyucu) bir disiplini ifade eder. Bu anlamda bizim tercihimiz 'yöntembilim'i kullanmak yönündedir. Ama metodolojinin ikinci anlamda, araştırıcının benimsediği felsefi arka plan ve teorik bakış açısı ile kaynaşmış metodolojik yaklaşımı ifade ettiğinde tercihimiz değişiyor. 'Yöntembilimsel yaklaşım' ifadesi, bu anlamı çağrıştırmıyor. Bu nedenle, disiplini kastederken yöntembilim; araştırmacının yaklaşımı için de metodoloji kavramını tercih ediyoruz. Zira yöntembilim farklı paradigmaların farklı metodolojilerini de inceler. Ancak araştırmacının yaklaşımı söz konusu olduğunda, yöntembilimin incelediği bütün metodolojilerden sadece biri, teorisi ile uyuşan biri kastedilmektedir. Metod veya yöntem kavramlarına gelince... Her ikisine de aynı mesafedeyiz. Bu nedenle her ikisi de kullanıldı.

[2] Bu ilginin somut ürünlere dönüşebilmesi, nitel yöntem ile ilgili veya yöntemler arası işbirliğini yansıtan yayınlar kadar, bu tür saha araştırmalarıyla mümkün olabilecektir. Nitel yöntem ile ilgili bir tek telif kitap yayınlanmıştır: Yıldırım A. ve Şimşek H. (1999). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

mutlak üstünlüğü ile sonuçlanmasını gerektiren, dikotomik mantığın 'siyah-beyaz' dayatmasından kurtularak yeni ve farklı zihinsel ufukları görebilme şansımız artmış oldu. Zira metodlar, kendi paradigmaları içinde anlaşılmaya çalışılmadıkça, sağlıklı bir işbirliğinin kurulması mümkün olamayacaktır.

Bu çalışmada savunduğumuz tezi, metodoloji ve metod kavramları merkezinde şu şekilde ifade edebiliriz: Her biri farklı bir dünya demek olan paradigmaların işbirliğinin imkansızlığı nedeniyle metodolojik işbirliği de imkansızdır; eğer bu tür bütünleyici bir metodoloji isteniyorsa, bu ancak, yeni ve farklı bir bütünleyici paradigma ile mümkün olacaktır. Pozitivistik ve yorumcu paradigma arasındaki metod işbirliği ise, bir dereceye kadar mümkündür. Ne var ki, araştırmacının öncelikle kendi paradigmasının bilincinde olması kaydıyla, araştırma tasarımını kendi tercihi olan yönteme dayanarak kurması ve diğer yöntemin veri toplama ve veri analiz tekniklerini ne amaçla, ne kadar ve nasıl kullanacağını bilerek araştırmasını yapması gerekir. Aslında bu işbirliği bile, ontolojik temelde her iki paradigmanın da yetersizliğinin zımnen kabul edilmesi demektir.

Konuyu ele alırken hem yazının amacını netleştiren hem de konunun sınırlarını çizen bazı sorular sorarak işe başlayabiliriz:

Nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin ayırt edici özellikleri ve ilkeleri nelerdir? Bu özellikler ve ilkeler hangi temel kabullere/gerekçelere dayanır? Yani her bir metod ilkesi, neden ve neye dayanılarak ortaya konulmuştur? Kaynağı nedir? Metod ve metodoloji arasında nasıl bir benzerlik, fark ve bağıntı vardır? Paradigmanın önemli bir bileşeni olarak metodoloji ve metodolojik sayıltılar, paradigmanın diğer bileşenleri/sayıltıları (epistemolojik, ontolojik aksiyolojik, retorik) ile nasıl bir ilişki içindedir? Bu ilişkiler araştırma yöntemine nasıl yansır?

Batı sosyolojisinde nicel-nitel yöntem karşıtlığının geçmişi nasıldı, bugünü nasıl? Zamanımızda işbirliği nasıl sorgulanıyor? Metodolojik işbirliği mi, yoksa metodlar arası işbirliği mi? Metodolojik işbirliği neden imkânsızdır? Metodolojik işbirliği-

ne karşı çıkanların temel argümanları nelerdir? Paradigmalar farklı dünyalar sunduğuna göre, metodolojik işbirliği mümkün olabilir mi? Metodolojik işbirliğini savunanların gerekçeleri nelerdir? Metodlar arası işbirliği nasıl gerçekleşir? Metodlar arası işbirliğini bir moda kurbanı olmaktan nasıl kurtarabiliriz?

YÖNTEMLER ARASINDAKİ FARKLILAŞMANIN KAYNAĞI

Nicel ve Nitel Saha Araştırma Yöntemlerinin Özellikleri: İki İdeal Tipin Karşılaştırılması

Bilindiği üzere sosyal bilimlerde dört araştırma metodundan söz edebiliyoruz: Deneysel psikolojide ve kısmen sosyal psikolojide kullanılan laboratuvar deneyi; sosyolojide ve bütün diğer sosyal bilimlerde kullanılan survey (saha taraması); daha çok sosyal antropolojide, etnografyada ve özellikle son yirmi yıldır giderek artan biçimde sosyolojide (ve hatta derinlemesine görüşme ve/veya hayat hikâyesine dayanan 'sözel tarih' çalışmaları ile kültür incelemelerinde, tarihte, siyaset biliminde) kullanılan saha çalışması (field work); tarih araştırmalarında, sosyolojide, siyaset biliminde vb. sosyal bilim dallarında kullanılan tarihsel karşılaştırma yöntemi.

Bu yöntemlerden ilk ikisi, laboratuvar deneyi ve survey, nicel araştırma yöntemi olarak bilinirken; diğer ikisi, saha çalışması ve tarihi karşılaştırma yöntemleri nitel araştırma yöntemi olarak kullanılmaktadır. Temel ayraç, araştırmacıların bilimsel bilgisini edinmek istedikleri olaylara ya da olgulara ilişkin topladıkları verilerin niteliği ile ilgilidir. Birincisinde amaç, hem nicel hem de nicelleştirilebilir verilere ulaşmak iken; ikincisinde amaç, nitel bilgiler elde etmektir.

Aşırı basitleştirilmiş şekilde tanımlayacak olursak, ister nicel ister nitel yönteme dayanıyor olsun, bir saha araştırması incelediği olgu veya olgular arası etkileşimler hakkında bilimsel bilgi edinebilmek için sahadan veriler toplar, analiz eder

ve sistematik bir biçimde sunar. Adı üzerinde, nicel araştırma sayılarla ve ölçümlerle ifade edilebilen veriler ile nitel yöntem ise sosyal dünyanın sayılarla ifade edilemeyen görünümleri ile ilgilidir. Ancak, her iki yöntemi sadece bu özellik ile anlatabilmek mümkün olamayacağına göre diğer ayırt edici özellikleri de ele almalıyız.

Nicel ve nitel yöntemin özelliklerini vermeden önce, çok önemli iki hususun altını çizmemiz, hem de kalın çizgilerle çizmemiz gerekebilir. Birincisi, bu karşılaştırma ideal tip anlamında bir karşılaştırmadır. Max Weber'i hatırlayalım: İdeal tipler bir olgunun gerçeklikte birebir karşılığı değildir; olması gereken veya olması istenen hiç değildir: Olguyu benzerinden veya karşıtından ayıran kalıcı, yani zaman ve mekâna göre değişmeyen özelliklerinin bir araya getirilmesi ile oluşturulan zihnen inşa edilmiş bir soyutlamadır. Bir modeldir; 'olan'ın modelidir; 'olması istenen'in değil.

Her türlü ikili ideal tipleştirme, bir dikotomidir. İki karşıt ideal tipi, düz bir çizginin iki karşıt ucunda yer alıyor gibi tasarlayabiliriz. Gerçeklikte ise, olgu (burada saha araştırması yöntemi) bütün özelliklerin hepsini aynı yoğunlukta barındırmadığı için, bu çizgi üzerinde, herhangi bir uca şu veya bu mesafede yakın veya uzak olacaktır.

Nicel ve nitel araştırma yöntemleri söz konusu olduğunda dikkati çeken ikincisi husus ise, bu araştırma metodlarının (veya bütün ideal tiplerin) hiyerarşik üstünlük anlamında karşılaştırılması yanılgısıdır. "En iyi-en kötü araştırma veya daha kolay-daha zor araştırma, şeklindeki basit dikotomiler nicel ve nitel araştırma arasındaki farklılıkları anlamamıza yardımcı olmaz" (Neuman 1991: 322). Bu tür bir değerlendirme, sadece objektif olmayan bir yargılamaya dönüşecektir. Oysa her bir yöntem ya da teknik, ait olduğu metodolojik yaklaşımın gereklerine ve/veya paradigmanın yönelimlerine uygunluğu oranında bilimseldir. Zira sosyal bilimlerde, bilim anlayışları, bir başka ifade ile sosyal bilim paradigmaları farklıdır. Önemli

olan araştırma konusunun, ilgili amaca ulaşmak için en uygun ve en elverişli biçimde nasıl inceleneceğidir.

Bu özellikleri, şematik bir biçimde gösterdikten sonra, açıklamaya geçebiliriz. Ancak böylesine karşıt özellikleri, ana kaynağa yani paradigmalara inmeden açıklamaya çalışmak verimsiz bir çaba olacaktır. Bu metodları birbirinden bu kadar farklı kılan metodolojileri ve bu metodolojilerin ait olduğu paradigmayı dikkate almadan yapılan bir karşılaştırma yüzeysel kalacaktır. Bu bağıntıları kurmadan önce metodolojik olarak iki destekleyici bilgiye ihtiyacımız var. Önce 'olgu'dan başlayıp 'üst-kültür sistemi'ne kadar uzanan bir dizi kavram arasındaki bağıntıyı göstermeye çalışalım. Sonra iki paradigmanın karşıt özelliklerini, yöntemlerde olduğu gibi, ideal tiplemeler halinde yansıtalım:

Tablo 1: ***Nicel ve Nitel Araştırma Yöntemlerinin Özellikleri***

	Nicel Araştırma	**Nitel Araştırma**
Araştırmanın amacı	Olguları/nedenleri/etkileri açıklamak, yani genel geçer genellemeler yapmak (prediction)	İncelenen sosyal dünyayı derinlemesine anlamak ve/veya yorumlamak
Teori	Önceden belirlenmiş teori	Teori olmayabilir; eğer varsa, araştırma süreci boyunca geliştirilen/inşa edilen teori (grounded theory)
Hipotez	Tümdengelimsel hipotez (ler)in sınanması	Soru cümleleri
Veriler	Nicel	Nitel
Kapsam	Evren/örneklem	Bir veya birkaç sosyal dünya (tipik durumlar)
Cevaplayıcı sayısı	Çok sayıda	Az sayıda
Araştırma süreci	Doğrusal	Döngüsel
Araştırmanın süresi	Daha kısa, zamandan tasarruf	Uzun süre, zamana yayılan bir araştırma

Araştırmacının rolü	Pasif ve süjeden ayrı	Aktif, araştırılan ile etkileşim halinde
Veri toplama teknikleri	Anket, nicel içerik analizi	Katılımlı gözlem, derinlemesine görüşme, odak grup görüşmesi, hayat hikâyesi
Veri toplamada kullanılan araçlar	Telefon, posta (yüz yüze anket uygulanmadığı zaman)	Ses kayıt cihazı, fotoğraf makinası, video kamera
	Standart resmi dil/nesnel anlatım	Serbest, edebi bir dil/öznel anlatım
	Değişkenler(bağımlı, bağımsız, ara) yordama, test etme, operasyonel, veri, neden-sonuç, nedensellik, açıklama, normlar, ölçme, ölçek, istatiksel terimler (ortalama, yüzde, korelasyon vb.) pozitif olgu, açıklayıcı araştırma, teoriler, objektiflik, etik, positivistik metodoloji, nedensel araştırma, değerden bağımsızlık, keşif araştırması, nedensel açıklama, normativism, temsil edebilirlik, geçerlik, güvenirlik, objektiflik.	Tipler, kategoriler, sistemler, örüntüler, sosyal eylem süreçleri,kültürel formlar, semboller, değerler, sübjektif anlamlar, anlama, yorumlama, dilemma, dikatomi, kendine özgü, dinamikler, günlük hayat, yeniden inşa, sosyal dünya, etkileşim, çok boyutluluk, kendiliğindenlik (spontane), sübjektiflik.
	İlgili hipotezler sınanmış ve evren hakkında genellemeler yapılmış olur	Olgunun canlı ve çok boyutlu tasviri verilmiş olur.

Kaynak: Williams (1990: 33) ve Neuman'dan (1991: 323) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Olgu-Metod-Teori-Metodoloji-Paradigma-Üst Kültür Sistemi Bağıntısı: Nicel ve Nitel Yöntem Karşıtlığını Kavramanın Birinci Boyutu

Bütün kavramlar için geçerli olan bir gerçek, bu kavramları da kuşatıyor: Kavramların, zihnimizde durgun bir tanım kalıbı olarak bulunmasından çok, bilimsel bilgi üretme sürecini çö-

zümleyebilmemizi sağlayan anahtarlar gibi işlev görebilmesi gerekir. Bunun için, ayırt edici özellikleri vurgulayan tanımlarla olguları, kavramlar halinde dondurmamak gerekiyor. Tanımlama gereklidir; ama kavramlar (dolayısıyla olgular) arasındaki ilişkilerin/bağıntıların yok sayıldığı, bir zihinsel kavrayışa imkân sağlayabilirler. Bir kavramı, ilgili bağlam içinde, bir diğeri ile ilişkilendirmediğimiz zaman aslında analitik anlamda bir işe yaramaz hale getiriyoruz demektir. Zira kavramları, somuttan soyuta doğru giden bir analiz sonucu elde ederiz; kavramlar arasında ilişkileri yeniden kurmadıkça onları analitik bir araç olarak kullanamayız.

Kavramlar arasında, katlanarak gelişen ve etkileşimi barındıran bağıntıları netlikle kavrayabilmenin, birbirini tamamlayan, iki hareket noktası var. (Zira iç içe geçmiş oldukları için bir sıralamadan değil, bir örüntüden söz ediyoruz): Birincisi, bu kavramlar kalem-kâğıt üzerinde gösterildiği veya dil ile ifade edildiği için birbiri ardına sıralanırlar. Aslında gerçeklikte, değişmez bir öncelik-sonralık sırası yerine, bağlama göre değişen öncelikler vardır. Dolayısıyla, bu yapay sıralama değişmez değildir. Mesela, teori ve metod kavramları arasında takdim-tehir yapılabilir. İkincisi, bu kavramlar arasında herhangi bir sınır çizgisi mevcut değildir. Yani, bunlar (aslında, her olgunun kendi bağlamı içindeki, bütün kavramlar) birbirlerinin içine karışır, birbirleri ile kaynaşırlar[3].

Bilim görünürdeki benzerlik ve farklılıklar arasındaki karmaşık etkileşimlerin arkasındaki değişmeyen benzerlikler ve etkileşimleri soyutlama yoluyla ulaşmaya çalışır. Bu şu demektir: Bilim olaylardan, yani görünürdekilerden yola çıkar ve bu olayları bir ayıklama sürecinden geçirerek olgular halinde tasarlar, kavramlaştırır ve aralarındaki ilişkileri keşfetmeye çalışır.

[3] Bu yüzden kavramların ayırt edici özelliğini/özelliklerini belirleyen, sadece farkları vurgulayan yüzeysel bir analizin bir faydası olmayacaktır. Kaldı ki, bilimsel anlamda analiz edemeyen ve bu yüzden rahatlıkla sözde-analiz diyebileceğimiz bu tür çözümlemeler, kaçınılmaz olarak zihinsel kargaşanın davetiyeleridir. Oysa kavramın 'kendine özgü' farklarını, yalıtılmış bir halde bırakmayıp, kavramlar arasındaki bağıntılar ve etkileşimler içinde ele alan bir analiz, ilgili olduğu olgu veya olgular dünyasının bilgisine açılan kale kapısı gibidir. Parça-bütün bağıntılarını kurduğu için gerçekliğin, bir anlamda fethini sağlayan böyle bir bilimsel analiz ile sanki bu başarının bir ödülü olarak, zihinsel bir huzur sunulmuş gibidir.

Bütün bunlar, sosyal bilimlerde, bilim adamları topluluğunca benimsenmiş bir bilim anlayışının (paradigmanın) gerektirdiği bilim mantığının (metodoloji) üzerinde kurulan süreçlerle (yöntemlerle) gerçekleşir. Şu halde sosyal bilimlerde bir tek bilim anlayışı ve metodolojisinden söz etmek mümkün değildir. Benimsediği paradigmaya dolayısıyla metodolojiye göre sosyal bilimci, 'teoriye' ihtiyaç duyar veya duymaz. Pozitivistik paradigma için teori, bir araştırma sürecinin başında yer alması gereken ve sınanmak üzere açıklama getiren bir zorunluluk iken, fenomenolojik paradigma için araştırma süreci boyunca inşa edilen bir anlama çabasıdır ve teori inşası, her zaman da gerekli olmayabilir. Bu yüzden bu kavram dizisinde 'teori'yi paranteze aldık.

Bu kavram dizisi ile ilgili, üzerinde durulması gereken bir nokta daha var: Metod, metodoloji kavramları ve aralarındaki ilişkiler.

Türkiye sosyolojisinde yöntemin/metodun tek, tekniklerin ise çok olduğuna dair yaygın bir kabul vardır. Metod ve teknik kavramları arasında keskin bir çizgi çizme çabası, doğa bilimlerini model olarak kabul eden 'katı' pozitivistik anlayışa, geleneksel emprist geleneğe dayanmaktadır. "Tek bir bilim anlayışı varsa tek bir yöntemi vardır. Bu yüzden birden fazla olan bilgi toplama ve analiz etme yollarına 'yöntemler' diyemeyiz, bunlar 'teknikler'dir. Asla birbirine karıştırmamalıdır" şeklindeki bir söylem, iki parçalı mekanistik evrende yaşayan kartezyen bilim anlayışının söylemidir.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında başladığı, yirminci yüzyılın ilk çeyreği ile hızlandığı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha çok hız kazandığı kabul edilen bilimdeki gelişmelere paralel giden bilim anlayışında görülen değişmelere kapılarını kapatmış katı empirist gelenek dışında, pozitivizmde ısrar eden yaklaşım kalmadığını da belirtmek zorundayız. Bugün, bütün bu gelişmelerin ve eleştirilerin etkisiyle bu yaklaşımların daha yumuşayarak pozitivizmden post-pozitivizmin çatısı altına taşındıklarını görüyoruz.

Farklı paradigmaların varlığını kabul ettiğimizde, tercihiniz hangisi yönünde olursa olsun, artık, farklı sosyolojilerin ve farklı metodolojilerin varlığını da görmezden gelemeyiz. Bu durumda hangi anlam yüklenirse yüklensin tek bir metodolojiden veya tek bir yöntemden söz edemeyiz. Her bir paradigmanın ontolojik, epistemolojik sayıltıları ile iç içe geçmiş olan metodolojik sayıltıları vardır. Ve bu metodolojik referans noktaları, diğerleri ile olan iç-bağıntıları göz ardı edilmeksizin, o sosyal bilim anlayışının metodolojisini oluşturur.

Çoğu zaman metodoloji ve metod kavramları arasındaki ayırım ve ilişkinin pek net olmadığı görülmektedir. Metodoloji, bilimsel araştırma sürecinin nasıl olması gerektiğini inceleyen normatif bir disiplinin adıdır. Ama 'araştırma metodolojisi' , 'metodolojik yaklaşım' gibi kullanımlarda metodoloji kavramı daha farklı bir anlam taşır. Bu anlamda "metodoloji, araştırmacının felsefi ve teorik bakış açısını ifade eder. Metod ise, empirik veri toplama teknikleri ve bunların kullanımları ile ilgilidir" (Harvey ve MacDonald, 1993: 2). Yine de literatürde bu iki kavramdan biri diğerinin yerine kullanılmaktadır. Mesela "bilimsel metod, felsefeciler tarafından sıklıkla metodoloji hatta epistemoloji anlamında kullanılmaktadır" (Blaikie, 1993: 7).

Olgu-metod-teori-metodoloji-paradigma-üst kültür sistemi bağıntısında metod ve metodoloji arasındaki ilişkiyi, bu yazı çerçevesinde daha da netleştirebilmek için Cemal Yıldırım'ın Bilim Felsefesi kitabının 'Giriş'inde yer verdiği kısa, ama bizce analitik değeri yüksek olan, bir açıklamadan yola çıkabiliriz:

> *Bilim sadece zihinsel işlemlerden ibaret değildir; uygulama yönü de vardır. Ve bilimsel bilgi üretme süreci, bir takım eylemsel ve zihinsel işlemlerin bir örgüsüdür. Gözlem, deney, ölçme gibi olgu saptama amacı güden işlemler birinci grupta; indüktif çıkarım, kavram ve hipotez kurma gibi işlemler ikinci grupta yer alan işlemlerin başlıcalarıdır. Ancak hemen işaret etmeliyiz ki, bilimsel süreçte yer alan işlemleri zihinsel ve eylemsel diye ikiye ayırmamız kesin olmaktan uzaktır. Birinci grupta toplanan işlemler için 'daha çok eylemsel', ikinci grup-*

ta toplanan işlemler için ise 'daha çok zihinsel' demek doğru olur. Gerçekten ne derece eylemsel görünürse görünsün, hiçbir bilimsel işlem yoktur ki, aynı zamanda zihinsel olmasın (Yıldırım 1980: 1).

Görülüyor ki metod, araştırma sürecinin eylemsel boyutu; metodoloji kavramı ise, eylemsel boyutu da kuşatan zihinsel boyutu ile ilgilidir.

Metod, bilimsel bilgi üretim sürecinde araştırmacının olgu ile doğrudan karşı karşıya geldiği eylemsel safhada gerekli olan veri toplama, analiz ve değerlendirme nasıl işletileceğinin, nasıl bir yol izleneceğinin ifadesidir ve bilim insanı için bir değil, birden fazla yol vardır. Zira olgusal ilişkileri, hipotezler yardımı ile sınanmak üzere ileri sürülmüş bir açıklama sistemi olarak, çok sayıda teori vardır. Bu açıklama sistemini hipotezler yardımı ile sınayacak yollar da birden fazladır. Farklı teoriler farklı metodolojik yaklaşımları içerir. Bu yüzden sahada kullanılan yöntem, sınayacağı teori ile bu sınamanın nasıl olacağının zihinsel ve eylemsel boyutlarını gösteren metodolojiyi birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Ve aslında metodolojik ilkeler de, bilim anlayışını sunan paradigmadan ayrı bir safha değil, paradigmanın diğer sayıltıları (ontolojik, epistemolojik) ile sıkı sıkıya bağlantıda olan metodolojik sayıltılardır. Paradigmanın bu üç boyutundan birisinin yansımasıdır. Bu yüzden 'araştırma metodu, teorik yaklaşım, metodolojik yaklaşım' kavramları paradigma ile sarılıp sarmalanmıştır. Mesela, araştırma sürecinin eylemsel/uygulama safhasında, veri toplama tekniği olarak soru kâğıdı hazırlanırken herhangi bir ölçeğin kullanılmasını ele alalım: Bu, bir nicel metod tercihinin gereğidir; bu tercih de, metodolojik olarak, 'açıklama ve yordama için gerekli olan nicelleştirilebilir objektif bilginin edinilmesi' sayıltısına dayanır. Ve her iki tercih birbirini bütünleyerek, biri diğerinin içine katlanarak epistemolojik sayıltıya kadar uzanır. 'Bilginin ölçülebilir, nicelleştirilebilir olduğuna' dair bu epistemolojik kabulün kaynağı ise, 'iki parçalı, neden-sonuç ilişkisi içinde mekanistik biçimde işleyen ve duyular ile algılanabilir tek bir gerçeklik' olduğu yönündeki ontolojik tercihtir (Bkz. Tablo 2).

Bir araştırmanın metodu araştırma sürecinin veri toplama, analiz ve değerlendirmeye kadar uzanan eylemsel boyutunun nasıl işletileceğini gösteren bir ilkeler bütünü ise; araştırmanın metodolojisi de bu eylemsel ilkelerin zihinsel boyutla bağlantılarını kuran ve bunun için de epistemolojik sayıltılarla (ontolojik sayıltılar çoğunlukla en derindedir ve saklı kalır) zorunlu olarak iç içe geçmiş felsefi ve soyut ilkeler bütünüdür[4].

Bilim felsefesi, bilim sosyolojisi ve metodoloji literatüründe çoğu zaman paradigmanın epistemolojik sayıltılarına kadar gidildiği görülüyor. Bu sınırlar, telif eserlerde daha çok karşımıza çıkıyor. Oysa epistemoloji ve metodolojiyi, kısacası paradigmayı belirleyen ana kaynak, ontolojik kabullerdir. Zira bireye zihinsel bir evren haritası sunan paradigma varlık alanındaki temel kabuller ile ilk şeklini alır, bilgi ve bilgiye ulaşma ile ilgili kabullerle biçimlenir. Ne var ki, 'olgu-yöntem-teori-metodoloji-paradigma kültür üst sistemi' şeklindeki kavram dizininde kavramlar arasındaki ilişki bu noktada bitmiyor.

Derinliğe doğru bir kulaç daha atarak, paradigmanın bu ilk hareket noktası/ana kaynağı olan, varlığın ne'liğine ilişkin ontolojik kabulün nereden kaynaklandığı, sorusunu da sormalıyız. Bu nokta, gerçekten çok önemlidir. Bu soruya verilecek cevap -sadece paradigmalar arasındaki farklılıkları anlayabilmek için değil- paradigma çeşitlenmelerini düzene koyabilmemiz için de gereklidir.

Bilim paradigmasının temel yapı taşı olan ontolojik sayıltının kaynağı meselesini, Sorokin'in kültür üst-sistemlerine ilişkin teorisi ile açıklayabiliriz. Amiran Kurtkan Bilgiseven'in (1978) sosyolojimizle tanıştırdığı bu teorinin analitik değeri, ne yazık ki yeterince bilinememiştir. Oysa bu teori, mevcut zaman dilimindeki bilişsel kodlar (zihniyet dünyası) arasındaki farklılıkları ve etkileşimleri olduğu kadar, geçmişten bugüne kültür-

[4] Şu halde 'Tablo 1'deki "Nicel ve nitel saha araştırması yöntemlerinin özellikleri" başlığını saha araştırması bağlamında değil de, teori ve/veya paradigma bağlamında ele aldığımızda, başlıktaki 'metod' kavramını 'metodoloji' olarak değiştirebiliriz. Dolayısıyla 'nicel ve nitel metodoloji' denildiğinde araştırma sürecin, araştırmacının benimsemiş olduğu paradigmayı yansıtmakta olan zihinsel boyutu da dikkate alınıyor, demektir.

ler arasındaki bilişsel farklılıkları ve değişmeleri, deyim yerinde ise "dipten" açıklayan ve anlamamıza yardımcı olan güçlü bir bilimsel teoridir. Burada, bu güçlü teoriden istifade ederek farklı paradigmaların ortaya çıkmasına neden olan kaynağa kadar inebiliyoruz. Medeniyet kavramı ile de karşılanabilen kültür üst-sistemlerini paradigmanın temeline koyduğumuzda, olgudan başlattığımız kavram dizinini tamamlamış oluruz. Önce kültür üst sistemleri ile neyin anlatıldığına göz atalım:

> *Sorokin'e göre, sosyo-kültürel olgular evreninde üç bütünleşmiş zihniyet tipi (kültür üst-sistemi) teşhis edilebilir. Kültür üst-sistemi, Sorokin'in diğer tarih felsefecilerinin medeniyet dediği olguyu ifade etmek üzere kullandığı bir kavramdır. Bunlar duyumcul (sensate), düşünsel (ideational) ve idealistik (idealistic) kültür tipleridir... Bu kültür tipleri...belirli anlamlar etrafında bütünleşmişlerdir ve her bir kültür tipi davranışsal ve maddi unsurları ile bir bütün olarak bu anlamları yansıtır. Bu itibarla kendi içlerinde tutarlı, diğer tipe ait olanlarla karşıtlık içindedirler (Erkilet Başer, 1995: 14).*

Her bir kültür üst-sisteminin "gerçekliğin doğası" hakkındaki temel kabulü, sanki genetik bir şifre gibidir. Diğerlerinden kendisini farklı kılan ayırt edici temel özelliğidir. Sadece bilim gibi felsefe, din ve ahlak gibi çeşitli hakikat sistemlerini değil; hukuk, siyasal örgütlenme, sanat, etkileşim sistemlerini de biçimlendirmektedir. "Duyumcul üst-kültür için gerçekliğin doğası yani temel yapı taşı 'madde'dir ve felsefesi materyalizme dayanır. Düşünsel (idealistik) üst-kültür sisteminde ise gerçekliğin doğası maddenin karşıtı olarak 'ruhsal'dır; buna bağlı olarak idealist felsefe gelişmiştir. Her iki üst-kültür sisteminin toplamı gibi düşünemeyeceğimiz idealistik üst-kültür sistemi ise gerçekliğin doğasını madde-madde olmayanın iç içeliğinde görür; Sorokin bu sistemde felsefeyi diyalektik idealizm olarak adlandırmıştır" (Erkilet Başer, 1995: 18 ve 20).

Görüldüğü üzere pozitivistik paradigma duyumcul kültür üst sisteminin, fenomenolojik paradigma ise düşünsel kültür-üst sisteminin sayıltılarına uygun düşmektedir. Gerçekliği, maddi ve maddi olmayanın iç içeliği şeklinde kavrayan idealistik kültür üst-sistemi ise, diğer ikisinin toplamı, birleş-

tirilmesi demek değildir. Son tahlilde, gerçekliği madde-ide tartışmalarının dışında, madde ve idenin bütünlüğü olarak görür. Bohr'un tamamlayacılık/bütünleyicilik ilkesi bütünleyici paradigmanın gerçeklik tasarımını birebir yansıtır: Madde ve enerji, gerçekliğin birbirini tamamlayan/bütünleyen iki farklı görünümüdür. Kısacası, madde bir tür enerji; enerji ise bir tür maddedir. Gerçeklik bunlardan herhangi birine indirgenemez.

İki Ana Sosyolojik Paradigmanın Temel Sayıltıları: Nicel ve Nitel Yöntem/ Metodoloji Karşıtlığını Kavramanın İkinci Boyutu

Sosyal bilimin ve özellikle sosyolojinin nasıl bir bilim olduğu, doğa bilimleri karşısındaki konumu, kapsamı ve yöntemi gibi konularda temel referans noktalarını sunan ve bilim anlayışını biçimlendiren iki ana paradigmanın, bir başka ifade ile iki farklı sosyolojinin (pozitivistik/naturalistik ve fenomenolojik/ humanistik) bulunduğunu biliyoruz. Nicel ve nitel yöntemin karşıtlığı, bilim anlayışlarının bir ifadesi olan bu paradigmalara kadar uzanır. Bunları nicel ve nitel paradigma olarak da adlandıranlar vardır (Creswell, 1994: 5).

"Sosyoloji nasıl bir bilim olmalıdır?" sorusuna verilen iki karşıt cevap, bu iki paradigmanın kaynağı olmuştur (Bkz. Poloma 1993: 13-14; Blaikie 1993: 11-49; Burrell ve Morgan 1988: 2-8). "Sosyoloji doğa bilimlerini kendisine örnek almalıdır" şeklindeki pozitivistik kabulün karşında, konusu olan toplum ve insanın kendine özgü doğası gereği, sosyoloji için doğa bilimleri modelinin geçersiz olduğunu ileri süren fenomenolojik kabul yer aldı.

> *Paradigmalar ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılara dayanan inanç sistemleridir. Paradigma ilk ve son ilkelerle ilgili, bir dizi inançlardır (veya metafiziktir), ilk ve son ilkeler ile ilgilidir. Dünyanın doğası, bireyin bu dünyadaki yeri ve dünya ile parçaları arasındaki olası ilişkiler hakkında bir bakış açısı sunar (Guba ve Lincoln, 1994: 107).*

Paradigmanın dayandığı sayıltılar (postulat/aksiyom), bilime konu olamayan, yani sınanması mümkün olmayan ve

bilim insanları tarafından doğru ve kesin bilgi olarak kabul edilen önermelerdir (Dikeçligil, 1997: 656-660). Sayıltılar, insanın anlam dünyasının ana kaynakları niteliğindeki zihinsel hareket noktaları, yani referans noktaları işlevini görür ve insan doğası gereği zorunlu öncüllerdir. Bilim paradigması söz konusu olduğunda, bu temel kabulleri, birbirleri ile olan sıkı etkileşimlerini sekteye uğratmadan, üç ana gruba ayırmak mümkündür: Ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılar, iç içe bağıntı halinde, paradigma adı verilen zihni atmosferi oluştururlar. Bir başka ifade ile paradigma, kendisini oluşturan bu üçlü sayıltı örüntüsü ile araştırmacılara farklı zihinsel ve eylemsel yollar, yani farklı bilimsel bilgi üretme süreçleri sunar.

1960'ların sonlarında paradigma kavramını bilim dünyasına kazandıran Kuhn'a göre (1984) paradigma bilimin ne olup olmadığının ölçülerini belirleyerek, araştırma yöntemleri kadar araştırma konularına da yön verir. Ve sosyal bilimlerde birden fazla yarışan paradigma vardır. Doğa bilimlerinde farklı paradigmalar olsa bile, tek hakim paradigma var iken; sosyal bilimlerde hakimiyet için birbirleriyle yarışan birden fazla paradigma vardır.

Sosyolojide, genel anlamda sosyal bilimlerde, paradigmaların belirlenmesinde pozitivistik/naturalistik ve fenomenolojik/humanistik paradigma iki uç örnek olarak ele alınmaktadır. Her ne kadar zamanımızda sosyolojide paradigmalarının sayısı artmışsa da, bu iki paradigma diğerlerinin de kaynağı olmuştur. Ancak, bütünleyici sosyal bilim paradigmasını bu değerlendirmenin dışında tutmalıyız. İşaret ettiğimiz üzere, bu paradigma diğer ikisinin sentezinden değil; ikisinden da bir ontolojik sayıltıya dayanan farklı bir gerçeklik algısından ortaya çıkmıştır. Oysa, eleştirel paradigma, inşacılık, hatta post-pozitivizm ontolojik sayıltılara hiç dokunmadan, tartışmayı epistemolojik düzlemden başlatırlar. Bu nedenle ontolojik temeli görmezden gelen ve ontolojisi olmayan bu sosyal bilim anlayışlarına aslında, paradigma denmemesi gerekir. Ne var ki, post-dönemin karmaşası içinde paradigma olarak kabul ediliyorlar.

Ne ad verilirse verilsin, daha sonra sayıları artan paradigmaların anlaşılabilmesi için pozitivist ve yorumcu ikili ayırımı temel teşkil etmektedir. Kronolojik olarak baktığımızda, sosyolojik paradigmaların önce ikili, sonra üçlü ve daha sonra da dörtlü çeşitlenmelerini izleyebiliyoruz. Üçlü ayırımda, yukarıda belirtilen ikisine bir üçüncü olarak 'eleştirel paradigma' eklenmekte; dörtlü ayırım ise pozitivizm, post pozitivizm, eleştirel teori ve inşacılık (constructivism) şeklinde yapılmaktadır. Şüphesiz, bu ayırımlar ve verilen adlar değişebilir.

Konumuz açısından bizi ilgilendiren, iki ana paradigmanın sayıltıları aşağıda Tablo 2'de şematik biçimde gösterilmektedir.

Tablo 2: *İki Ana Sosyolojik Paradigmanın Temel Sayıltıları*

Sayıltı çeşitleri	**Sayıltılar**	**Pozitivistik/ Naturalistik Paradigma**	**Yorumcu/ Hümanistik/Fenomenolojik Paradigma**
Ontolojik Sayıltılar (Sosyal bilim paradigmaları söz konusu olduğunda üç ilave ontolojik soru)	Gerçekliğin doğası nedir?	Objektif, tek, 'dışarda'; duyular ile algılanabilir; evrensel kanunlarca yönetilir	Sübjektif, çok, bireylerin anlam dünyaları ile yaratılmış; yorumlanabilir
	Olgular arasındaki ilişkiler nasıldır?	Neden-sonuç ilişkisi	Kendiliğinden (spontane) karşılıklı biçimlendirme
	İnsanın doğası nedir?	Rasyonel, "dışsal kanun"lara itaat eden ve hür iradeye sahip olmayan	Kendi dünyasını yaratan, dışsal kanunlarca sınırlandırılamayan, hür iradeye sahip
	Toplumun doğası nedir?	Bireyin üstünde ve dışında var; objektif, genel işleyiş yasalarına sahip	Bireylerin anlam sistemleri ile inşa edilmiş, sübjektif, relatif (göreli)
	Birey-toplum/ yapı ilişkisinin doğası nedir?	Toplumun/yapının belirleyiciliği (kesin determinizm)	Daha çok bireyin anlam sistemi inşa ederek sosyal dünyasını kurması ve dolayısıyla yapıyı etkilemesi

Epistemolojik Sayıltılar	Bilginin kaynağı?	Madde	Maddi olmayan/ ide
	Ne kadar bilebiliriz?	Evrensel yasaların hepsini bilimsel olarak bilebiliriz	Bilebilmenin sınırları vardır
	Bilim nedir?	Kesin kurallara/prosedürlere dayanır; tümdengelimci; nomotetik/tümelci; duyuların izlenimine dayanır; değerden bağımsız	Sadece kamuoyu düşüncesidir (bilim yoktur); tümevarıma; ideografik/tikelci; yorumlara dayanır; değerden bağımsız değildir
	Bilgi edinmenin amacı nedir?	Toplumsal yapıyı ve yaşamı kontrol etmek (yapabilmek için bilmek)	Sosyal dünyayı anlamak (bilmek için bilmek)
	Bilen ve bilinen arasındaki ilişki	Araştırmacı araştırılandan bağımsız	Araştırmacı araştırılanlarla etkileşim halinde
Metodolojik Sayıltılar	Araştırma süreci nedir?	Tümdengelimsel süreç; neden ve sonuç değişkenler arasında; önceden belirlenmiş statik araştırma tasarımı; sosyo-kültürel ve/ veya tarihi bağlamdan uzak	Tümevarımsal süreç, faktörlerin birbirlerini karşılıklı biçimlendirmesi; kendiliğinden oluşan araştırma tasarımı; sosyo-kültürel ve/veya tarihi bağlam içinde
	Araştırmanın amacı nedir?	Açıklama ve yordama yapmayı sağlayan genellemeler yapmak	Anlamayı sağlamak için örüntüler, teoriler geliştirmek
	Değerlerin rolü?	Bilimsel araştırma değerden bağımsız, objektif, önyargısız	Değer-yüklü ve önyargılı
	Araştırma raporunu dili?	Resmi; belirlenmiş tanımlamalar; kişisel olmayan üslup; nesnel anlatım; kabul edilmiş nicel kelimelerin kullanımı	Resmi olmayan; yavaş yavaş geliştirilen kararlar; kişisel üslup; öznel, doğrudan, edebi anlatım; kabul edilmiş nitel kelimelerin kullanımı

Kaynak: Williams (1990: 33); Sarantakos (1993: 38); Dikeçligil (1994: 45); Cresvvell (1994: 5); Erkilet Başer (1995: 18,20) ve Özlem'den (1998: 10-14) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Nicel ve Nitel Araştırma Yönteminin/Metodolojisinin Özelliklerine Yeniden Bakış: Karşıtlıkları Paradigmaları İçinde Kavramaya Çalışmak

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bize göre, nicel ve nitel metodlar/metodolojiler arasındaki farkları, kaynaklarına inmeden karşılaştırmak aydınlatıcı görünmüyor. Bu nedenle şimdi, birinci ve ikinci tablolardaki bilgiler arasında bağlantılar kurarak nicel ve nitel araştırma yöntemlerini açıklamaya çalışalım. Bir yöntemin ve/veya metodolojinin neden bu özelliklere sahip olduğuna, neden bu ilkelere dayandığına ilişkin açıklama ancak bu yolla, yani temel sayıltılara giderek, yapılabilir. Aksi takdirde sadece özellikler belirtildiği için yüzeyde kalan bir betimleme yapmış oluruz.

Daha öncede dile getirdiğimiz üzere, bu tür bir açıklama gayreti, her iki yöntemden birini tercih etmek anlamını taşımıyor. Zira her bir yöntem, içinde yer aldığı paradigma içinde ele alınmaktadır ve alınmalıdır; diğer paradigmanın ölçüleri/sayıltıları açısından değil. Yöntemlerden birini, diğerinin içinde yer aldığı paradigmaya göre değerlendiremeyiz. Bu, ölçü birimi olarak metre kullanılması gereken bir durumda, kilowatt/saat kullanmaya benzer. Ne var ki, bu tür bir mantık hatası uzun yıllar nitel yöntem için yapılagelmiştir.

Mesela, nitel yönteme yöneltilen bu tür eleştirilerden en sık yapılanı, onun güvenirlik (reliability) ve geçerlik (validity) özelliklerine sahip olmadığı ve bu yüzden bilimsel anlamda büyük bir zaaf taşıdığı ile ilgilidir. Güvenirlik ve geçerlik, veri toplama araçlarının ölçme özellikleri ile ilgili kavramlardır: İlk kavram kullanılan veri toplama tekniğinin bir başka zamanda tekrar kullanıldığında aynı sonuçları verip vermediği sorunu ile ilgilidir. Bu tekrarı, aynı araştırmacı veya bir başka araştırmacı yapabilir. Geçerlik ise kullanılan veri toplama tekniğinin, incelenen olgu/konu için yeterli olup olmadığı ile ilgilidir. Yoğun metodolojik terimlere girmeden, bu iki kavramı açıklıkla yansıtan McNeill'a kulak verelim:

Delilleri toplayan bir yönteme güvenilir deniyorsa, bu, söz konusu yöntemi kullanan herhangi birinin veya bir başka zamanda kullanan aynı kişinin aynı sonuçlarla karşılaşacağı anlamına gelir. Araştırma tekrar edilmeli ve aynı sonuçlara ulaşılmalıdır. Mesela, kimya dersinde yapılan deney, daima 'işleyecektir'; her kim hangi zamanda uygularsa uygulasın, uygun prosedür izlendiğinde, daima beklenen sonucu verebilecektir. Geçerlik, toplanan verilerin, incelenmekte olanın gerçek bir resmini verip vermediği ile ilgilidir (McNeill, 1992: 14-15).

Bu kavramların her ikisi de, nicel metodolojinin içinde bulunduğu pozitivistik paradigmanın gerçekliğin doğası ile ilgili ontolojik sayıltısından kaynaklanır: Bireyin dışında, evrensel yasalara göre işleyen, duyular ile algılanabilen bir evren vardır. İki parçalı mekanistik yapıya sahip olan bu evrenin maddi olmayan parçası, beş duyu ile algılanabilen maddi parçasına indirgenebilir. Ve bu yapıdaki bir gerçekliğin bilimsel bilgisinin ne olması gerektiği konusundaki epistemolojik sayıltıya göre de; bu evrenin empirik yolla keşfedilen yasaları, sayı ve ölçümler aracılığı ile tümeli kapsayacak biçimde, ifade edilebilir. Epistemolojik sayıltının koyduğu bu hedefe araştırmacının nasıl ulaşılabileceği sorusunun cevabını da bize, metodolojik sayıltı verir: Araştırılandan bağımsız, ondan etkilenmeyen araştırmacı, belirli bir teoriden olgu ile ilgili olarak çıkardığı hipotezleri empirik olarak sınamak için, uygun veri toplama araçları kullanır. Böylece açıklama ve yordama yapmayı sağlayan empirik genellemelere ulaşılacaktır. Veri toplama araçlarının uygun olup olmadığı, yani bilimselliği, objektifliği, güvenirlik ve geçerlik ölçütlerine göre tayin edilir. Bu, sosyal bilimlerin kendisine örnek, hatta ölçü olarak aldığı 'doğa bilimleri modeli'ni uygulayabilmenin önemli yollarından birisidir.

Ne var ki, bütün bu açıklamalara nitel metodoloji açısından baktığımızda çok farklı bir manzara ile karşılaşırız: Geçerlik ve güvenirlik nitel metodolojinin derdi değildir. Nitel metod/metodoloji, objektif bilgiye ulaşmak için en uygun veri toplama araçları ve istatistik analizlerin neler olacağı ve nasıl olması

gerektiği konuları ile ilgilenmez. Zira bu tür bilgi epistemolojisi gereği, mutlak anlamda 'objektif bilgi'nin var olabileceğini kabul etmez; çünkü ontolojisi gereği, zaten imkânsızdır.

Nitel yöntemi kullanan araştırmacı, tümele ait genelleyici ve yordayıcı 'kesin bilgi' peşinde değildir; tikele ait, onu bütün derinliği ile anlamamıza yardımcı olacak bilgiyi edinmek ister. "pozitivistik olmayan görüş, 'değişkenlerin' ölçümleri ile ilgilenmez, aksine sosyal süreçler ve kültürel anlamların yakalanması ile ilgilenir" (Harvey ve MacDonald, 1993: 188).

Bu tür bir epistemolojinin dayandığı ontolojik sayıltı, pozitivistik paradigmanın evreninden çok farklı, hatta daha doğrusu, ona tamamen karşıt bir evren sunar: Gerçeklik tümüyle bilinemeyecek kadar zengindir. Dıştaki doğa veya toplum kanunları ile sınırlandırılamayan bireylerin anlam dünyaları ile yarattıkları sübjektif, göreli bir doğaya sahip bir gerçeklik/toplum vardır.

Bu ontolojik sayıltı, bizi bilginin niteliği ile ilgili epistemolojik sayıltılarla baş başa bırakır; hemen arkasından da bu bilgiye nasıl ulaşılacağını gösteren metodolojik sayıltılar gelir: Böyle bir yapıya sahip olan toplumlar için, hepsini kuşatıcı genel kanunları gösteren kuşatıcı bir açıklama da yapılamaz. Herhangi bir sosyal dünya için elde edilen bilgiler, genellemeden ne kadar uzak ise ve ilgili olduğu dünyayı bütün derinliği ve zenginliği içinde verebiliyorsa, bilimseldir. Aynı sosyal dünyayı inceleyen iki araştırmacının aynı sonuçlara varmaları gerekmez; zaten bu imkânsızdır. İnsan ve toplumun doğası, tabii gerçekliğin doğasından farklıdır. Bu yüzden doğa bilimleri, insan ile ilgili bilimlere bir model oluşturamaz. Hem sosyal dünyanın çok boyutlu sübjektif yapısı, hem de değerden bağımsız objektif bir bilimsel çalışma yapmanın imkânsızlığı nedeniyle, aynı olgu için aynı zamanda yapılan iki araştırmanın birebir örtüşmesi mümkün değildir. Bu tür bir çeşitlenme bilim-dışı olarak nitelendirilemez; aksine gerçekliğin doğasını yansıttığı için değerlidir, bilimseldir.

Nitel yöntemin, nicel yöntem kriterlerine göre eleştirilmesinin yanlışlığı üzerinde dururken, aslında, bu iki karşıt yöntemin bu tema ile bağlantılı diğer özelliklerini, dayandıkları temel sayıltılarla ilişkilendirerek açıklamış olduk. 'Tablo 1'de her iki yöntemin diğer özelliklerine göz attığımızda, 'Tablo 2'deki paradigmaların temel sayıltılarını da işin içine katarak daha aydınlatıcı bilgilere ulaşabiliriz. Teori, hipotez, araştırmacının rolü, araştırma süreci, kullanılan veri toplama teknikleri, araştırma raporunun dili vb. kriterler de aynı yol izlenerek açıklanabilir.

METODLAR ARASI İŞBİRLİĞİ

Paradigma Karşıtlığının Tarihçesi: İşbirliği'ne Gelinceye Kadar...

Nicel ve nitel metodlar arasındaki karşıtlığın, sosyal bilimlerin ve özellikle sosyolojinin tarihinde sıradan bir karşıtlık olarak kalmadığını biliyoruz. Bu birbirine zıt olan yöntem anlayışları, sosyolojinin bilim olarak ortaya çıkışından hemen sonra ortaya çıkan uzun soluklu bir tartışmaya neden olmuştur.

Comte'nin pozitivizme ve sosyolojiye isim babası olmasından kısa bir süre sonra, doğa bilimlerini model olarak alan pozitivist sosyal bilim anlayışına karşı tepkiler görülmeye başladı. Alman tarih felsefecisi J.G. Droysen, sosyal bilimlerin önüne doğa bilimlerini model olarak koyan ve metodolojik tekçiliği savunan katı bir bilim anlayışını, doğa ve zihin/ruh ayırımı noktasında eleştirdi. Böylece Outwaith'e göre (1987: 6), "on dokuzuncu yüzyılın ortalarında pozitivizmin hermeneutik eleştirisi başlamış ve temel karşı çıkış noktası zamanımıza kadar değişmeden devam etmiştir".

> *Doğa bilimlerinin amacının 'açıklamak' (explain), tarih için de kendi alanına giren olguları 'anlamak' (understand) olduğunu söyleyen Droysen'in bu metodolojik fikirleri Wilhelm Dilthey tarafından sistematik bir bütünlüğe ulaştırılmıştır" (G.H.von Wright, 1993: 11).*

Metodolojisindeki pozitivist etkilere rağmen, Max Weber'in aynı geleneği izlediği kabul edilmektedir. Bu nedenle Weber, fenomonolojik/hümanistik paradigmanın en önemli kaynak kişilerden birisi olarak kabul edilmektedir. Paradigmanın çağdaş temsilcileri ise, sembolik etkileşimci teori ve etnometodolojidir. Hatta nasıl yapısal-işlevselci teori pozitivistik paradigmanın tam bir temsilcisi ise, etnometodoloji de hümanistik paradigmanın katıksız temsilcisidir. Ait oldukları paradigmanın ideal tip anlamındaki özelliklerini taşıyan ve taşımaya çalışan iki karşıt teorik yaklaşımlardır bunlar.

Comte çizgisinde gelişen pozitivistik sosyoloji ve metodolojinin önderi, bilindiği üzere İntihar adlı araştırması ile, Durkheim'dir. Bu geleneğin ikinci büyük ismi olan Parsons'ın işlevselci yaklaşımı, yirminci yüzyıl sosyolojisinde pozitivizmin temsilcisi olmuştur. Aynı paradigma içinde zaman içinde, yapısal işlevselcilik kadar temsil özelliği yüksek olmasa da, alış-veriş (exchange) teorisi ve çatışmacı teori gibi başka teorilerin de ortaya çıktığını görüyoruz. Pozitivizm, sosyoloji anlayışını büyük ölçüde biçimlendiren paradigma olmuştur. Ne var ki, pozitivistik sosyoloji her zaman aynı gücünü koruyabilmiş değildir. Nicel ve nitel araştırma metodları noktasından baktığımızda her iki paradigma arasındaki mücadelede, göreli üstünlüklerin yaşandığı dönemler olduğunu görüyoruz.

Yöntemler ile ilgili tartışmaların, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar dayandığını daha önce ifade etmiştik. Bu tartışmalar;

> *Hammersley'e göre, 1920'ler ve 1930'larda doruk noktasına ulaşmıştır. Sosyolojide nitel çalışmalar, yüzyılın ilk çeyreğinde, Şikago Okulu'nun çalışmaları ile popüler olmuştur. 1940'lar ve 1950'ler nicel metodların hüküm sürdüğü bir dönemdir. Nitel araştırmaların yıldızı daha sonra 1960'larda, özellikle sosyolojide ve psikolojide tekrar parlamıştır (Tashakkori ve Teddlie 1998).*

Sosyal bilimlerde paradigmaların üstünlük mücadelesinin, 1960'larda Kuhn'un Bilimsel Devrimlerin Yapısı adlı eseri ile sona erdiğini biliyoruz. Sosyal bilimlere sadece bir paradigmanın hâkim olamayacağı, ancak birbirleri ile yarışan paradigmaların bulunabileceği gerçeğini bugün herkesçe benimsenmiş durumda.

1960'lar, iki karşıt paradigmanın tartışma dönemlerinde yavaş yavaş kök salan yeni paradigmaların filiz verdiği bir dönem oldu. Guba ve Lincoln'ün kavram tablosunu (1994: 109) dikkate aldığımızda şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Hali hazırda pozitivizm, post pozitivizm, eleştirel teori (critical theory) ve inşacılık (constructivism) dört paradigma olarak hüküm sürüyor. İlk üçü arasındaki farklılıklar epistemolojik düzeydedir. Ontolojik anlamda kategorik bir farkın olduğunu söyleyemeyiz. Keat ve Urry'e göre (1994: 12 ve 41), realist ve pozitivist yaklaşımlar, aralarındaki farklılıklara rağmen, emprist gelenek içinde yer alırlar[5].

Bu bağlamda ilk üç paradigma Guba ve Lincoln'de (1994: 109-110) ontolojik olarak realizmin farklı çeşitlenmeleridir: İlki, naif realizm; ikincisi, eleştirel realizm; üçüncüsü ise tarihsel realizm olarak adlandırılmaktadır. Burada ontolojik temeli farklı olan tek paradigma inşacılıktır ki, bu da, fenomenolojik paradigmadan kaynaklanan ve ondan önemli izler taşıyan bağdaştırıcı bir tutumu yansıtır. Ancak, bu yaklaşımda da, daha öncede belirttiğimiz üzere, bütün tartışmalar epistemolojik düzlemden başlar, temeldeki ontolojik sayıltı pek hesaba katılmaz. Görülüyor ki, zamanımızda gerek eleştirel teori, gerekse

[5] Keat ve Urry'e (1994: 12-14) göre, "realist ve pozitivist yaklaşımlar, aralarındaki farklılıklara rağmen, emprist gelenek içinde yer alırlar. Aralarındaki temel fark, pozitivizmin amacı olgular arasındaki düzenliliklerin nedensel olarak açıklaması iken; realizmin amacı, bu nedensel süreçlerin altında yatan yapı ve mekanizmaları ortaya çıkarmaktır". "Eleştirel realizm, naif realizmin düzeltilmiş bir hali olarak karşımıza çıkmaktadır ki, buna göre bilgi, en sonunda maddesel olan bir gerçekliğin bir 'yansıması', bir 'kopyasıdır'" (Uluocak, 1999: 43).

inşacılık karşıtlıktan çok, bağdaştırıcılığa yönelmiştir. Epistemolojilerindeki bu eklektik (şimdilerde 'melez' deniliyor) yaklaşım, doğal olarak metodolojilerine yansımıştır. Ancak işbirliği, metodolojiler veya metodlar bağlamında ele alındığında farklı görüşler ileri sürüldüğü görülmektedir.

Nasıl Bir İşbirliği?: Metodolojiler Arasında Mı? Metodlar Arasında Mı?

Bu başlık altında metodolojiler arasında işbirliğinin neden mümkün olmadığını; metodlar arasındaki işbirliğinin ise nasıl ve ne anlamda mümkün olabileceğini tartışacağız.

1960'lardan buna yavaş yavaş kendini göstermeye başlayan 'çoğulculuğun', sadece politika ve ekonomide değil bilim de dâhil olmak üzere insan hayatının bütün alanlarında kendisini iyice hissettirmeye başladığını biliyoruz. Özellikle batıda sosyal antropoloji, sosyoloji, psikoloji, eğitim bilimi vb. disiplinlerde, 1980'lerde hız kazanan metodlar arası işbirliği konusundaki çalışmaların, 1990'larla birlikte daha fazla yayınlanmaya başladığı görülmektedir. Ancak, işbirliği tartışmalarına henüz bir nokta konmuş değildir. Özellikle, metodolojiler arasındaki işbirliği söz konusu olduğunda tartışma daha da derine inmek zorundadır.

Pozitivist gelenekten gelen ve post-pozitivist olarak adlandırabileceğimiz bir kısım sosyal bilimci paradigmalar arasında uyuşabilirlik (the compatibility of paradigm) tezinden yola çıkarak metodolojik işbirliğinin gerçekleşebileceğini savunuyorlar. Uyuşmazlık (incompatibility) tezini ileri sürenler ise paradigmaların karşıtlığından dolayı nicel ve nitel yöntemlerin bağdaşamayacağını konusunda ısrar ediyorlar. Bize göre, bu karşıtlığın çözümü, üçüncü bir ontolojiye dayanan yeni paradigma (lar) ile mümkün görünüyor.

Uyuşabilirlik tezine göre, "pozitivizmin ve fenomenoloji arasındaki farklılıklar çok abartılmıştır ve bu hizipleşme 'purist'lerin çizdiği portre gibi çok da yaygın değildir. Hause'a

göre, bu dikotomileştirme 'bilimin yanlış anlaşılmasından' ortaya çıkmaktadır. Her iki paradigmanın da zayıf ve güçlü yanları vardır. Yani bizi, vadedilmiş ülkeye götürecek bir metodolojik patika da yoktur" (Tashakkori ve Teddlie, 1998: 11): Bu yüzden her ikisinin güçlü yanlarını birleştiren bir metodolojik uyuşma sağlanabilir.

Uyuşabilirlik tezinin ileri sürdüğü görüşlere, bizim açımızdan katılmak mümkün görünmüyor: Öncelikle, paradigma karşıtlığı "abartılmış" değildir; bu konuda uzun süren ciddi tartışmalar olmuştur. Aradaki farklılıklar, yaygın olmasa bile derindir. Sosyal bilimci, eğer, kendi bilim anlayışını biçimlendiren paradigmanın farkında ise, bu farklılıkların birbirine karşıt iki gerçeklik anlayışından kaynaklandığının da farkındadır. İki karşıt paradigma, birbirine zıt iki sosyo-kültürel gerçeklik anlayışı sunmaktadır. Zihinsel olarak içinde yüzdüğü okyanusun ve bunun zihinsel-eylemsel süreçleri nasıl etkilediğinin farkında olmayan sosyal bilimci ise, yüzeysel çözümlere başvuracaktır ve bu karşıtlığın abartıldığını sanacaktır.

İkincisi, bu dikotomileştirme "bilimin yanlış anlaşılmasından" değil, gerçekliğin doğası gereği bilim anlayışlarındaki farklılaşmanın kaçınılmaz oluşundandır. "Bilimin yanlış anlaşılması" ifadesinin altında, tekçi bilim ve tekçi yöntem anlayışı yatar; bilim bu anlayışa göre doğru veya yanlıştır. Oysa sosyal bilimler için farklı paradigmalardan söz edebiliyorsak, farklı sosyal bilim anlayışlarından da söz ediyoruz demektir. Ayrıca, her iki paradigmanın güçlü ve zayıf yönlerinin olması, güçlü yanları birleştirilmesi gibi pratik bir çözümü haklı kılmaz. Zira böyle bir çözüm imkânsızdır. Biraz önce ifade ettiğimiz üzere, bu iki karşıt paradigma, birbirine zıt iki sosyo-kültürel gerçeklik anlayışı sunar. Batı felsefesinde materyalizm ve idealizm karşıtlığından kaynaklanan ve bu tartışmalarla beslenen ve gelişen iki sosyal bilim paradigmasının metodolojisindeki güçlü yanların birleştirilmesi mümkün müdür? İki şekilde mümkün olabilir: Ya matematikte "ayrı cinsten olanların toplanamayacağı"na ilişkin kuralı değiştirirsiniz; ya da meseleyi derinden kavraya-

madığınız için "ben yaptım, oidu" gibi pratik ve yüzeysel bir çözümü tercih edersiniz.

Uyuşabilirlik tezinin görüşlerine yönelttiğimiz üçüncü eleştiri, "vadedilmiş ülkeye götürecek patikanın olmadığı" ile ilgilidir. Bu gerçek, daha on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında fenomenolojik yaklaşım, pozitivizmin metodolojik tekçilik ilkesini eleştirirken bir başka biçimlerde söylenmiştir. Bugün post-pozitivistlerin ve post-işlevselcilerin söyledikleri, yeni bir şey değildir. Amerika'nın yeniden keşfedilmesidir, sadece. Kaldı ki, işlevselci yaklaşımın hakim olduğu dönemlerde metodolojik tekçiliği, yani "kurtuluşa giden tek patikayı" dayatan da pozitivistik sosyoloji olmuştur.

Bugün pragmatist felsefeye benimsemiş post-pozitivist yaklaşımlar, kendilerini 'post' konumuna getiren gelişmelerin nedenlerini tartışmaktansa, yeni duruma uyum sağlayacak sonuçları öne sürmektedirler. Öyle ki, uyuşabilirlik tezini savunanlardan "Datta, iki metodolojinin ve onların temelinde yatan paradigmaların 'bir arada var olmaları' için beş pratik neden ileri sürüyor (Tashakkori ve Teddlie, 1998: 11):

> *(i) Her iki paradigma da yıllardır kullanılmaktadır; (ii) çok araştırmacı her iki paradigmayı kullanmayı sürdürdü; (iii) Her iki paradigma da araştırma fonları tarafından desteklendi; (iv) Her iki paradigma da politikalar üzerinde etkili oldu; (v) Her iki paradigma bir ölçüde düşüncelere yön verdi.*

Paradigmaların birlikte kullanılarak metodolojik işbirliğinin yapılabilirliği tezi, bu tür bilim dışı pratik nedenlere dayandırılmaya çalışılmaktadır. ABD'de ortaya çıkan pragmatist felsefeye dayanan yeni pozitivistlere göre karşıt paradigmalar birbirleri ile uyuşabilir. Pragmatistlerin pratik çözümlerle yetinen ve bu nedenle eleştirilen, tavrıyla burada da karşılaşmaktayız. Diğer felsefe akımlar gibi hakikatle değil de, hakikatin nasıl işlediği ile ilgilenmelerinin sonucu pragmatistler, felsefe temelli bir meseleye bile pratik bir gerekçe (!) bulabilmektedirler.

Uyuşabilirlik tezinin gerekçelerinin bilim felsefesi ve metodoloji disiplinin dışında, pratikteki uygulamalara, üstelik bir kısım yanlış uygulamalara, dayandırıldığını görüyoruz. Bunlar, bilim felsefesi ve metodoloji (yöntembilim) bağlamında değil tartışabilir; bu bağlama girebilir gerekçeler bile değil. Her iki paradigmanın da yıllardır ve çok kullanılır olması, parasal destek alıyor olması, politikaları etkilemesi, düşüncelere yön vermesi gibi uygulamalar, onların birleştirilmeleri için metodolojik anlamda gerekçe olabilir mi! Böylesi pratik nedenlerle "Hadi, artık bunları toplayıp, bir araya getirelim" demek için, önce soyut düşünmenin en sistematik örneği olan matematikte toplama işlemi için vazedilen "aynı cinsten olanlar toplanır", kuralını kaldırmamız gerekmez mi! Bilimde böylesi bir pragmatizm, ancak, yıllardır süren ve sürecek olan faydasız tartışmalara yol açar. Nitekim öyle olmuştur.

Uyuşmazlık (incompatibility) tezi ise, bu metodların altında yatan paradigmaların uyuşabilirliğinin mümkün olmadığı gibi bir argümandan yola çıkarak, konuyu bilim felsefesi ve metodoloji vb. disiplinler bağlamında ele almaktadır.

Paradigmalar arasında uyuşmazlık olduğu tezini ileri sürenler, fenomenolojik geleneği izleyen sosyal bilimcilerdir: Paradigmalar, farklı zihni atmosferler sunarlar. Paradigmanın doğası gereği, karşıt paradigmaları benimseyen bilim adamları farklı dünyalarda yaşarlar. Kısacası aynı cinsten olmayan bütün veya parçaları ile toplama işlemi yapılamaz.

Özetle, metodolojik işbirliği imkânsızdır: Metodolojik yaklaşım, ait olduğu paradigmanın epistemolojik sayıltıları ile iç içedir ve her ikisi de paradigmanın evren/sosyo-kültürel gerçeklik tasarımını belirleyen temel ontolojik sayıltısına göre biçimlenmiştir.

Sosyal bilimlerdeki iki karşıt paradigmanın uyuşamayacağı ve metodolojik bir işbirliğinin yapılamayacağı tezine katılıyoruz. Bu konunun esastan halledilebilmesi, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, ancak farklı bir ontolojiden kaynaklanan yeni paradigma (lar) ile mümkündür. Bu, metodolojik işbirli-

ğinin ötesinde farklı bir metodoloji demektir. Bu metodoloji nitel ve nicel yöntemlerin birlikte kullanılması gerektiği ilkesini dayandığı ontolojik kabulden alır. Kültür üst-sistemlerini hatırlayalım: Gerçekliğin yapı taşı olarak, maddeyi esas alan duyumcul kültür üst-sistemi ile ideyi/ruhu esas alan düşünsel kültür üst-sisteminin dışında; ama onların toplamı olmayan bir üçüncü gerçeklik tasarımı (idealistik kültür üst-sistemi) vardı. Birincisi pozitivistik, ikincisi ise hümanistik paradigmanın kaynağı idi. Üçüncüsü ise, bunların toplamından öte farklı bir evren/gerçeklik tasarımı getirmekteydi. Bize göre sorunun çözüm noktası, madde ve mana iç içeliğini gösteren üçüncü paradigmadır.

Birinci kültür üst-sisteminde maddi olan gerçeklik duyu organları ile algılanabilir ve işleyiş mekanizmasının evrensel kanunları bilinebilir. İkincisinde ruhsal, sonsuz ve bölünemez nitelikteki gerçeklik zahiri olanın ardında yatar ve mutlak bilgiye ulaşılamaz. Gerçekliğin doğasını madde ve mana iç içeliğinin dinamik bir ahengi olarak kabul eden üçüncü paradigmada ise (Bkz. Kurtkan Bilgiseven, 1978: 146-149; Dikeçligil, 1994) gerçeklik tümüyle bilinemez; ama nihai hedef, bilinen alanların sınırlarını zorlamak ve -mümkün olduğu kadar- bilgiyi genişletmek ve derinleştirmektir. Buna ulaşmak için insanın tükenmeyen bir çabası olmalıdır. Bu iç içe geçmiş çok katlı gerçekliğin maddi ve maddi olmayan görünümlerinin bilgisine ulaşabilmek için nicel ve nitel yöntemlere ihtiyaç vardır. Bilimsel bilgi bir birikim sürecidir. Bu nedenle karşıt metodolojilerdeki farklı yöntemler ve tekniklerden de yararlanılmalıdır. Gerçekliğin rakamlarla ifade edilebilen boyutları için nicel, edilemeyen boyutları için nitel yöntemler kullanılmalıdır.

Farklı bir ontoloji üzerine temellenmiş olması nedeniyle, bütünleyici metodoloji, nicel ve nitel metodolojilerin dayandığı dikotomik mantığı (ya o, ya da bu) reddeder ve paradoks mantığına (hem o, hem öbürü) dayanır. Yeni paradigmanın dayandığı bu mantık, sadece felsefi tartışmalarla inşa edilmiş değildir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde kuantum fiziğindeki

gelişmeler ile hızlanan bilimsel gelişme düzey ile varılan 'çok boyutlu ve iç içe katlanmış ahenkli dinamik bir bütün' şeklindeki evren anlayışını ifade eder. Bu iç içe girmiş çok boyutlu dinamik gerçeklik, ancak farklı yöntemlerin bir arada kullanılması ile analiz edilebilir. Burada farklı yöntemlerin birlikte kullanılması, pratik bir tercih değil, incelenmekte olan sosyo-kültürel gerçekliğin yapısından kaynaklanan bir zorunluluktur.

Bütünleyici sosyal bilim paradigmasından yola çıkıldığında ne metodolojik işbirliği, ne de metodlar arası işbirliği tartışmalarına gerek kalmaktadır. Oysa konu ve sorunlar ontolojik kaynağa inilmeksizin, epistemolojik düzlemde çözümlenmeye çalışıldığı için hala metodlar arası işbirliğinin nasıl olabileceği tartışılmaktadır.

İngilizce Literatüre baktığımızda 'metodolojik işbirliği' teriminin giderek daha az kullanıldığını görüyoruz. Bu terimde ısrar edenler pragmatist felsefeye dayanan post pozitivistler ile paradigmalarının farkında olmayan 'normal bilim'cilerdir.

Bunun dışında kalan çoğunluk, metodlar arası işbirliğinden söz etmektedir (Brewer J. ve Hunter A., 1989; Tashakkori A. And Teddlie, 1998; Whyte W.F. ve Alberti G., 1983). Bu işbirliğine sosyal bilimcinin yaklaşımına göre, farklı adların verildiğini görüyoruz: Çok katlı yöntemler (multiple methods); çoklu yöntem araştırması (multi method research); karma yöntemler (mixed methods); yöntem üçlemesi (triangulation of methods) gibidir.

Kısacası paradigmaları işin içine katan "metodolojik işbirliği"nin içine düştüğü açmazdan kurtulmanın yolu, paradigmaları unutan "metodlar arası işbirliği"ni tartışmak olmuştur.

Bu işbirliklerini yeni bir senteze dönüştürerek, pamuk ipliği ile bağlanmış parçalar olmaktan kurtaran bütünleyici paradigmadır; ama karşıt paradigmaları benimseyenler tarafından da bu işbirlikleri, yüzeysel olsa da, kurulabilmektedir. Mesela, bir araştırmacı survey yöntemini esas alarak araştırma tasarımını kuran bir araştırmacı nicelleştirilebilir veriler toplayabilmek

için soru kâğıdını temel veri toplama tekniği olarak kullanacaktır. Ama verilerini daha derinleştirebilmek için nitel veri toplama yöntemlerinden (katılımlı gözlem, derinlemesine görüşme, odak grup görüşme, hayat hikâyesi vb.) bir veya birkaçını da kullanabilir. Bu durum, özellikle etnografik araştırmalarda nitel yöntem için de geçerlidir (Bkz. Vidich A.J. ve Lyman S.M, 1994).

Sonuç: Metodolojiler Arasındaki İşbirliğinin İmkânsızlığına Rağmen Yöntemler Arası İşbirliği Nasıl Olabilir?

Paradigmaların ontolojik temelde farklı gerçeklik tasarımlarına dayanması nedeniyle her bir anlayışın ana bileşenlerinden biri olan metodolojik sayıltıların birbirine eklemlenmesinin mümkün olamayacağını tartışmıştık.

Nicel ve nitel yöntemler, araştırma tasarımlarına göre, çeşitli bileşimlerde bir araya getirilebilir. Ancak karşıt paradigmalardan birine sahip araştırmacıdan beklenen, onun kendi paradigmasının farkında olmasıdır. Aksi takdirde, ortaya çıkan bileşim, geçmişinden ve metodolojik arka plandan yoksun bir nitelik kazanacaktır ve bir yozlaşmaya yol açacaktır. Nitekim, Türkiye sosyolojisinde survey, yaygın bir biçimde kullanılmasına rağmen hak ettiği statüyü kazanabilmiş değildir. Paradigmasının farkında olmayan ve saha araştırmasının sadece survey ile yapılacağına "iman" etmiş sıkı surveyci bir anlayış yüzünden, survey yöntemi neredeyse, gelişigüzel hazırlanan bir ankete indirgenmiştir. Öyle ki, sıkı-surveycilerin pozitivizmin ve sayıltılarının ne olduğunu hakkında görece sistematik bilgiye sahip olmaları, özellikle 1990 sonraki hızlanan post-modernist tartışmalar sayesinde olmuştur, diyebiliriz.

Survey yönteminin Türkiye'deki hayatında, bir ölçütler dizisi olan sayıltılar doğru dürüst bilinip açığa çıkamadığı için yöntem metodolojik anlamda tartışılamamış; çoğu zaman ölçüt, mevcut araştırmalar olmuştur. Sıkı-surveycilerin meseleyi metodolojik olarak tartışmamaları nedeniyle, örnek alınan

araştırmalardaki hatalar sürekli tekrarlanarak çoğalmış, neredeyse bir meşruiyet kazanmıştır. Sözgelimi, bugün, survey yönteminin belkemiği olan evren ve örneklem bilgisi, çoğu araştırmada üstün körü geçilmektedir; kategorik sorular sorulmasına ve sıralama veya aralıklı ölçeklerin kullanılmamasına rağmen bir anket için verilerin geçerliği ve güvenirliğinden söz edilebilmektedir. Surveyi bilimsel anlamda geçersiz kılacak bu tür hataları çoğaltabiliriz. Şüphesiz, survey yöntemi ile yapılan çok başarılı saha araştırmaları vardır; ancak bunlar kaptaki suyun rengini değiştirecek kadar da çok değildirler.

Nicel yöntem olarak surveyin bu kaderini, şimdi nitel yöntemin yaşayamaya başladığını gözlemleyebiliyoruz. Yeni moda, sözel tarih oldu. Araştırmacılar, sözel tarih yönteminin nitel yöntem ve paradigmalar ile olan bağıntısının farkına bile varmadan, bu yeni "yenilik" peşinde koşar oldular. Şüphesiz yeni arayışlar gereklidir ve faydalıdır. Ancak, yaşanılan tecrübelerden fayda sağlayacak sonuçlar çıkarmak da gerekmiyor mu?

Paradigmasız survey modasının yerini almaya başlayan sözel tarih çalışmaları da, bir süre sonra kendi yöntemini eskitecektir, demek kehanet sayılmaz. Bu arada olan, başarılı araştırmalar ile yöntemin kendisine olacaktır. Aynı şekilde yöntemleri birada kullanma (işbirliği değil; zira işbirliği, farkındalığı ve bilinçli olma halini gerektirir) modasını ifade eden "melez yöntem" kavramı da, kaynağından koparılmış ve metodolojik arka plandan yoksun bir biçimde kullanıldığı için, aslında sadece yapay gerekçe olarak bir işlev görmektedir. Pozitivist olduğunu ifade eden sosyologların, neden melez yönteme ihtiyaç duyduklarını tartışmaya açmaları büyük faydalar sağlayacaktır.

Önemli olan araştırmacının hangi yöntemi kullandığı değil; neyi, niçin yaptığının bilincinde olması ve bu konuda da ikna edici olmasıdır Kendi paradigmasının bilincinde olan bir araştırmacı, birkaç defalık soya sosu kullandı diye, kendini Çin mutfağına vakıf sayan bir hevesli durumuna zaten düşmeyecek ve bilimsel değeri olan bir araştırmayı sunmuş olacaktır.

Kaynaklar

Bilgiseven, A. K., (1978). Sosyal Bilimler Metodolojisi. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını.

Blaikie, N. (1993). Approaches to Social Enquiry. Cambridge: Polity Press.

Brewer, J. and Hunter A. (1989). Multimethod Research – A Synthesis of Styles. London: Sage Publications.

Bryman, A. (1988). Quantity and Quality in Social Research. London: Unwin Hyman.

Burrell, G. and Morgan G. (1988). Sociological Paradigms and Organizational Analysis - Elements of the Sociology of Corporate Life, fıfth edition. New Hampshire: Heinemann Educational Books Inc.

Creswell, J.W. (1994). Research Design -Qualitative & Çfuantitative Approaches. London: Sage Publications.

Dikeçligil, B. (1993). "Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Sosyal Araştırmalar" İçinde: Mahmut Tezcan ve Nilgün Çelebi (yay. hazırlayanlar), Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri. Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, ss. 39-58.

Dikeçligil, B. (1997). "Bir Analiz Modeli Denemesi: 'Sosyal Yapı' ve 'Toplumsal Yapı', Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayı, C.II, (ss.647-667).

Erkilet Başer, A. (1995). "Bilge Bir Sosyolog: Pitirim A. Sorokin'in Tarih Felsefesi". Tarih Çevresi, 18, Eylül-Ekim 1995, (ss. 10-25).

Fielding, N.G. and Fielding J. L. (1986). Linking Data. London: Sage Publications.

Guba, E.G. and Lincoln Y.S. (1994). "Competing Paradigms in Qualitative Research". içinde: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (Eds.), Handbook of Qualitative Research. London: Sage Publications, (ss. 105-117).

Harveyl and Macdonald, M. (1993). Doing Sociology-A Practical Introduction, second edition. London: The MacMillan Press Ltd.

Keat, R. ve Urry, J. (1994). Bilim Olarak Sosyal Teori. Çev.: Nilgün Çelebi. Ankara: İmge Kitabevi.

Kuhn, T. (1983). Bilimsel Devrimlerin Yapısı. Çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: 1982.

Mcneill, P. (1989). Research Methods, second edition. London: Routledge.

Neuman, W.L. (1991). Social Research Methods - Qualitative and Quantitaîive Approaches. USA: Allyn and Bacon.

Outwaith, W. (1987). New Philosophies of Social Science - Realism, Hermeneutics And Critical Theory. London: MacMillan Education Ltd.

Özlem, D. (1998). "Doğa Bilimleri ve 'Sosyal Bilimler' Ayırımının Dünü ve Bugünü Üzerine". Toplum ve Bilim, 76, Bahar, (ss. 9-39).

Poloma, M. (1993) Çağdaş Sosyoloji Teorileri. Çev.: Hayriye Erbaş. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Tashakkori, A. and Teddlie (1998). Mixed Methodology - Combining Qualitative and Quantative Approaches. London: Sage Publications.

Uluocak, Ş. (1999). Doğa Bilimleri-Kültür Bilimleri Ayrımında Sosyolojik Açıdan Kurumlaştırma Sürecinin Tartışılması. Ankara: HÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi).

Vidicha, J. and Lyman S.M. (1994). "Qualitative Methods : Their History in Sociology and Anthropology". içinde: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (Eds.), Handbook of Qualitative Research London: Sage Publications, (ss.23-57).

Whyte, W.F. ve Alberti G. (1983). "On the Integration of Reseach Methods". içinde: M. Bulmar ve D.P. VVanvick (Eds.) Social Research in Developing Countries. New York: John Wiley & Sons, Ltd, (ss. 299- 311).

Williams, R. (1990). "From Cognitive Style to Substantive Content: Programmatics and Pragmatics in the Development of Sociological Knowledge". içinde: Cristopher G.A. Bryant and Henk A. Becker (Eds.), What Has Sociology Achievedl New York: St. Martin's Press, (ss.31-53).

Wright von, G.H. (1994) "Two Traditions". içinde: Martyn Hammersley (Ed.), SOCIAL RESEARCH-Philosophy, Politics and Practice. London: Sage Publications, (ss.9-13).

Yıldırım, C. (1982) Bilim Felsefesi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yıldırım, A. ve Şimşek H. (1999). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Bilimsel Paradigmaların Oluşumunda ve Dönüşümünde Sosyolojik Bağlam

●

Giriş

1962 yılı, bilim felsefesi ve metodolojisinde; bilimin ne olduğu, bilim düşüncesinin nasıl değiştiği ve bilimsel bilgi birikiminin nasıl oluştuğu konusundaki tartışmaların yepyeni bir boyuta taşınacağı bir tarihe işaret eder. Bir teorik fizikçi olarak bilim tarihi üzerinde çalışan Thomas Kuhn'un (1922-1996) söz konusu tarihte yayınlanan *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı eserinin etkisi, yedi yıl sonraki ikinci baskısına kadar geçen sürede, sadece bilim felsefesi ve metodoloji ile sınırlı kalmamış, bütün disiplinlerde bilim kavramı üzerinde kafa yoran bilim insanlarını da kuşatmıştır. Günümüzde paradigma kavramına, gizli veya açık bir atıf yapmaksızın bilimden ve bilimsel düşünceden, kısacası bilime ait herhangi bir şeyden söz edebilmek neredeyse imkânsızdır, diyebiliriz. Bilim anlayışı olarak da adlandırabileceğimiz paradigma; bilimin ne olduğuna, nasıl yapılması gerektiğine ilişkin ve epistemik cemaat tarafından benimsenmiş bir dizi ön kabullerdir.

Bilim tarihine baktığımızda bilimin ne olduğu, bilimsel bilgiye nasıl ulaşılacağına ilişkin anlayışın çağlara ve kültürlere göre değiştiğini görüyoruz. Bilim anlayışı ile onun oluştuğu

sosyolojik bağlam (insan, sosyo-kültürel doku, tarihsel şartlar ve coğrafi mekânın bileşkesi) arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişki çift yönlüdür. Gerek bir anlayış tarzı gerekse ürünleri olarak bilim, sadece içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortamdan etkilenmekle kalmaz; aynı zamanda onu da etkiler.

Bizi burada ilgilendiren, en geniş sosyolojik bağlam olarak medeniyetin her bilimsel paradigmanın ana kaynağı olan ontolojik ön kabulü, yani varlığın doğasına ilişkin ön kabulü, dolayısıyla paradigmayı nasıl biçimlendirdiği sorusudur.

BİLİMSEL PARADİGMA: BİLİM ANLAYIŞINI OLUŞTURAN ATIF ÇERÇEVESİ

Bilim anlayışı diyebileceğimiz paradigma, bilimin ne olması gerektiği ve bilimsel bilgiye nasıl ulaşılacağını gösterir; bir dizi ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltıya/aksiyoma dayanır: Özellikle varlık ve bilgiye dair ilk ve son ilkelerle ilgili olduğu için aslında metafizik temellidir. İç içe geçmiş sayıltıların oluşturduğu bir zihniyet atmosferi olarak paradigma; gerçekliğin doğası, bireyin bu dünyadaki yeri, hatta bütün bunların anlamı hakkında bir bakış açısı sunar. Bir paradigma benimsendiğinde bir inanç sistemi halini alır; bu yüzden paradigmanın gücü, olağan/normal bilime sunduğu araştırma modelinin ve yönteminin işlerliğine bağlıdır. Olağan bilim, paradigmanın yol göstericiliğinde bilimsel araştırma yapar. Normal bilim paradigmanın öngördüğü sorunlar, araştırma modelleri ve yöntemleri çerçevesinde, paradigmanın sayıltılarını sorgulamaksızın hatta ontolojik ve çoğu epistemolojik kabullerden pek fazla haberdar olmaksızın yapılan bilimsel faaliyetlerdir.

Ancak benimsenmiş olan paradigmanın çatısı altında normal bilim ile çözülemeyen sorunlar ortaya çıkar ki bunlara Kuhn "anomali" adını verir. Sürekli ve derin anomaliler bunalıma yol açar. Bunalımın alternatif paradigmanın getirdiği çözüm ile sona ermesi, bilimsel devrim yani paradigma dönüşümü demektir. Ne var ki, paradigmanın bilime dair bir inanç sistemi olması nedeniyle bu dönüşüm uzun yıllar alacaktır (Kuhn, 1982).

Paradigma Ne İşe Yarar?: Paradigmanın işlevleri

Paradigma epistemik cemaatte bir ortak anlayışın/konsensüsün oluşmasını sağlayarak bilim cemaatine; bilimin amacı ve işlevi; izlenecek teorik ve metodolojik kurallar; neyin gözlemleneceği ve irdeleneceği; ne tür soruların sorulması ve araştırılması gerektiği, bu soruların nasıl ifade edileceği; başvurulacak yöntemler, teknikler ve araçlar; bilimsel araştırma sonuçlarının nasıl yorumlanacağı ve araştırmanın bilimselliğini değerlendirecek ölçütler konusunda yol gösteren bazı standartlar sunar.

Paradigmanın Bileşenleri: Ontolojik, Epistemolojik ve Metodolojik Sayıltılar

Bilim anlayışı; bilimin konusu olan gerçekliğin/varlığın doğasına ilişkin *ontolojik,* edinilmek istenen bilgiye ilişkin *epistemolojik* ve bilgiye nasıl ulaşılacağına ilişkin *metodolojik* olmak üzere birbiri içine yuvalanmış üç bilgi türü ile belirlenir. Paradigma bu bilgileri kendisine temel alır. Bilime konu olan alanların dışında kalan bu sayıltılara kısaca bir göz atalım.

Tablo 1: Paradigma Biçimlendiren Temel Sayıltılar (Dikeçligil, 2003)

Ontolojik (varlığa dair) Sayıltılar	Epistemolojik (bilgiye dair) Sayıltılar	Metodolojik (yönteme dair) Sayıltılar
Gerçekliğin kaynağı/ doğası nedir? Gerçekliğin doğası nedir? Olgular arasındaki ilişkiler nasıldır? İnsanın doğası nedir? Toplumun doğası nedir? Birey-toplum/ yapı ilişkisinin doğası nedir? (Son üçü, sosyal bilimlere ait)	Bilginin kaynağı/ doğası nedir? Ne kadar bilebiliriz? Bilim nedir? Bilim ve diğer bilgi bağları arasında nasıl bir ilişki vardır? Bilgi edinmenin amacı nedir? Bilen ve bilmen arasındaki nasıl bir ilişki vardır?	Araştırmanın amacı nedir? Araştırma yöntemi nasıl olmalıdır? Araştırmacının rolü nedir / ne olmalıdır? Değerlerin rolü nedir? Araştırma raporunun dili nasıl olmalıdır?

Sayıltılar, bilimsel olarak sınanması mümkün olmayan alanlara ait olan ve doğru olarak kabul edilen zihinsel hareket noktalarıdır; bilim yapmanın önkoşullarıdır. Gözlem ve deneye konu olmayan bilgiyi 'anlamsız' kabul edip, bilime konu etmeyen pozitivizm bile bu bilimdışı sayıltılara dayanır. Neden böyle olmuştur? Sayıltılara neden ihtiyaç duyulur? Bu tamamen insanın, zihnin doğası ile ilgilidir, insan zihni boş bir levha (tabula rasa) değildir, insan, anlam atfetmeksizin iletişim kuramaz, insanoğlu kendisini içten ve dıştan kuşatan gerçekliği, en basitten en karmaşık görünümlerine kadar, anlamak ve anlamlandırabilmek için 'Ne, Niçin ve Nasıl' kelimeleri ile oluşan sorular sorar. Ne'liğe ve amaca yönelik sorular (Ne?, Niçin?) bilimin alanına girmeyen ve onun cevaplayamadığı sorulardır.

Oysa bilimsel teorilerin, temel referans çerçevesi sunan bu tür soruların cevaplarına da ihtiyacı vardır. Bilimsel bulguların bir teori içinde yorumlanabilmesi için bilimin dışında sayılan bu bilgiler, aksiyomlar/sayıltılar olarak düşünce sürecinde yer alırlar. Sayıltılar bilimsel teoriyi oluşturan yapı taşlarından biridir. Bu yüzden bilime yön vermiş yani bilimsel devrimlere neden olan paradigma dönüşümlerini sağlamış bilim insanlarının neden felsefe, din gibi alanlarla yakından ilgili olduklarını, bilim felsefesine yöneldiklerini daha iyi anlayabiliyoruz.

Sayıltılar, bilim dışı alanların bilgisine dayandıkları için aslında metafiziktirler; bugün bilimdeki gelişmeler sayesinde varlığın doğasına ilişkin bilimsel bilgilerimizin artmış olmasına rağmen, bu bilgilerin varlık alanını tümüyle kapsamamaları nedeniyle sayıltılar yine de bu özelliklerini korurlar. Ne var ki, bilimsel bilginin ışığı bir nebze olsa da üzerlerine düşmüştür. Bu nedenle bilim anlayışını etkileyen, yani paradigma dönüşümünü sağlayan önemli buluşlar yapmış olan bilim insanları teorilerinde kullandıkları bu önkabulleri oluştururken, içinde yaşadıkları sosyolojik bağlamdan, daha geniş anlamda ait oldukları medeniyetten etkilenirler. Bu noktada bilim paradigması ile sosyolojik bağlamın ilişkisine adım atarız.

SAYILTILAR ve SOSYO-KÜLTÜREL BAĞLAMIN İLİŞKİSİ

Paradigmatik Sayıltıların Ana Kaynağı: Üst-kültür Sisteminin Yapısal Unsurları

Her bir medeniyetin varlık ve bilgiye dair 'Ne, Niçin ve Nasıl' sorularına buldukları cevaplar farklıdır. İnsanoğlu var olduğundan bu yana, bu soruları sormuş ve her sosyo-kültürel sistem kendisine bilişsel bir evren haritası oluşturmaya çalışmıştır. Belirli kültür daireleri diyebileceğimiz medeniyetlerin bilişsel haritaları birbirlerinden farklıdır. Bu nedenle her bir medeniyetin bireyi farklı evrende yaşar. Başta bilim ve sanat olmak üzere toplumsal hayatın bütün görünümleri, içinde bulundukları kültür dairesinin (Başak, 2004) sunduğu ön kabullerin rengini alır. Medeniyet ve bilim anlayışı arasındaki ilişkiyi kurarken, 20. yüzyıl sosyolojisinin zirvelerinden biri olan Pitirim Sorokin'in değişme teorisinden faydalanabiliriz. Sorokin, benzer kültürleri kuşatan üst-kültür sistemlerini (ki, geniş anlamda medeniyetleri), kendisinin belirlemiş olduğu dört yapısal unsura göre sınıflandırır. Bu sınıflamada gerçekliğin doğasına ilişkin verilen üç cevap üç medeniyet tipini göstermektedir. Gerçekliğin yapı taşını; *madde* olarak kabul eden duyumcul, *ide* olarak kabul eden düşünsel ve *madde-ide iç içeligi* olarak gören idealistik üst-kültür sistemi yani üç medeniyet ile karşılaşırız.

Üst kültür sistemine kimliğini veren gerçekliğin tasavvurudur. Nasıl bir gerçeklikte yaşıyoruz? Bu gerçekliğin yapı taşı nedir? Bu soruların cevabı diğer bütün kavrayışları biçimlendirmektedir. Sosyo-kültürel yapının bileşenlerinden (sanat, felsefe, din, dil, hukuk, siyaset, ekonomi, eğitim vb.) biri olan bilim de bütünün bir bağıntısı olması nedeniyle ait olduğu bütünün bu özelliğini yansıtır. Bilimsel paradigmanın iç içe geçmiş, birbiri içine gömülmüş olan sayıltıları arasındaki bağıntıyı görebilmek amacıyla paradigmayı bir güneş sistemine benzetebiliriz. Sistemin güneşi, ontolojik sayıltıdır. Diğerleri güneşe bağlı olarak yörüngelerine otururlar. Bir paradigmayı anlamanın yolu onun güneşinin ne olduğuna bakmaktır. Sistemin güneşine baktığımızda, Batı bilim düşüncesinde üç farklı paradigma görebiliyoruz: Pozitivistik, Fenomenolojik ve Bütünleyici Paradigma...

Tablo 2: Yapısal Unsurlar Bakımından Üst-kültür Sistemleri
(Erkilet Başer, 1995)

Yapısal unsurlar/ Temel Ölçütler	**Üst-Kültür Sistemleri**		
	Duyumcul	*Düşünsel*	*İdealistik*
Gerçekliğin Doğası	Maddidir; duyu organları ile algılanabilir niteliktedir (duyusal).	Ruhsal. Sonul, bölünemez nitelikte. Zahiri olanın ardında yatar.	Çok katlıdır. Duyusal, akli ve duyuüstü olmak üzere iç içe geçmiş üç boyuttan oluşur.
Tatmin Edilmesi Gereken ihtiyaçlar ve Ulaşılması Gereken Hedefler	Bedeni ve dünyevi (fiziksel)	Esas itibariyle ruhsal (spiritüel)	Başat bir maddi amacı vardır; ancak iç bütünlük manevi unsurlarca sağlanır.
İhtiyaçların ve Sonul Hedeflerin Karşılanma	Yukarıda söz konusu edilen ihtiyaçların sonuna kadar tatmin edilmesi amaçlanır.		Maddi ihtiyaçların karşılanması gerekli; ancak manevi değerler belirler.
Tatmin Yöntemleri	Maddi ihtiyaçların karşılanması için dış dünyanın dönüştürülmesine çalışılır.	Maddi ihtiyaçların azaltılması ya da onlarından tümüyle arınılması için oto- kontrol uygulanır.	Hem maddi dünya hem de iç dünya kontrol edilip dönüştürmeye çalışılır.

Rönesans ile yeşermeye başlayan bilim anlayışı, 17. yüzyılda modern felsefenin desteğinde modern bilim adını almış ve 19. yüzyılda pozitivist paradigma olarak şekillenmiştir. Biliyoruz ki, modern/pozitivist bilim anlayışı 'madde'yi varlığın kaynağı olarak görür. Fenomenolojik paradigma ise sosyal bilim paradigmasıdır. Pozitivistik sosyal bilim paradigmasi karşısın-

da fenomenolojik paradigma için ise gerçekliğin kaynağı idedir. Bu iki bilim anlayışı, Batı felsefesini biçimlendiren madde ve ide karşıtlığının 19. yüzyıldaki bir görünümüdür. Bütünleyici bilim paradigmasi ise yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde kuantum fiziğindeki buluşlarla birlikte yeşermeye başlamış ve çeşitli teorilerce de desteklenerek büyümüştür. Bütünleyici bilim, ilk iki paradigmanın iki parçalı mekanistik evren anlayışının dışında çok katlı ve iç içe geçmiş dinamik bir bütün şeklindeki evren algısına dayanır, Aşağıdaki kavram tablosunda fenomenolojik paradigma (Dikeçligil, 2003) sosyal bilimlere ait olduğu için yer almadı; bu yazının hedef kitlesi dikkate alınarak. Sosyal bilimler ve doğa bilimleri için ortak olan diğer iki paradigma karşılaştırıldı.

Tablo 3 : Modern Bilim ve Yeni Bilimin Temel Sayıltıları (Dikeçligil, 1993)

Sayıltılar	**Pozitivistik bilim anlayışı**	**Yeni / bütünleyici bilim anlayışı**
Gerçekliğin doğası	Madde temelinde, madde ve ide iki parçalı mekanistik bir yapı	Maddi ve maddi olmayanın iç içeliği temelinde, farklı görünümleri olan dinamik ve ahenkli bir bütün
Parça ve bütün ilişkisi	Mekanistik bütünü anlamak için bütünün indirgenebileceği en küçük parça (atom; hücre; aile vb.)	Parça-Bütün bağıntısı; Parçaların özellikleri ancak ve ancak bütünün dinamiklerinden anlaşılabilir,
Yapı ve süreç	Temel yapılar vardır. Bu yapılar faktörlerin etkisi ile ilişkide bulunurlar	Her yapı, arka plandaki bir sürecin tezahürüdür. Parçalar değil bağıntılar önemlidir, ilişkiler ağının tamamı, kendi zatında dinamiktir.
Olgular arası ilişkiler	Determinizm (Neden-sonuç zinciri); öngörme/ yordama	Determinizm-indeterminizm iç içeligi; çok faktörlü etkileşim; öngörülemezlik.

İnsan	Rasyonel, dışsal kanunlara itaat eden ve bilim yolu ile doğayı/ toplumu dönüştüren	İnsan evrenin yetkin bir parçası; hayat dokusunun özel bir ilmeği
Bilimin amacı	Doğayı/toplumu denetim altına almak	Doğayı ve insanı anlamak ve açıklamak
Bilimsel araştırmanın amacı	Açıklama ve yordama	Açıklama ve anlama: Anlatmak
Bilgi edinme süreci	Bilimsel bilgi gözlemciden ve bilgi sürecinden bağımsızdır.	Bilgi süreci, dolayısıyla bilimsel bilgi ontolojik (ve epistemolojik) kabullere göre biçimlenir.
Bilimsel araştırma yöntemi	Gözlem ve deney	Deney-akıl-sezgi içiçeliği
Bilimsel bilginin niteliği	Mutlak, kesin bilgi	Geçici kesin bilgi
Bilimsel düşünme yöntemi	Teori kuruluncaya kadar tümevarım; teorinin sınanma sürecinde tümdengelim	Hipo-dedüktif yöntem
Mantık	Klasik mantık	Doğanın küçük bir bölümü için klasik mantık ve daha çok bulanık mantık

Bölümün sınırları nedeniyle, diğer sayıltıların kaynağı varsaydığımız 'gerçekliğin doğası, bilimin amacı ve paradigmanın dayandığı mantık üzerinde duracağız.

F. Bacon'un (1561-1626) 'doğa kanunlarını bularak doğayı insanın hizmetinde kullanmak' olarak belirlediği bilimin amacı ile Descartes'in (1596-1650) iki parçalı mekanistik evren tasarımı modern bilimi şekillendirmiştir diyebiliriz. Belirli kanunlarına göre bir makina gibi isleyen evren vardır ve bu gerçeklik madde ve zihin olarak iki karşı parçadan oluşur; ne var ki gözlemlenemeyen ve deneylenemeyen zihin (bir anlamda,

maddi olmayan her şey) maddi olana indirgenebilir ve böylece işleyişin kanunları bulunarak matematiksel olarak ifade edilebilir. Nitekim iki parçalı mekanistik evren tasarımının ve indirgemeciliğin verimli etkileri kendisini göstermeye başladı. Newton (1642-1727) kendinden önceki birikimi de kullanarak en uzak yıldızların hareketleri ile bir elmanın yere düşmesini basit denklemlerle birbirine bağladı. Newton mekaniğinin mükemmel işleyişi 19. yüzyılın sonlarına kadar, ışığın ikili yapısının keşfine kadar sürdü, ışığın hem dalga hem de paketçikler seklinde yayılması, bir 'anomali' olarak derin bir bunalıma yol açtı. Zira klasik mantığa /Aristo mantığına/ dikotomik mantığa göre 'hem/hem de' düşüncesi, çelişmezlik ilkesine aykırıydı; ışık ya dalga ya da paketçikler şeklinde yayılabilirdi.

Bu konudaki çözümler 1920'lerde kuantum fiziğinden geldi, ilk çözüm Heisenberg'in (1901-1976) belirsizlik ilkesi ile geldi: "Bir yönü vurgulamak, öbür yönü belirsiz kılar; ikisi arasındaki bağıntı belirsizlik ilkesince tayin edilmiştir" (Capra, 1989). Bu ilke aynı zamanda modern bilimin determinizm ve tahmin edilebilirlik ilkelerinin mutlak olmadığını göstermiş oldu. Sorunun tamamen çözülmesi ise 1927'de Niels Bohr'un tamamlayıcılık/ bütünleyicilik ilkesi ile olur: "Her tanım diğerini dışarıda bırakır, ne var ki ikisi de gereklidir; birbirlerini tamamlar. Dalga ve paketçik, madde ve enerji gibi karşıt görülen özellikler, gerçekliğin birbirini tamamlayan, bütünleyen iki farklı tasviridir" (Capra, 1989). Bohr'un eski Çin geleneğinden faydalanarak formüle ettiği bu ilke, sadece bilimde geçerli olmadı, içe içe geçmiş, birbiri içine yuvalanmış farklı görünümleriyle karmaşık sanılan hayatı (gerçekliği) anlamaya da yardımcı oldu. Aynı şekilde "izafiyet kuramı (Einstein, 1879 -1955), ...elektriksel alan, aynı anda bir manyetik alanı birleştirilmiştir" (Capra, 1991). Madde ve madde olmayanın ayrılmazlığının bilimsel olarak ortaya konulması, diğer disiplinlerde de yankı bulmuştur. Sistem teorisi ve sibernetik üzerinde de yoğunlaşmış olan İngiliz antropolog, sosyal bilimci Gregory Bateson (1904-1980) zihnin yapısına dair fikirleri ile yeni bilim paradigmasına katkısı ol-

muştur. Doğanın yapısı ile zihnin yapısının birbirinin yansımaları olduğu, zihin ve doğanın ayrılmaz bir bütün oluşturduğuna dair ileri sürdüğü görüsü zihin ile ilgili bilimsel çalışmaların önünü açmıştır. Zihin bir nesne değil, bir süreçtir (Capra, 1992). Bateson "Batı düşüncesi ve kültüründe bir yığın soruna sebebiyet vermiş olan Kartezyen ayırımı gerçekten asma yolunda ilk başarılı girişimi temsil eden kökten biçimde yeni bir zihin kavramı geliştirmiştir" (Capra, 1992).

Sonuç

Bilimsel paradigmanın özü olan varlığın doğasına dair ön kabulün, Batı'da madde-zihin olmak üzere iki parçalı mekanistik bir yanı şeklinde oluşması bir tesadüf değildi. Batı felsefesi ve Batı bilimi, eski Yunan felsefesindeki materyalizm ve idealizm karşıtlığı ve dikotomik mantık üzerine kurulmuştur. "Bu dikotomi Batı felsefi düşününde o kadar derinliğine etkili olmuştur ki, hiç abartmasız, Batılı düşünüş tarzının bir profilini bize verir (Özlem, 1998). Bilimde devrim yaratan buluşlar ve onlarla oluşan yeni evren tasarımı karşısında pozitivist paradigmanın zorlanmasının derinde saklı duran bu karşıtlık mantığı olmuştur. Bunalım ancak dikotomik mantıktan vazgeçildiğinde çözülebilmiştir.

Kartezyen tasarımdan çok farklı bir gerçeklikle yüzyüze gelen kuantum fizikçileri Batı felsefesinde bulamadıkları, bilimsel bilginin yorumlanması için gerekli olan, bilgileri uzak doğu mistik geleneklerinde bulmuşlardır. Sufi geleneğe uzak kalmalarında tarihsel ve sosyolojik şartların belirleyici rolü olmuştur, diyebiliriz. Ne var ki, bugün yeni/bütünleyici bilimin oluşmasına katılan disiplinlerin ve teorilerin (kuantum fiziği, rölativite, sistem teorisi, sibernetik, kaos teorisi, gaia hipotezi vb.) paradigma bağlamında hem anlaşılmasında hem geliştirilmesinde sufi geleneğin rolü umulandan fazla olabilir. "Hak cihana doludur, kimseler O'nu bilmez/Sen O'nu senden iste O senden ayrı olmaz" diyen Yunus Emre 'hem-hem de' mantığının yaşayan kültüre ne kadar sinmiş olduğunu gösterir. Tümel

ve tikelin (genel ilkeler ile özel durumların) karşı konumda olmayıp, birbirleri içine yuvalanmış olduğunu yansıtması bakımından Mevlana'nın, "prizmadan geçen güneş ışığının yedi renge dönüşmesi" örneğini hatırlayalım. Determinizm-indeterminizm bağıntısının anlaşılmasında külli irade-cüzi irade ilişkisi önemli rol oynayacaktır. Kelebek etkisi, kısmet kavramı ile daha kolay anlaşılabilecektir (Alatlı, 2005). Bu konuda örnekleri çoğaltabiliriz. Diyebiliriz ki, bu sosyolojik bağlam içinde Türk bilim insanları, dolayısıyla yeni bilim doğal bir şansa sahip görünüyor. İzin verirseniz M. İkbal'den bir alıntı ile sonlandırmak istiyorum: "Göğsünün içinde yıldızları aşıp gidecek bir yol vardır. Lakin sen kendini tanımıyorsun. Bir kere de tohum gibi gözünü kendi içine aç ki, yerin altından bir fidan olup yükselsin."

Kaynaklar

Alatlı, A., 'Hayır!' Diyebilmeli İnsan, İstanbul, Zaman Kitap, 2005.

Başak, S., Kültür Olgusu Analizleri ve Üç Tarz-i Siyaset, Ankara, Odak Yayınevi 2004.

Capra, F., Batı Düşüncesinde DÖNÜM NOKTASI, çev.: Mustafa Armağan, İstanbul, insan Yayınları, 1989.

Capra, F., Fiziğin Tao'su, çev. Kaan Ökten, İstanbul, Arıtan Yayınevi, 1991

Capra, F., The Hidden Connection, New York, Random Hause, 2002.

Capra, F., Yeni Bir Düşünce, çev. Mustafa Armağan, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992.

Dikeçligil, B., "Sosyolojide Metodlar Arası Farklılaşma ve Bütünleşme", içinde Sosyolojide Bütünleşme ve Farklılaşma -Üçüncü Ulusal Sosyoloji Kongresi, 97-126, Ankara 2003.

Dikeçligil, B., "Batı'da Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Sosyal Araştırmanın", içinde Mahmut Tezcan ve Nilgün Çelebi (yay haz), Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri, 39-58, Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 1993.

Erkilet, Başer A., "Bilge Bir Sosyolog: Pitirim Sorokin'in Tarih Felsefesi", 10-25, Tarih Çevresi, 18, Eylül-Ekim 1995.

Kuhn, T., Bilimsel Devrimlerin Yapısı, çev. Nilüfer Kuyas, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1982.

Özlem, D., "Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayırımının Dünü ve Bugünü Üzerine", 7-39, Toplum ve Bilim, 56, Bahar, 1998.

Sosyal Bilimler Epistemolojisinde Sorunların Kaynağı: Ontolojiyi Unutmak

●

Post-modernist söylem ile birlikte, sosyal bilimler ile felsefenin buluştuğu alanlarda epistemoloji, sanki sosyal bilimlerin tüm dertlerine deva sihirli bir kavram oluverdi. Epistemolojinin ontoloji ile bağı adeta kesildi ve kavram çoğunlukla metodoloji anlamında da kullanılır oldu. Oysa en yalın anlamıyla bilim anlayışı diye adlandırabileceğimiz bilimsel paradigma; iç içe geçmiş ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılardan/temel kabullerden oluşmuştur ve bilim insanına bilimsel faaliyetlerini başlatabileceği, anlamlandırabileceği ve sınayabileceği bir referans çerçevesi sunar.

Bu temel kabullerden biri eksik olduğunda, bilim anlayışı biçimlenemez; paradigma diye bir kavramdan da söz edemeyiz. Zira bilgisini edinmek istediğimiz gerçekliğin nasıl bir şey olduğunu (*ontoloji*) bilmeliyiz ki, bu gerçekliğin bilgisine hangi tür bilgi (*epistemoloji*) ile nasıl ulaşabileceğimizi (*metodoloji*) bilebilelim.

Paradigmayı biçimlendiren ve onu diğerlerinden ayıran şey, en derinde yer alan varlığın mahiyetine ilişkin ontolojik sayıltıdır. Ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılar ara-

sındaki bağıntılara baktığımızda paradigmayı, güneş sistemine benzetebiliriz (Dikeçligil, 2005: 42). Burada sistemin güneşi, *"Gerçeklik nedir? Gerçekliğin yapı taşı nedir?"* gibi sorulara cevap veren ontolojik sayıltıdır. Epistemolojik ve metodolojik sayıltılar ise, güneşe bağlı olarak belirli yörüngeleri izleyen gezegenler gibidir. Bu nedenle bir bilim anlayışının/paradigmanın ne olduğunu anlamanın yolu, onun güneşinin ne olduğunu anlamaktan geçer.

Güneşi olmayan bir 'güneş sistemi'nden söz edebilir miyiz? Ontolojiyi yok sayarak, epistemolojik sorunları tartışmak sorunların derinleşmesinden ve çoğalmasından başka bir şeye yaramayacaktır.

Bu bölümde, sosyal bilimler felsefesi ile bağlantılı tartışmalarda ontolojiyi unutmanın, genelde sosyal bilimlerde özelde sosyolojide, yol açtığı sorunları ve bu unutkanlığın nedenleri ele alınacaktır.

Konuyu ele alırken önce ontolojik, epistemolojik ve metodolojik temel kabullerin bilim anlayışını nasıl oluşturduğunu gösterebilmek amacıyla paradigma kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Bu aynı zamanda ontolojinin neden önemli olduğuna ve bilime dair sorunların neden yalıtılmış bir epistemoloji ile anlaşılamayacağına ve çözülemeyeceğine dair yapacağımız açıklamalar için bir zemin oluşturacak. Paradigmanın diğer sayıltılarının da kaynağı olan ontolojik sayıltıların önemini ve vazgeçilmezliğini vurguladıktan sonra yalıtılmış epistemolojinin yol açtığı sorunlara değineceğiz. Son olarak da bu ontolojisiz epistemolojinin bilişsel ve sosyolojik nedenleri üzerinde duracağız.

Böyle bir konuyu ele almaktaki amacımız, bilimsel paradigma kavramının önemine dikkat çekmek ve bütün sosyolojik dinamiklere rağmen bir bilimsel zorunluluk olarak ontolojinin görmezden gelinemeyeceğini göstermektir.

Paradigmanın Bileşenleri: Ontolojik, Epistemolojik ve Metodolojik Sayıltılar

Sosyolojik dünya ile ilgili bütün önemli kavramların kaderine bilimsel paradigma kavramı da ortak oldu. Kavram zihinlerde yeterince açıklığa kavuşmadığı gibi ulu orta kullanılıyor. Zaten içi yeterince dolu değildi, böylece iyice boşaltıldı. Bu olumsuzluklara, herhangi bir açıklama yapmaksızın, kendi ilgi alanının dışında kalan kavramlara genellikle, "çok fazla kullanılıyor!" veya "son zamanlarda da moda oldu!" diyen küçümseyici entelektüel(!) tutumları da ekleyebiliriz. Oysa bilimsel paradigma, sadece bilimin nasıl bir faaliyet olduğunun anlaşılmasını sağlayan değil, aynı zamanda gelişmesini de tetikleyecek bir kavramdır. Konumuzun sınırlarını aşmamak için, bilimsel bunalımlar ve devrimlere dair bilgilere değinmeyerek, sadece paradigmanın yapısı üzerinde duracağız ve işlevlerine de "Ontolojisiz Epistemolojinin Yol Açtığı Sorunlar" başlığı altında yer vereceğiz.

Bilim insanları topluluğu tarafından benimsenmiş bilim anlayışı olarak adlandırabileceğimiz bilimsel paradigma, epistemik cemaate bilimin ne olması gerektiği ve bilimsel bilgiye nasıl ulaşılacağını gösteren bir dizi temel kabullerden oluşmuştur. Bu temel kabulleri üç kategoride analiz edebiliriz (Bkz. Dikeçligil, 2003).

1) Bilgisini edinmek istediğimiz gerçekliğin doğasına dair ontolojik sayıltılar şu soruları cevaplar: *Gerçekliğin kaynağı nedir? Gerçekliğin doğası nedir? Olgular arasında ne tür ilişkiler vardır?* Sosyal bilimler söz konusu olduğunda sorular artıyor: İnsanın doğası nedir?/İnsan nasıl bir varlıktır? Toplumun doğası nedir? Birey-toplum/birey-yapı ilişkilerinin doğası nedir? Bu iki sorunun cevabı sosyolojik yaklaşımı ve yaklaşımın metodolojisini belirlemesi nedeniyle çok önemlidir.

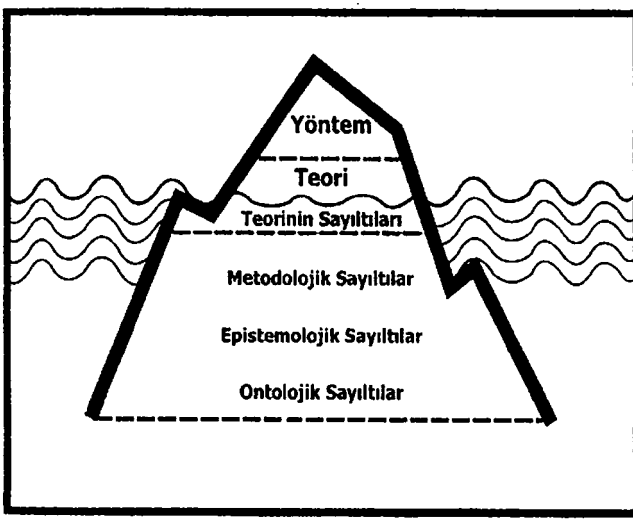
2) İncelemekte olduğumuz gerçekliğe ait bilginin mahiyeti ve imkânlarına dair epistemolojik sayıltılar ise şu soruları cevaplar: *Bilginin kaynağı nedir? Ne kadar bilebiliriz? Bilimsel bilgi ne tür bir bilgidir? Bilimsel bilgi ve diğer bilgi bağları arasında*

nasıl bir ilişki vardır? Bilgi edinmenin, bilimin amacı nedir? Bilen ve bilinen arasında nasıl bir ilişki vardır?

3) Bu gerçekliğin bilimsel bilgisine nasıl ulaşabileceğimize dair metodolojik sorular ise şu soruların cevabını vererek izlenecek yolu gösterir: *Araştırmanın amacı nedir? Araştırma yöntemi nasıl olmalıdır? Araştırmacının rolü nedir?/ne olmalıdır? Değerlerin rolü nedir? Araştırma raporlarının dili nasıl olmalıdır?* (Son iki soruya verilen cevaplardan ilkine aksiyolojik sayıltı, ikincisine ise retoriksel sayıltı da denilmektedir).

Paradigma kavramının çeşitli metaforik anlatımlarla somutlaştırılmaya çalışıldığını görüyoruz. Bir referans çerçevesi olması itibariyle paradigma, çoğu zaman ya bir yapının temeli gibi düşünülmüş ya da bilim anlayışını biçimlendiren ve aynı bilim tasavvurunu paylaşan teorileri kuşatan bir bilim tasarımı olması nedeniyle "çatı"ya benzetilmiştir. Biz burada ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılar arasındaki ilişkiyi anlatabilmek amacı ile paradigmayı buzdağına benzetiyoruz. Buzdağı benzetmesinde, ayrıca, bu paradigmatik temel kabullerin teori ve yöntemi de nasıl biçimlendirdiğini görebiliyoruz.

ŞEKİL: Buzdağı Örneğinde Paradigma ve Sayıltıları

Gövdesinin çok az bir kısmı su üstünde kalan buzdağının göremediğimiz büyük kitlesinin üst üste üç kattan oluştuğunu farz edelim: En altta ontolojik, ortada epistemolojik ve en üste metodolojik sayıltılar yer alıyor. Ontolojik sayıltılar tabakasının en altta yer almasının nedeni, bunların epistemolojik ve metodolojik sayıltıların kaynağı olmasıdır. Hatırlayalım: Varlığın doğasına ilişkin temel ontolojik sayıltı bilim faaliyetinde bilim adamına bilgisini edinmek istediği gerçekliğin tasarımını verir. Böyle bir temel kabul olmaksızın bilim yapabilmek imkânsızdır. Tekrarlayalım: Bilgisini edinmek istediğimiz gerçekliğin nasıl bir şey olduğunu (*ontoloji*) bilmeliyiz ki, bu gerçekliğin bilgisine hangi tür bilgi (*epistemoloji*) ile nasıl ulaşabileceğimizi (*metodoloji*) bilebilelim. Görülüyor ki, buzdağı metaforunda hiyerarşik biçimde sıraladığımız bu temel kabuller aslında birbiri içinde yuvalanmış, iç içe geçmiş bir halde paradigma bütününü oluşturur.

Buzdağının su üstünde kalan kısmı ise teorinin olgulara yönelik açıklamalarını ve kullanılan, izlenilen yöntemi simgeliyor. Tabii teoriyi oluşturan bileşenlerden biri olan teorinin sayıltıları su yüzeyinin hemen altında. Paradigmanın sayıltıları ile ilişkilendirilmeden teori ve yöntem çerçevesinde yapılan bilimsel faaliyetlere Kuhn'un normal/olağan bilim adını verdiğini biliyoruz. Konudan sapmamak amacıyla kavrama işaret etmekle yetinelim.

Buzdağı benzetmesinde normal bilim, buzdağının üzerinde görünen kısımdır. Burada bir parantez açalım: Sosyal bilimler felsefesi ile ilgilenmek, buzdağının görünen kısmı ile yetinmemek demektir ve normal bilim sürecinde gerçekleşen her bilimsel faaliyet paradigmanın bütün bileşenleri ile temellendirildikçe anlam kazanmış olur.

Yalıtılmış bir epistemoloji ile bilimin neden anlaşılamayacağı tezini birbirini tamamlayan iki adımda açıklamaya çalışalım. İlk basamakta Gestaltçı yaklaşımın algılamaya dair temel bilgilerini kullanarak paradigma kavramını nasıl algıladığımızı görelim. İkinci basamakta ise, ayrı bir başlık altında, sosyal bi-

limlerde var olan üç paradigma üzerinden somut örnekler vermeye çalışalım.

Bilimsel paradigma ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılardan oluşan bir bütün olduğuna göre, onu, bütün ve parçaları arasındaki bağıntıyı ortaya seren Gestaltçı yaklaşımından yararlanarak açıklayabiliriz. Bütün, kendini oluşturan parçaların toplamı değil, parçalar arasındaki anlamlı ve dinamik ilişkilerin bir ürünüdür. Parçalar arasındaki ilişkileri algıladığımızda bütünün bilgisine ulaşabiliriz. Bilimsel faaliyetleri bir farkındalık ortamında gerçekleştirebilmek için, sayıltıları arasındaki anlamlı ve dinamik ilişkilerin bir ürünü olması nedeniyle paradigmayı anlamaya çalışırken sayıltılar arasındaki ilişkiler hareket noktamız olmalıdır. Sosyal bilimlerde birbirleri ile yarışan paradigmaları yerli yerine koyabilmenin ve zihnimizi paradigmalar karmaşasından kurtarabilmenin şifresi burada saklıdır. Paradigmayı analiz ederken, ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltıları ayrı hücrelere hapsetmekten kaçınarak bunların aynı pota içinde kaynaştıklarını düşünmek gerekiyor. Ancak anlamlı ve dinamik ilişkileri keşfedebilmek için bileşenlerin tümü göz önüne alınmalıdır: İndirgemecilik bileşenler/parçalar arasındaki ilişkilerden çok indirgenen parçayı vurgular, bütün kaybolur: Bu nedenle sadece epistemolojik sayıltılar ile bilimin nasıl bir faaliyet olduğunu gösteren paradigma kavramının anlaşılması mümkün değildir. Bilime dair tartışmalarda paradigma sadece epistemolojik sayıltılardan ibaretmiş gibi davranmak, diğer iki sayıltı kümesini yok saymak, bilimin ne olduğunu bir türlü kavrayamamak gibi bir sonuca yol açar. Bu çıkmaz, paradigma diğer sayıltılara indirgenirse de geçerlidir. Bütünü algılamak indirgemeden kaçınarak, onu oluşturan parçalar arasındaki bağıntıların kurulması demektir.

Yukarıda geştaltçı yaklaşımın algılamaya dair temel bilgilerini kullanarak, diğer bütün kavramlar gibi paradigma kavramını nasıl algıladığımızı gösterdikten sonra, sosyal bilimlerde birbirleri ile yarışmakta olan üç paradigma üzerinden somut örnekler vermeye çalışalım.

Bilimsel Paradigma Neden Sadece Epistemolojik Kabullerle Anlaşılamaz?

Sadece epistemolojik açıklamalarla bilimin ne olduğunun anlaşılamayacağına dair görüşümüzü şu şekilde irdelemeye çalışalım: Şimdi paradigmaları sadece epistemolojik sayıltılardan ibaretmiş gibi düşünelim. Ve önce bu temel kabulleri kısaca özetleyelim. Daha sonra soracağımız bütün sorulara epistemoloji ile cevap vermeye çalışalım. Bakalım mümkün olabilecek mi? "Neden?" ve "Acaba?" ile oluşturulan zincirleme sorulara epistemoloji nereye kadar cevap verebilecek?

Birinci Basamak: Sosyal Bilimlerde Üç Paradigma ve Epistemolojik Temel Kabulleri

Farklı paradigmaların bilgiye ilişkin temel kabullerini görebilmek amacıyla, ilk basamağa doğrudan epistemolojik sorularla başlayalım: "*Bilimsel bilgi ne tür bilgidir?*". Bu soru farklı bir şekilde de sorulabilir: *"Bir bilginin bilimsel bilgi olarak kabul edilebilmesi için ne tür özelliklere sahip olması gerekir?"*

Önce, pozivitistik epistemolojinin vermiş olduğu cevaba bakalım: (i) Bilimsel bilgi nicelleştirilebilir bilgidir: Sayılarla ifade edilebilmeli, istatistik analizlere elverişli olmalıdır. Bu yüzden sosyal bilimlerde 'ölçekler' vazgeçilmez veri toplama teknikleridir; (ii) Bilimsel bilgi nesneldir: Araştırmacıya ait öznel bilgi ve yorumlara kapatılmış bir bilgidir. Özne ve nesne arasında kesin bir ayırım vardır; (iii) Bilimsel bilgi kesin bilgidir: Bilimsel yöntemlerle teori-hipotez ilişkisi içinde sınandıktan sonra mutlak bilimsel kanunlar olarak ifade edilebilen bilgidir; (iv) Bilimsel bilgi tümelin, evrenselin bilgisidir: Kesin bilgiler bütün zamanlar ve mekânlar için geçerli değişmez bilgilerdir.

Fenomenolojik epistemoloji için ise bilimsel bilgi şu niteliklere haizdir: (i) Bilimsel bilgi nitel bir bilgidir. Sosyal dünyanın bilgisi sayılara indirgenemez, nitel olarak ifade edilir; (ii) Bilimsel bilgi özneldir: Hem araştırmacılar hem de araştırılanlar için öznelerarası (intersubjective) bir bilgi değildir; (iii) Bilim-

sel bilgi kesin değildir: Zira özneldir; (iv) Bilimsel bilgi tikelin bilgisidir: Tümelin bilgisi diye bir bilginin gerçeklikte karşılığı yoktur.

Son olarak bütünleyici yeni sosyal bilim paradigmasının epistemolojik kabullerine göz atalım: (i) Bilimsel bilgiler nicel olabildiği gibi nitel de olabilir: Birinden birini yok saymak mümkün değildir; (ii) Bilimsel bilgi nesnel değildir: Ancak bilim insanının nesnel olmaya gayret etmesi, kendi öznel değerlendirmelerinin ve tutumlarının bilimsel bilgi üretim sürecinde nerede, hangi koşullarda karışabildiğini gözlemleyebilmesi ve denetleyebilmesi gerekir; (iii) Bilimsel bilgi geçici kesin bilgidir: Bilim insanları topluluğunca, Hüsamettin Arslan'ın kavramlaştırmasıyla "epistemik cemaat" tarafından, bilimsel kabul edilen bilgi, aksi ortaya çıkana kadar kesin olarak kabul edilir. Bilimsel bilgi tabu değildir. Bugün doğruluğu kesin olan bir bilgi zaman içinde yanlışlanabilir. (iv) Bazı bilimsel bilgiler tümele ait iken, bazıları tikel durumların bilgisidir. Bilimsel bilgi hem tümelin hem de tikelin bilgisidir.[1]

İkinci Basamak: Epistemolojik Sayıltıları Anlamaya Çalışmak

Her üç epistemolojinin yukarıda belirtilen temel kabullerini daha iyi anlayabilmek için soru sormaya devam edelim: Peki,

[1] Sosyal bilimlerde iki karşıt epistemolojinin dışında kalan, üçüncü paradigma söz konusu olduğunda bizi, bir kavram karışıklığı bekliyor. Zira 'yeni bilim' terimi iki farklı bilim anlayışı için kullanılmaktadır. Kapsamlı bir makale konusu niteliğindeki bu konuya burada kısaca değinmek zorundayız. Zira benimsemiş olduğumuz yeni/bütünleyici bilim paradigması ile post-modernist görüşleri, melez yöntem anlayışını, inşacı yaklaşımı, hatta bazen post-pozitivizmi ima eden "yeni" bilim paradigmasını kesinlikle kastetmiyoruz. Aralarında bazı benzerlikler bulunmasına rağmen yalıtılmış epistemolojiye dayanan farklı yaklaşımları kuşatan "yeni" bilim anlayışı, sosyal bilimlerin geleneksel karşıt iki paradigmasının ontolojilerini yok sayarak sadece epistemolojik sayıltılarını bir araya getiren eklektik bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle pragmatik kaygılarla oluşturulmuş, ontolojik temeli olmayan bu melez ya da eklektik yaklaşımları, aslında paradigma olarak adlandırmamak gerekir. Bütünleyici yeni bilim anlayışı ise doğa bilimlerindeki gelişmelerin yol göstericiliğinde yeni bir gerçeklik tasarımına dayanır; birbiri içine yuvalanmış ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltılardan oluşan bir örüntüdür.

neden bu böyledir? Bu nasıl gerçekleşir? Neden nicel/nesnel/kesin/tümel bilgi gerekir? Nicel/nesnel/kesin/tümel bilgiye nasıl ulaşılır? Pozitivist epistemoloji için sorduğumuz bu türden soruları diğer epistemolojiler için de sorabiliriz.

Oysa sosyal bilimlerde bu kapsamdaki metinlerine baktığımızda, epistemolojik kabulleri tanımlayan ilk basamak bilgiler ile yetinildiğini ve bu türden sorulara, dolayısıyla bu soruların yol açtığı cevabi açıklamalara çoğu zaman rastlanılmadığını görebiliyoruz. Bir adım ileriye götüren açıklamalar gerektiği zaman epistemolojik sayıltılar, bütün soruların tüketildiği nihai referans çerçevesi olarak düşünülmektedir.

Pozitivist epistemolojinin nicel bilgiye dair sayıltısını daha iyi anlamak için *"Neden nicel bilgi gereklidir?/ Bilimsel bilgi neden nicel olarak ifade edilebilen bilgidir?"* diye soralım. Çoğu zaman cevap şu şekildedir: Sosyal bilimler doğa bilimlerinin yöntemini model olarak almıştır; doğa bilimlerinde bilimsel bilgi sayılarla ifade edilebilir bilgidir (daha doğrusu matematiksel ifadelerdir) de ondan.

Sosyal bilimlerde nesnel bilgi mümkün müdür? Nesnel bilgiye nasıl ulaşılır? Sorularının irdelenmeden benimsenmiş olan cevabı ise, bize göre aslında pek fazla bilgi vermeyen kapalı bir cevaptır: Evet, sosyal bilimler pozitif bilim olmak istiyorlarsa nesnel bilgi peşinde olmalıdırlar. Nicelleştirilebilir bilgiye ulaşabilmek için sosyal bilimcinin nesnel olması gerekir. Bilim insanı değer hükümlerini bilime katmaz (katmaz, denilince katmadığı 'bir peşin hüküm olarak' kabul edilmiş, 'acaba?' diye sorgulanmamıştır). Çünkü Descartes'ın dediği gibi, yöntem kuralları olarak apaçıklık, analiz, sentez ve sayma kurallarının işlemesi için önce zihnin bir elma sepeti gibi boşaltılması gerekir. David Hume da, zihnin boş bir levha gibi olduğunu söylemiştir. Böylece değer yargılarından, ideolojilerden bağımsız bir zihin ile bilimsel araştırma yapılır. Teori ve hipotez ilişkisi çerçevesinde gerçekleşecek olan gözlem, deney, genelleme yöntemini izleyerek sosyal bilimler nesnel bilgiye ulaşır.

"Bilimsel bilgi neden kesin bilgidir? Neden tümelin kesin bilgisini edinmeliyiz?" gibi soruların cevapları da yalıtılmış bir epistemoloji içinden cevaplanır: Sosyal bilimlerde bilimsel bilgi, toplumsal gerçekliğin işleyiş kanunlarını gösteren nesnel bir bilgi olduğu için kesindir. Nasıl ki doğa ve toplumda bütün zamanlar ve mekânlar için geçerli ve değişmeyen kesin işleyiş kanunları vardır, bilim bu kanunlara ulaşmak için tümelin bilgisini edinmek zorundadır. Böylece "tümelin bilgisini veren *evrensel yasaların hepsini bilimsel olarak bilebilir miyiz?"* sorusunun da cevabı 'evet' diyerek verilmiş olur. Pozitivistik sosyal bilimler için doğa bilimlerindeki gelişmeler izlenecek yolu gösteriyordu: Bilimsel teorilerin, özellikle Newton'un (1643-1727) çekim yasasının başarısı, on dokuzuncu yüzyılın başında Fransız matematikçi ve gökbilimcisi Laplace'ı (1749-1827), evrenin tümüyle belirlenir olduğu savına vardırdı. Laplace'a göre, öyle bir bilimsel kanunlar takımı olmalıydı ki, bunların yardımı ile yalnızca belirli bir an için evrenin tümünün durumu bilindiğinde evrende olup bitecek her şey hesaplanabilmeliydi. Örneğin, güneşin ve gezegenlerin belirli bir andaki hızlarını ve konumlarını biliyorsak, Güneş Sistemi'nin başka zamanlardaki durumunu Newton'ın yasalarını kullanarak hesaplayabilirdik. Laplace bununla kalmayıp insan davranışları da içinde olmak üzere her şeye hükmeden benzeri yasaların var olduğunu ileri sürdü. İnsana ait gerçekliğin doğası üzerinde fazla durmayan pozitivist sosyal bilimciler için bu türden açıklamalar her zaman yol gösterici oldu.

Fenomenolojik epistemolojinin, varlığın doğasına ilişkin daha açık bir tutum içinde olduğunu görüyoruz. Bu yüzden cevaplar daha tatmin edicidir, diyebiliriz: Bilimsel bilgi nitel bir bilgidir; çünkü sosyal dünya doğal gerçeklikten farklıdır. Sayılarla ifade edilemez. Anlam atfeden bir varlık olan insan, atfettiği anlamlar ile kendi sosyal dünyasını kendisi kurar. Bilim insanının da kendi anlam dünyası vardır. Bu yüzden de bilimsel bilgi nesnel değil, özneldir. Sosyal dünya doğal gerçeklikten farklı olduğu için doğa bilimlerinin yöntemi model alınamaz.

Evrensel kanunların peşinde koşan tümelin bilgisi yerine her bir sosyal dünyayı derinlemesine anlamaya çalışan tikelin bilgisi üzerinde derinleşmek gerekir.

Bu basamakta yeni/bütünleyici bilim anlayışını ele almayacağız. Zira adı üzerinde gerçekliği iç içe geçmiş boyutlar arasındaki bağıntıların dinamik ve ahenkli bir bütün olduğunu kabul eden bu yaklaşım için bu tür sorular ancak epistemolojik, ontolojik ve metodolojik sayıltıların içiçeliği içinde cevaplanabilir. Bu bilim anlayışına üçüncü basamakta ele almak üzere yolumuza devam edelim.

Yukarıdaki açıklamalara baktığımızda, özellikle pozitivist epistemolojik sayıltılar ile ilgili açıklamaların bizi yeni bir yere götürmediğini görüyoruz. Epistemolojik kabullerin nedenlerini yine epistemolojik kabuller ile açıklayamayız. Paradigmayı tam olarak anlayabilmemizi sağlayacak soru dizisine devam etmeliyiz. Epistemoloji ve ontoloji bağıntısını kurarak ve gerektiğinde metodolojik sayıltıları da işin içine katarak cevap vermeye çalışalım. Böylece her bir epistemoloji, ait olduğu paradigma bütünü içinde anlaşılır hale gelecektir

Üçüncü Basamak: Epistemoloji İçinden Verilen Cevapları Ontolojik Kabullere Dayanarak Açıklamak

İkinci basamakta bilgiye ilişkin sorulara, yine epistemoloji çerçevesinde, verilen cevapları daha anlaşılır kılmaya çalıştığımızda, paradigma mantığının kaynağı olan ontolojik kabullere gelip dayanırız. Temel epistemolojik sorulara tatmin edici cevaplara ancak, gerektiğinde metodolojik sayıltılar ile destekleyerek, ait oldukları paradigmanın ontolojik kabullerine dayanarak ulaşabiliriz. Burada "tatmin edici" ifadesi ile kastedilen, cevapların her bir paradigmanın kendi iç tutarlılığını yansıtıyor olmasıdır.

Pozitivistik epistemolojide biliyoruz ki, bilimsel bilgi nicel ve nicelleştirilebilir bilgidir. *"Neden böyledir?"* sorusunun cevabı ancak ontolojiye doğru gidildikçe netleşecektir: "Gerçeklik-

teki değişim niceliksel ve birikimseldir; bu demektir ki, gerçekliğin makine düzeni evrensel bir dille, matematiğin diliyle ifade edilebilir" (Özlem, 2001: 57).

"Peki, neden gerçeklikteki değişim niceliksel ve birikimseldir?": Gerçeklik tüm heterojen görünümüne rağmen homojendir; o bir kosmos'tur; onun akla uygun bir yapısı vardır; bilimin görevi gerçekliğin bu akılsal yapısını gözlem/deney yoluyla ve evrensel doğa yasalarını bularak ortaya koymaktır" (Özlem 2001: 56).

Bu kosmosun akla uygun yapısı iki parçalı ve mekanistiktir. Bu iki parçalı yapıda maddi olmayanı, beş duyu ile algılayabildiğimiz maddi olana indirgenebilir olduğu için gerçeklikteki değişim nicelikseldir. Bu değişimin birikimsel olmasının nedeni ise, gerçekliğin işleyiş mekanizmasının yani olgular arasındaki ilişkiler düzeninin neden-sonuç zinciri şeklinde deterministik özellik göstermesidir ve bu işleyiş bütün zaman ve mekânlar için geçerlidir, yani tümele aittir, evrenseldir.

"Bilim neden evrensel bilginin peşinde olmalıdır?": Her şeyin bir makine düzeni halindeki işleyişi determinizm ilkesi ile ifade edilir; belirli bir neden belirli sonuca yol açar; eğer bir oluşun nedenini bilirsek, sonucu da önceden kestirebiliriz. Bunu nasıl bilebiliriz? Gözlem ve deney ile bilebiliriz. Çünkü maddi olmayan parçasının maddi olana indirgenebildiği bu gerçeklik, bizim dışımızda var olan, beş duyu ile algılanabilen ve akla uygun bir biçimde evrensel kanunlara göre işleyen bir yapıdadır. Neden-sonuç zinciri dediğimiz bu deterministik işleyişi keşfeden her bilim dalı kendi alanındaki evrensel kanunlara ulaşmış olur. Bu işleyiş, gerçekliğin her bir parçasında var olduğu için bilim evrenselin/tümelin bilgisinin peşindedir.

"Bilimsel bilgi neden nesneldir?": Bilim insanı, teori-hipotez ilişkisini kurarak gözlem, deney, ölçme ve genelleme sürecinde tümevarım ile bilimsel bilgiye ulaşırken, değerlerden arınmıştır; zira bilimsel araştırma sürecinin başında "boş bir levha" gibi bir zihin ile yola çıkar. Bizi insanın doğasına ve olgular arası ilişkilere dair ontolojik kabullere götürecek olan poziti-

vist epistemoloji kapsamındaki açıklamaların hepsine sorular yöneltebiliriz: Toplumsal gerçekliğin nicel, nesnel, kesin ve tümel bilgisini elde etmek mümkün mü? Bu kapsamda; bilim insanının değer yargılarından, ideolojiden, dünya görüşünden, dini inançlarından sıyrılması, zihnini boş bir levha haline getirebilmesi mümkün mü? Bu nasıl gerçekleşebilecek? Toplumsal gerçeklikte her olguyu ve süreci sayılarla ifade etmek mümkün mü? Eğer sayılarla ifade edilemeyen olgular var ise, bu ne anlama gelir? Bu tür olguları görmezden gelerek edinilen bilgiye kesin ve tümel bilgi denebilir mi? Her şey doğa bilimlerindeki gibi ölçülebilir mi?/Doğa bilimlerinde kullanılan ölçeklerin hepsi sosyal bilimlerde kullanılabilir mi? Hepsi kullanılmaz ise neden?

"Bir bilgi nasıl nesnel olabilir?": Gözlem ve deneye tabii tutulabilen ve nicel olarak ifade edilebilen bilgi nesneldir. Gerçeklik bizim dışımızda ve beş duyu ile algılanabilen ve akla uygun bir yapıya sahip bir gerçekliktir. Evrensel yasaların hepsini bilimsel olarak bilebiliriz. Beş duyu ile algılanamayan bilgiler bilimin dışında tutulmalıdır. Bu nedenle bilim felsefe, din gibi diğer bilgi bağlarından farklıdır ve onlar ile herhangi bir ilişkisi kalmamıştır. Bütün bu ontolojik zorunluluklar nedeniyle sosyal bilimler, eğer bilim olmak istiyorlar ise, doğa bilimlerinin yöntemini model olarak almak zorundadır.

Fenomenolojik sosyal bilim anlayışının, varlığın doğasına ilişkin daha açık bir tutum içinde olduğunu söylemiştik. Zaten fenomenolojik sosyoloji, sosyal bilimler kurulurken sosyal bilimlerin yöntemi noktasındaki yol ayrımında kendi yönünü, yöntem ve gerçekliğin doğasına ilişkin temel kabullerine dayalı olarak belirlemişti. İnsan ile ilgili bu bilimlerin doğa bilimlerinin yöntemini model olarak alabilmesinin imkânsızlığı, insan ve toplum ile ilgili olan gerçekliğin doğası ile temellendirilmişti. Pozitivizmin belirli kanunlara göre işleyen evrensel gerçeklik tasarımının aksine bireylerin anlam dünyaları ile yaratılmış çok sayıda öznel gerçeklik dünyası vardır. Bu nedenle bu dünyanın işleyiş kanunlarından, nicel, nesnel ve tümel bilgiden söz edilemez. Her bir sosyal dünyayı kendine özgü özellikleri ile

anlamak gerekir. Bu, tikelin derinlemesine nitel ve öznel bilgisini edinmek demektir. Olgular arasındaki ilişkiler determine bir belirleniş, yani neden-sonuç ilişkileri şeklinde değil, kendiliğinden (spontane) oluşan karşılıklı biçimlendirmeler olarak gerçekleşir. Pozitivizmin özne-nesne ayırımı, yani inceleme nesnesinden bağımsız ve yalıtılmış bilim insanı tasavvurunun olgusal bir karşılığı yoktur. Zira hem özne hem de nesne, anlam atfeden insandır. Bu nedenle özneler arası, yani bilim insanlarının paylaştığı, nesnel bir bilgiden söz edilemez.

Bütünleyici paradigma ise çok farklı bir gerçeklik tasarımına dayanır. Bu nedenle bilimsel bilgi hem nitel hem de nicel bilgidir ve bilim hem evrenselin/genelin hem de tikelin bilgisine ulaşmaya çalışır. "Ya - ya da" şeklindeki Aristo mantığına dayalı olan pozitivist ve fenomenolojik paradigma için bu kabuller son derece şaşırtıcıdır. Zira bütünleyici paradigma "hem- hem de" şeklinde özetlenen bir mantığa dayanır. Bu mantık farklılığı, farklı evren tasarımları ile örtüşür.

"Bilimsel bilgi, nasıl hem nitel hem de nicel bilgi olabilir?": Gerçeklik, iki parçalı mekanistik bir tasarımın çok ötesinde dinamik bir örüntüdür. Pozitivist bilim anlayışı için gerçekliğin yapı taşı 'madde' iken fenomenolojik bilim anlayışı için bu 'ide'dir. Oysa bütünleyici bilimde gerçeklik, bu iki özelliğin iç içe geçmiş, bir biri içinde yuvalanmış olduğu bir mahiyete sahiptir. Kısacası gerçeklik hem madde hem de madde olmayandır; ancak bunların toplamı değil, bunların iç içe geçmişliği ile oluşan çok katlı ve çok boyutlu dinamik bir örüntüdür. Bu gerçeklik tasarımı pozitivist ontolojinin gerçeklik tasarımı gibi önce felsefede kurgulanıp daha sonra klasik fizik ile doğrulanmadı; aksine pozitivist paradigmanın yaşadığı derin ve sürekli anomalinin, yani bunalımın bilimsel olarak çözümü sürecinde ortaya çıktı[2] ve tasarım için gerekli olan yorumlar Batı felse-

[2] Yirminci yüzyılın başlarında ışığın hem dalga hem de tanecik özelliğinin keşfi ile ortaya çıkan bunalım önce her iki özelliğin de geçerli olduğunun kabul edilmesi ile biraz duruldu. Niehl Bohr (1985-1962) tamamlayıcılık/bütünleyicilik ilkesi ile çözümü formüle etti. Bu ilkeye göre, dalga-tanecik gerçekliğin iki farklı parçası değil, gerçekliğin birbirini bütünleyen/tamamlayan iki farklı görünümüdür. Erwin Schrödinger (1887-1961) de ışığın hem dalga hem de cisimcik olma özelliğini ve deneyin deneyciden bağımsız olamayacağını gösteren ve "Schrödinger'in Kedisi" diye anılan kuantum deneyini yaptı. Bu birikim, fizikteki madde-enerji karşıtlığı-

fesinden değil Uzakdoğu mistik geleneklerinden destek aldı (Bkz. Capra, 1997).

Madde ve madde olmayan, gerçekliğin birbirini tamamlayan/bütünleyen iki farklı görünümüdür. Sosyolojik gerçeklikte hem sayılarla ifade edilebilen hem de edilemeyen özellikler ve süreçler vardır; bunlar biri diğerine indirgenebilecek nitelikte de değildir. Bu nedenle sosyal bilimci araştırma amacına ve konusuna göre kullanacağı yönteme karar verir. Gerektiğinde nicel, gerektiğinde nitel yöntem kullanır. Bazen de hem nicel hem nitel yöntemleri bir arada kullanarak inceleme konusunu kendi bütünlüğü içinde sergilemeye çalışır. Gerçekliğin bütünleyici tasarımı bize bilimsel bilginin hem evrensel/genel hem de tikel bilgi olmasının nedenlerini de açıklar.

Bilimsel bilgi hem evrenselin/genelin hem de tikelin bilgisini edinebilir mi? Bilindiği gibi pozitivist sosyal bilim evrensel bilginin, fenomenolojik sosyal bilim tikelin bilgisinin peşindeydi.

Bütünleyici yaklaşım için özünde birbiri içine yuvalanmış madde ve madde olmayandan oluşan gerçeklik, bu iç içeliğin sonsuz sayıdaki farklı görünümlerinin oluşturduğu çok katlı ve çok boyutlu, sürekli değişen ve kendi içinde değişmez unsuru da barındıran dinamik, ahenkli ve organik bir bütündür. Ancak bu çok sayıdaki farklı görünümlerin temelinde tek ve ortak özellik vardır. Bu durumun en güzel tasvirini Mevlana'nın prizma ve güneş ışını örneğinde bulabiliriz: Prizmadan geçen güneş ışını yedi farklı renge ayrılır; her bir farklı görünüm aslında, özünde güneş ışınından başka bir şey değildir. Yedi farklı

na son veren etkenlerden biri oldu: Madde bir tür enerji, enerji de bir maddedir; her ikisi gerçekliğin birbirini bütünleyen iki farklı görünümüdür. Tamamlayıcılık/bütünleyicilik ilkesi fiziğin dışındaki alanlarda da yaygın biçimde kullanılmaktadır. Kuantum fiziğindeki bu tür gelişmeler sosyal bilimlere derin bir nefes aldırmıştır diyebiliriz. Fiziksel gerçekliğin ilk katmanı için karşıtlık mantığı geçerli olsa bile sosyal bilimlere konu olan gerçeklik, tıpkı atomaltı dünya gibi sadece 'hem - hem de' mantığı ile kavranabilir. Sosyolojik gerçeklikteki soyut ve somut bütün karşı olumlar (nicel-nitel, tümel-tikel, evrensel-yerel, doğru-yanlış, iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-faydasız, kısa- uzun, geniş dar, pahalı-ucuz vb.) ve bunlar arasındaki çeşitlenmeler (daha güzel, çok çirkin, kısmen doğru, tamamıyla faydalı, çok geniş, çok ucuz vb.) çok boyutlu bir gerçeklik bütününü oluşturan farklı görünümlerdir ve ancak saçaklı (fuzzy/bulanık) mantık ile kavranabilir.

renk gerçekliğin "çokluk" özelliğini; her bir rengin içinde onları oluşturan güneş ışını ise, "teklik" özelliğini simgeler.

Şu halde gerçeklikte her bir farklı görünümün kendine özgü özellikleri vardır; ama bunların derininde her bir fark için geçerli, bir anlamda bütün farkların/çokluk görünümlerinin ana kaynağı olan ortak bir özellik de vardır. Farkların, yani çokluktaki tekillerin kendine özgü özelliklerinin ve süreçlerinin bilgisi, tekilin bilgisi demektir; bütün farklarda mündemiç olan tekliğin bilgisi ise evrenselin/genelin bilgisidir. Bilimin tek tür bilgi ile yetinmesi halinde bilgi her zaman eksik kalacaktır; hem tikelin hem de genelin bilgisine ulaşmak gerekir. Böylece "tümel kavramın içlemsel/niteliksel olarak dışarıda bıraktığı tekillerin kendine özgü özellikleri" (Özlem 1998: 8-9) gerçekliğin bütün katları ve boyutları için geçerlidir. Gerçekliğin teklik-çokluk görünümü hayatın bilgisini edinebildiğimiz katmanında ve her boyutunda karşımıza çıkar.

Hücreyi ele alalım. Kas hücresi, sinir hücresi, doku hücresi, beyin hücresi, bitki hücresi gibi çok sayıda farklı hücrenin kendine özgü özellikleri vardır; ama hepsinde hücrenin temel yapısı aynıdır. Aynı durum atom için de geçerlidir. Atom ile ilgili bilgilerimizi hatırlayalım. Temel bir atom modeli, proton ve nötronun oluşturduğu çekirdek ve çekirdeğin etrafında dönen elektron ile tasavvur edilir. Ne var ki, kimyasal yollarla daha basit maddelere ayırmak imkânsız olduğu için var olan en basit maddeler olarak kabul edilen elementlere göre bu atom altı parçacıkların sayıları, elektron sayılarına göre de yörünge/kabuk sayısı değişir. Ya da tersinden söyleyecek olursak, farklı sayıdaki atom altı parçacıkların bir araya gelişleri ile farklı elementler ortaya çıkar.

Bu temel ve yalın bilgiler bile bize, çokluktaki bütün farkların kendine özgü özelliklerinin ortak bir temele dayandığını göstermektedir.

Aynı durum sosyolojik dünya için de geçerlidir. Milattan önce yaşamış Anadolu uygarlıklarından kalan taş tabletle-

re oyulmuş bir ticari anlaşma veya bir aşk şiiri bugün bizleri hayrette bırakıyorsa, ilk insan topluluklarından beri süregelen değişim sürecinde bir şeylerin de hiç değişmediğini gösterdiği içindir. Cleopatra'nın aşkları ve iktidar tutkusu hala insanların ilgisini çekiyorsa; ilkçağlardan bugüne her alandaki sanat eserleri hala insanları etkiliyorsa, Mevlana, Yunus Emre, Dante, Machiavelli, Shakespeare, Goethe, Tolstoy vd. hala okunuyorsa, insana ait değişmeyen evrensel özellikleri veya oluşları bizlere aktardıkları içindir. Teklik-çokluk ilişkisi burada da canlı bir biçimde kendini gösterir. Bütün bu eserler, evrensel olanı barındırdıkları ve yansıttıkları için zaman ve mekân boyutlarını aşmışlardır; ama aynı zamanda kendine özgü nitelikleri ile çokluk boyutunda ayrı bir yere sahiptirler.

Ancak pozitivist bilim için sadece tikellerin ortak özelliklerine ve süreçlere ait bilgi yani evrenselin/genelin bilgisi önemlidir. Fenomenolojik bilim anlayışı ise, yukarıda sözünü ettiğimiz üzere tikelin bilgisini talep eder. Bunun en dipteki nedeninin evren tasarımını biçimlendiren ontolojik sayıltı olduğunu biliyoruz.

Oysa bütünleyici bilim anlayışına sahip bir sosyal bilimci, hangi bilim dalında olursa olsun, olgular dünyasında genel geçer özellikleri ve ilişkileri gösteren genelin bilgisi ile her tekilin kendine ait özelliklerinin iç içeliğinin idrakindedir. Dikotomik mantık ile akıl yürütmediği için bu kavrayış kendiliğinden gerçekleşir. Sosyolojiden bir örnek verelim. Toplum nazarında bireylerin itibar derecelerine göre hiyerarşik sıralanması demek olan tabakalaşma, ilk insan topluluklarından beri vardır. Bütün zamanlar ve mekânlar için bu hiyerarşik sıralanma en soyut düzlemde uzun süre birlikte yaşama, doğuştan gelen bireysel farklılıklar ve çevre faktörleri ile oluşur. Bu üç faktör sosyal tabakalaşmanın evrensel dinamikleridir. Ancak bu dinamikler ve zaman içinde toplumdan topluma, yani tekillere göre değişen itibar ölçütleri ile kaynaşır ve farklı tabakalaşma türleri ortaya çıkar. Tabakalaşma hiyerarşisinde iktidar ve ekonomik güç her zaman en önemli belirleyici faktörlerdendir. Ancak bunlara ila-

ve olan belirleyici nitelikteki tabakalaşma ölçütünün/ölçütlerinin zamana ve toplum yapısına göre değişmesiyle farklı tabakalaşma sistemleri oluşmuştur.

Avrupa'da asaletin belirleyici bir itibar ölçüsü olduğu feodal yapıdaki zümre tabakalaşması, sanayi devrimi ile birlikte sermayenin öne çıkmasıyla kapitalist sınıf sistemi olmuş, yirminci yüzyılda eğitim ve meslek faktörünün ağırlık payının artmasıyla açık sınıf sistemine dönüşmüştür. Reenkarnasyon ile desteklenen ve soya dayalı kast sistemi Hindistan'a özgüdür. Osmanlı tabakalaşma sistemi bunlardan tamamıyla farklı kendine özgü tekil bir olgu olarak biçimlenmiştir. Tabii tabakalar/sınıflar arasındaki geçişleri ifade eden sosyal hareketlilik olgusu da tabakalaşma sistemlerine göre farklı özellikler gösterecektir. Zamanlara ve toplumlara göre bu gibi örnekler çoğaltılabilir. Bütünleyici sosyoloji, prizma ve yedi renk örneğinde olduğu üzere farklı renklerdeki tabakalaşma sistemlerinin kendine özgü nitelikleri kadar onların özündeki ortak nitelikler ile de ilgilenir.

Bilim anlayışlarının evrensel/genel-tekil ilişki konusundaki tutumlarını şöylece özetleyebiliriz: Gerek olguların nitelikleri gerekse olgular arası ilişkiler söz konusu olduğunda pozitivist anlayış için *"istisnalar kuralı bozmaz"*; fenomenolojik anlayış için zaten *"kural yoktur"*; bütünleyici anlayış için ise *"kural, istisnaları ile birlikte vardır:"*

Ontolojisiz Epistemolojinin Yol Açtığı Sorunlar

Sorunların bir kısmına, dolaylı da olsa, metin içinde yer yer değinilmişti. Aralarında bir öncelik sırası yerine karşılıklı besleme sürecinin bulunduğu gerçeğini gözden kaçırmayarak bu sorunlara açıklık getirmeye çalışalım. Aşağıda vermeye çalıştığımız açıklamalar bize, sosyal bilimler için neden sosyal bilimler felsefesinin elzem olduğunu da anlatacağını düşünüyoruz.

*Ontolojisiz epistemolojinin bilimin nasıl bir faaliyet olduğunun tam olarak anla*şılmasına engel teşkil etmesi önemli bir so-

rundur. Diğer bir sorun da ont*olojisiz epistemolojinin, bilimde ortaya çıkan bunalımların ve çözümlerin anlaşılması için yetersiz kalmasıdır.* Yaptığı faaliyetin ne olduğunu anlamak ve anlamlandırmak isteyen bir bilim insanı, ister doğa bilimci isterse sosyal bilimci olsun, bilimsel paradigma kavramını analitik bir biçimde bilmek durumundadır. Zira paradigma, epistemik cemaatte bir ortak anlayışın/konsensüsün oluşmasını sağlayarak bilim cemaatine; bilimin amacı ve işlevi; izlenecek teorik ve metodolojik kurallar; neyin gözlemleneceği ve irdeleneceği; ne tür soruların sorulması ve araştırılması gerektiği, bu soruların nasıl ifade edileceği; başvurulacak yöntemler, teknikler ve araçlar; bilimsel araştırma sonuçlarının nasıl yorumlanacağı ve araştırmaların bilimselliğini değerlendirecek ölçütler konusunda yol gösteren bazı standartlar sunar. Ontolojiden yalıtılmış bir epistemoloji ile bu işlevlerin anlamlandırılması mümkün olamamaktadır.

Paradigmanın işlevlerini sorgulayarak paradigmanın ne olduğunu kavramaya çalışmayan ve epistemik cemaatte geçerli olan konu ve yöntemler çerçevesinde yapılan bilimsel çalışmalara Kuhn'un *normal bilim* adını verdiğini biliyoruz. Tek bir egemen paradigmanın biçimlendirdiği araştırma modelinin yol gösterdiği klasik fizik, kimya gibi fen bilimlerinde ve bu bilimlere dayanan çeşitli mühendislik alanlarında normal bilim yapanlar için bilimin epistemolojik kabuller ile sınırlandırılmış olması pek fazla bir şey ifade etmeyebilir. Ancak, bilimsel bunalımları anlamak veya çözmek amacıyla çalıştığı alan ile felsefe arasındaki bağıntıyı kurabilen doğa bilimcileri ve sosyal bilim paradigmalarını anlamlandırmak isteyen sosyal bilimciler için bu bağıntılar hayati önem taşır.

*Ontolojisiz epistemoloji, paradigma çokluğ*unun neden kaynaklandığının anlaşılmasını engeller. Egemen teorilere de paradigma denilmesi nedeniyle paradigma bolluğundan bunalan sosyal bilimciler için parça-bütün ilişkisi içinde paradigmayı kavramak ve bu yapay paradigma bolluğunu gerçek sayısına indirmek çok önemlidir. Kaldı ki bugün doğa bilimle-

rinde klasik fiziğe dayanan pozitivist paradigma ile yeni fizik ile başlayan ve diğer bilim dallarınca da beslenen bütünleyici yeni paradigma olmak üzere iki farklı paradigmanın varlığı söz konusudur.

Sayıltılar eksik olduğunda paradigmalar arasındaki benzerlikler ve farklılıkların nedenleri irdelenemediği için paradigmaların sistematik mukayesesi de yapılamaz. Bu durumda sadece bilişsel anlamda paradigma kaosu ortaya çıkar ki, bu zihinlere sıkıntı vermekten başka bir işe de yaramaz. Birden fazla paradigmanın yarıştığı sosyal bilimlerde ise, paradigmaların birbirlerine göre konumlarının belirlenmesi çok önemlidir. Zira ne kadar paradigma var ise, o kadar sosyal bilim anlayışı var demektir. Bu nedenle sosyal bilimciler bilim denilen olguyu ve bilimsel faaliyet denilen süreci tam olarak anlayabilmek, kendi çalışmalarını anlamlandırabilmek ve yaklaşımları yerli yerine koyabilmek için paradigmaları mukayese etmek zorunluluğu ortaya çıkar.

Ontolojisiz epistemolojinin neden olduğu sorunlardan biri de eklektik yöntem anlayışıdır (Dikeçligil, 2003). Özellikle pozitivist yaklaşımı benimsemiş sosyal bilimcilerin son zamanlarda nicel ve nitel yöntemleri bir arada kullanmaları, ancak bilim mantığına ters düşen bir moda ile açıklanabilir. Bu modanın yaygınlaşmasında saha araştırmasının sadece survey ile yapılabileceğine iman etmiş sıkı-surveycilerin (Dikeçligil, 2003) etkisinin büyük olduğunu söyleyebiliriz. Hem pozitivist olduğunu ilan etmek hem de nitel yöntemi kullanmak ve bu arada hermeneutik inceleme denemek(!) gibi faaliyetlerin hangi paradigmanın çatısı altında yer bulduğunu bilemiyoruz.

Pozitivist olarak, beş duyu ile algılanabilir bir gerçeklikteki işleyişin genel ve kesin bilgisine ulaşmak zorunluluğunu kabul etmiş iken, tekillerin kendine özgü özelliklerini derinlemesine inceleyen nitel yöntemi bu yaklaşımın neresine yerleştirebilirsiniz? Bu durumda ya bu objektif gerçeklik tasarımından, dolayısıyla pozitif bilim anlayışından vazgeçmek gerekir ya da nitel yöntemden. Ancak metodolojinin mantığı bunu söylerken, moda hükmünü sürmektedir.

Nicel ve nitel yöntemler ancak bütünleyici bir bilimsel anlayıştan yola çıkıldığında bir arada kullanılabilir. Çünkü hem nitel hem de nicel yöntemleri gerektiren bir gerçekliğin bilgisi söz konusudur ve hem de bilimsel bilgi birikim sürecinden yararlanmak gerekir. Bir anlamda bütünleyici bilim anlayışı, iki karşıt paradigmaya "yiğidi öldür, ama hakkını ver" ilkesine göre davranır. Her bir paradigma gerçekliğin farklı görünümlerini ontolojik kabul olarak seçtiği için, bütünleyici bir anlayış için her ikisi de kendi açısından haklıdır. Bu kullanım modanın getirdiği esintiler değil, paradigmanın getirdiği bir zorunluluktur.

Ontolojisiz epistemoloji, metodolojik bağlamda nitel yöntem ve genellemenin birada kullanılması gibi ikinci bir soruna da neden olur. Biliyoruz ki derinlemesine mülakat, hayat hikayesi, katılımlı gözlem gibi yöntemleri kapsayan nitel yöntem betimleyici bir yöntemdir. Genelleme diye kavram bu yöntemin terminolojisinde yoktur.

Tekilin kendine özgü dünyasını derinlemesine tasviri ile tekillerin ortak özelliklerini ve tekiller dünyasındaki ortak işleyişi/determinizmi gösteren genelleme nasıl uzlaşabilir! Evet, insan zihni hem Gestaltçı algılamaya hem de indirgeme-genelleme işleyişine, hatta aşırı genellemeye yatkındır. Her ne kadar bütünleyici yaklaşım "nitel yöntem, tekilin özelliklerini ve işleyişini verir; genel bir kuralı ifade etmez" dese de, ontolojisiz epistemoloji çerçevesindeki bir zihin, alışmış olduğu işleyiş tarzı gereği, tekili genellemeye çalışacaktır. Bu yüzden nitel yöntem kullanan sıkı-surveycilerin, genelleme-açıklama işlevinden dolayı nicel yöntemin vazgeçilmez araçlarından biri olan, hipotezler kurarak veya olasılıklı örneklemler çıkarmaya çalışarak işe başlamaları şaşırtıcı gelmemelidir. Bu durum modanın, bilimde bile, nelere kadir olduğunu gösteren örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Bilimsel paradigma söz konusu olduğunda epistemolojiyi ontolojiden *ayırmanın sakıncalarından biri de, bu ayrıştırmanın bilimsel teori kavramının yeterince anlaşılamamasına neden ol-*

masıdır. İlgili olduğu olgular dünyasındaki ilişkileri açıklamak üzere inşa edilen teori, sınanmak üzere sürülen bir açıklamadır. Bu kadar bilgi ile yetinildiğinde teori, sadece hipotezlerden oluşuyormuş gibi bir anlayış ortaya çıkmaktadır. Oysa hipotezler teoriyi oluşturan bileşenlerden sadece biridir. Teori başta kavramlar olmak üzere, bilimsel olarak doğru kabul edilen bilgilere (ki, bunlar teorisyeni etkileyen diğer teoriler ve/veya bilgi birikimi demektir) ve teorinin ilgili olduğu alana dair sınanması mümkün olmayan önermelere, yani sayıltılara dayanır. Buzdağında teorinin suyun altında kalan kısmını oluşturan bu sayıltılar, şüphesiz paradigmanın sayıltılarına göre biçimlenir; en azından onlarla çelişmez. Bu gerçeğin bilinmemesi, yaygın etkisi olan teorilerin paradigma olarak adlandırılmasına yol açar.

Ontolojisiz epistemoloji, psikoloji ve sosyal psikoloji hariç diğer sosyal bilim teorilerinde insana ilişkin sayıltının ihmal edilmesine neden olur. Epistemolojik düzleme hapsedilmiş tartışmalar, sosyal bilimlerde bütün olguların ana kaynağı olan insanın gözden kaçmasına yol açar. Evrenin en büyük bilinmezi olan insanın nasıl bir varlık olduğu sorusu ancak, metafizik zemin üzerine kurulu ontoloji labirentinde dolaşmakla cevaplanabilir. Doğal olarak, tek bir cevap değil farklı cevaplar vardır; her bir cevap farklı insan tasavvuru demektir. İnsana ilişkin sayıltı sosyal bilimlerde teorileri biçimlendiren temel ontolojik sayıltılardan biridir. Hem paradigma hem de teori için önemli olan, benimsenmiş olan sayıltılar arasında bir çelişkinin bulunmamasıdır. Bir teoriyi anlamanın yollarından biri, teorisyenin insanı nasıl gördüğüne, sosyal varlığını nasıl tasarladığına bakmaktır. Weber, anlam atfeden rasyonel bir insan tasarlarken; Marx için doğuştan iyi olan insan üretim araçlarının mülkiyeti ile birlikte kötü özellikler kazanan insan vardır. Parsons'ın işlevselci teorisi ise, insan sayıltısını es geçen pozitivistik teorilere bir örnektir.

Ontolojisiz epistemolojinin olumsuz sonuçlarından bir diğeri ise, olgular arasındaki ilişkileri gösteren ontolojik sayıltının adeta silinip gitmesidir. Bilim, olgular dünyasındaki işleyişlerin

bilgisi edinebilmek için, nasıl bir işleyişin bulunduğuna dair bir hareket noktasından yola çıkmak zorundadır. Ne var ki, bu sayıltı bilim anlayışının her zerresine öylesine nüfuz etmiştir ki, ileri sürülen önermenin bilimsel bir gerçek olduğu sanılır. Neden-sonuç zincirinin bir bilimsel bir gerçek olmadığı, atom-altı dünyanın keşfi ile birlikte ortaya çıktı. Gerçekliğin doğası, mahiyeti ile gerçekliğin işleyişi, birbirini anlamlı kılan iki ontolojik sayıltıdır. Birini görmezden gelmek, diğerinin açıklıkla anlaşılmasını engeller; ikisini de yok saymak paradigma ve paradigma çatısı altındaki teorilerin işlevlerinin anlaşılmamasına yol açar.

Ontolojisiz Epistemolojinin Nedenleri

Bilime ilişkin meselelerin epistemoloji kafesine hapsedilmesine yol açan bilişsel ve sosyolojik nedenler birbirini besler. Sözgelimi bilgi ve varlık arasındaki bağlantının kopmasının arkasında, ontoloji ve metafiziğin ayrılmazlığında varlığa ilişkin soruları sormanın getirdiği bireysel maliyet ve risk kadar, doğa bilimlerindeki gelişmelerin sıkıntıya soktuğu pozitivizmin, özellikle ülkemizde, siyasallaşmış pozitivizmin baskısı da yatmaktadır. Buna anti-pozitivistlerin konumlarını pozitivizme göre ayarlamaları, epistemolojiye odaklanmış olan post-modernist söylemin etkisi, bilimsel eleştiri ortamının kurulamamış olması gibi diğer etkenleri de kattığımızda, etkenler arasında bir öncelik sırasının olmadığını görebiliriz. Şimdi birbirlerini besleyen bu nedenlere bir öncelik sıralaması yapmaksızın göz atalım.

Bilgi ve varlık arasındaki bağlantının kopması ontolojisiz epistemolojinin nedenlerinden biridir. Sayıltı/temel kabul/aksiyom/postula, ne derseniz deyiniz, bilimsel olarak sınanması mümkün olmayan ve doğru olarak kabul edilen önermedir. Bu nedenle ontolojik sayıltıları metafizikten ayırmak mümkün değildir. Bu durumda her paradigma gibi pozitivizmin bilişsel kökleri de en derinde metafizik bir temele dayanır. Gözlem ve

deney ile sınanmaya elverişli olmayan bilgileri 'anlamsız' sayan pozitivizmin özellikle ontolojik sayıltıları görmezden gelmesi doğaldır. Bilgi ile varlık arasındaki bağlantı yok sayılmış ve bilim epistemoloji ile anlaşılmaya çalışır olmuştur. Ancak, bütün zihinsel-davranışsal faaliyetlerde olduğu gibi, bilim yapabilmek için de insan referans çerçevesine ihtiyaç duyar. Ne var ki, ontolojisiz epistemoloji ile referans çerçevesi değil (güneş sistemi metaforunu hatırlayalım), dağınık referans noktaları söz konusudur. Bu dağınıklıkta metodoloji ile ilişkilendirilerek epistemolojik sayıltıların bir nebze somutlaşması, hatta metodolojinin normatif özelliğinden yararlanılması sorunun metodoloji zararına derinleşmesine yol açmaktadır.

Doğa bilimlerindeki gelişmelere gerektiği kadar ilgi gösterilmemesi yalıtılmış epistemolojinin süregelmesinde önemli bir nedendir. Batı'da epistemoloji ile ontoloji arasına giren bu soğukluk, tartışmaların epistemolojik düzlemde kalması kanaatimizce, hem pozitivistlerin hem de post-modernistlerin, her zaman bilinçli olmasa da, kendiliğinden oluşan bir tercihi idi. Rahatlıkla bu tercihin kendini koruma içgüdüsünden kaynaklandığını ileri sürebiliriz. Zira yirminci yüzyıl ile başlayan ve giderek hızlanan doğa bilimlerindeki gelişmeler bilim insanlarına Batı felsefesinin karakteristiği olan idealizm ve materyalizm karşıtlığının ötesine geçmeye zorlayan bilimsel kanıtlar sundu. Bu da, yeni bir ontoloji talebi demekti.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde makro boyutta Newton fiziğinin sınırlarını gösteren rölativite teorisi ve mikro boyutta atomaltı dünyada gerçekliğin iki parçalı, mekanistik ve deterministik olmadığını gösteren kuantum fiziği ile başlayan bütünleyici yeni paradigma yüzyıl boyunca diğer disiplinlerdeki gelişmelerle beslendi ve beslenmeye devam ediyor. Hızla genişleyen ve derinleşen bilimsel bilgi birikimi bugün bize makro ve mikro boyutta yeni bir evren sunmaya devam ediyor. On dokuzuncu yüzyılın insanları, yıldızlarla dolu bir gökyüzünde Kopernik'in dokuz gezegenli (onuncusu daha bulunmamıştı)

güneş sistemi içinde yaşarken; yirminci yüzyıl ile beraber evren içinde kapladığımız yer görece değişti: Ucu bucağı olmayan bir evrende 125 bilyon galaksiden biri olan Samanyolu gökadasında, Samanyolunun kucakladığı 300 bilyon yıldızdan biri olan küçük bir gezegende yaşıyoruz. Kozmolog Carlos Frank'ın ifadesiyle, "Kopernik'in başlattığı devrime eşdeğer bir değişim döneminden geçiyoruz."

Bu tür bilgilerin insanın algılarını nasıl değiştirdiğini anlamak için, uzun boylu araştırmalar yapmak yerine, bu konuda popüler düzlemde olsa da bilgilenmek ve iç gözlem yapmak yetebilir. Aynı şekilde atom-altı dünyanın keşfi de algıladığımız dünyanın değişmesine neden oldu.

Yirminci yüzyılın ilk üç on yılında fizik, paradigma dönüşümünü başlatan disiplin oldu. Ne var ki yeni fizik, modern bilimi biçimlendiren klasik fiziğin temel ilkelerini sarstı ve en azından evrensel olmadığını gösterdi. "Fizik, şimdi, bilimsel anlamda gerçekliğin en temel betimlemesini sağlama rolünü kaybetmiştir... Bugün bilimdeki paradigma değişimi, en derin düzeyde, fizikten yaşam bilimine doğru bir dönüşümü içermektedir" (Capra, 1996: 13). Yeni fiziğin başlattığı ve temeli attığı paradigma dönüşümünün artık mikrobiyolojinin önderliğinde devam ettiği kabul edilmektedir. Bütünleyici yeni bilim anlayışı, klasik fiziğin cansız dünyasındaki ilişkilerin bilgileri ile değil, yaşam sistemlerinin bilimsel bilgileri ile biçimlenmektedir. Bütünleyici bilim anlayışına sistem düşüncesi, kompleks sistemlerin bilimi de denilmektedir.[3] 1920'lerde çeşitli disiplinlerde ortaya çıkan "sistem düşüncesine, canlı organizmaların birleşik bütünler olduğunu vurgulayan biyologlar öncülük etmişlerdir.

[3] Yeni kullanılmaya başlayan "karmaşıklığın bilimi" terimindeki "karmaşıklık" kavramı bu organik bütünleri, sistemleri ifade edemiyor. Karmaşıklık, açık veya saklı olsun, içinde herhangi bir düzen barındırmayan bir kavramdır; bu nedenle ne kompleks ne de kaos kavramını karşılayabilir. Sözgelimi "Aliağa kompleksi" derken, karmaşık gibi görünen ancak en ince ayrıntının bile belirli bir sistemin parçası olarak düzenlenmiş olduğu bir bütünü kastediyoruz. Aynı şekilde biliyoruz ki, kaotik oluşumlar görünürdeki düzensizliğin, belirsizliğin ardında bir düzeni barındırır. Türkçenin yapısına uygun düşmediği için "kompleksliliğin bilimi" denilemeyeceğine göre "kompleks sistemlerin bilimi" terimi daha uygun düşmektedir.

Daha sonra Gestaltçı psikolojisi ve yeni çevre bilim tarafından zenginleştirilmiştir" (Capra, tarihsiz: 17). Batıda çok sayıda bilim insanının çalışmaları bütünleyici yeni bilim paradigmasının gelişmesine yol açmaktadır (Capra 1992). Canlı ve cansız varlıkların işleyiş mekanizmasını inceleyen sibernetik de sistem düşüncesine destek vererek paradigma dönüşümünde önemli bir rol oynamış ve bu sürece kaos teorisi ve gaia hipotezinin de derin katkıları olmuştur. Bu yeni disiplinlerin katkılarıyla bugün çok sayıda yeni kavram, bilim dünyasının önemli araçları haline gelmiştir. Bu kavramlardan birkaçını sıralayalım (Marshall ve Zohar, 2002; Capra, 1996 ve 2002; Gleick, 2003): Görelilik, bağlamsalcılık, eşevrelilik, bütünleyicilik-tamamlayıcılık ilkesi, yeni zihin bilimleri, zihinle ilgili kuantum teoremleri, bilişsel yaklaşım, bilişsel bilim, kendinden farkındalık, bootstrap yaklaşımı, sibernetik, geribildirim, yaşayan sistemler, açık sistemler, dağılmaya yatkın yapılar, kendinden organizasyon, doğrusal olmayan/ nonlinear dinamik, network dinamiği, kompleks oluşun bilimi, kaos, türbulans, kaotik çekerler, fraktalar, kelebek etkisi.

Bu kavramların sosyal bilimler felsefesinin ve metodolojisinin bu kavramlara yabancı kalmaması, sosyal bilimler için önemlidir. Ancak eski bilgileri yenilemeden yeni fikirler ileri sürme kolaycılığının doğuracağı bir sakınca da bizi bekliyor. Doğa bilimleri ve sosyal bilimler felsefesi arasındaki ilişkiyi on dokuzuncu yüzyıldaki ilişkiye benzetmekten kaçınmalıyız, O zamanlarda, hiyerarşik sıralanmada doğa bilimlerinin altında yer alan pozitivistik sosyal bilim, gerçeklik tasarımı ve yöntemi konusunda doğa bilimleri örnek almıştı ve kendi gerçekliği üzerine düşünmesine de gerek yoktu. Bu zamanlarda ise fiziki ve sosyal bilimler, doğa bilimlerindeki gelişmelerin sunduğu çok katlı ve çok boyutlu gerçekliğin farklı görünümleridir. Klasik fiziğin dünyası, bu gerçekliğin beş duyu ile algılanabilir dış kabuğu gibidir; iç katlara doğru gidildikçe doğa bilimleri ile sosyal bilimlere ait boyutlar arasındaki soyut benzerliklerin arttığı görülmektedir; bu nedenle her iki boyutun aynı ger-

çekliğin farklı görünümleri olduğu söylenebilir. Ancak burada önemli bir bilginin altını çizmeliyiz. Bugün sosyolojik gerçekliğin doğası hakkında ulaşacağımız noktayı, sadece doğa bilimlerindeki gelişmelere bağlamak, sosyolojik düşünce tarihine haksızlık etmek olur. Pozitivistik sosyal bilim paradigmasının egemenliğinin zirvesinde olduğu yıllarda hâkim anlayışın aksine Sorokin, Gurvitch gibi felsefeden korkmayan sosyologlar, daha sonraları Mead, Berger gibi sosyolojik gerçekliğin bilişsel boyutuna önem veren sosyologlar yeni gerçeklik tasarımının ana hatlarını çizmişlerdi.[4]

Yalıtılmış bir epistemoloji ile yetinmenin ardında varlığa ilişkin meselelerin getirdiği bireysel maliyet ve riskin yattığını da göz ardı edemeyiz. Bu maliyet ve riski, içsel yolculuk ve dışsal etkenler olarak iki bağlamda ele alabiliriz. İçsel yolculuk bağlamında, varlığın mahiyetine dair soyut düzlemdeki genel soruların, bireyin kendi varoluşuna dair özel sorulardan ve sorunlardan ayrılmaz olduğu bilinen bir gerçektir. Sözgelimi, klasik fiziğin resmettiği dünyadan tamamıyla farklı bir dünyada yaşadığını keşfeden ve varoluş bunalımı yaşayan kuantum fizikçilerinin bilimsel bilgi ağının boşluklarını yorumlamak için Batı felsefesinden değil, Uzak Doğu mistik geleneklerden yararlandıkları gerçeği, artık kimse için bir sır değil. Yeni bilim anlayışının kuruluşunda ve gelişiminde bilimsel gelişmeler kadar, kimi bilim adamlarının içsel deneyimlerinin de payı büyüktür.

Her nimet külfete tabidir; ancak her bilim adamının bir bedel ödemesi de gerekmiyor. Bugün yukarıda sözünü ettiğimiz sosyologlar doğa bilimlerindeki gelişmeler, paradigmanın yapısını ve işleyişini anlamak için, bizlere bedeli büyük ölçüde ödenmiş bir bilimsel bilgi birikimi sunuyor. Ayrıca kendi disiplini dışındaki gelişmeleri izlemek isteyen bilim insanları için büyük bir titizlikle yazılmış popüler bilim kitapları sosyal bilimcilere bu imkânı veriyor. Bütün bu kolaylıklara rağmen ontolojisiz epistemoloji ile yetinmenin nedenlerini anlayabilmek için dışsal etkenleri de hesaba katmalıyız.

[4] Şüphesiz psikoloji, sosyal psikoloji, ekonomi ve siyaset bilimi gibi diğer sosyal bilimlerde de pozitivist paradigmayı eleştiren fikirleri, yaklaşımları ortaya koymuş olan sosyal bilimciler bulunmaktadır; ancak yeterince bir inceleme yapamadığımız için, haddimizi bilerek, örnekleri sosyolojiden seçtik.

Bu dışsal etkenlerin biri, pozitivizmin siyasallaşmasıdır. Türkiye'ye siyasal bir kimlikle giren pozitivizm, ne yazık ki bu kimliğini akademik dünyada da sürdüre gelmiştir. Şüphesiz pozitivist paradigmayı benimsemiş değerli bilim insanları yetişmiştir, yetişmektedir ama kurumsal anlamda pozitivizmin bir bilim anlayışı olarak tesis edilmiş olduğu söylenemez. Ne yazık ki, pozitivizmin bilim anlayışı olmaktan çok siyasal kimlik haline gelmesi, Türkiye'de bilimin gelişmesine sekte vurmuş ve Batı'daki bilim anlayışındaki değişmelerin paradigmatik anlamının kaybedilmesine neden olmuştur. Bugün bile, katı pozitivizmin on dokuzuncu yüzyıl ilkeleri, birbirleri ile bağıntısız dağınık referans noktaları şeklinde, geçerliliğini sürdürüyor. Bu nedenle, bilim ile diğer bilgi bağları arasındaki ilişkiyi yok sayan ve bilim-karşıtı ile bilim-dışını birbirine karıştıran bir anlayışın, ontoloji üzerindeki tartışmalardan, hatta ontoloji ve metafizik gibi kavramlardan rahatsız olması doğaldır. Ancak bu rahatsızlığın dışavurumu, zaman zaman pasif-agresif tutumlarla ifade edilen baskıcı bir atmosfer olabilmektedir. Böyle bir ortamda, ontolojik sayıltılarla ilgilenmenin yüksek bir sosyal maliyeti söz konusudur. Hak etmedikleri etiketleri taşımamak için kimi sosyal bilimcilerin, önemini bilmelerine rağmen ontolojiden uzak durmaları son derece doğaldır. Kişiselleştirmeler ve etiketlemelerin yapılması, tartışmaların siyasal veya ideolojik zemine çekilmesi ve örtük sosyal kontrol mekanizmalarının kullanılması bilimsel eleştiri ortamının kurulmasının önündeki en büyük engellerdir. Bilimsel eleştiri ortamının kurumsal olarak tesis edilememiş olması yalıtılmış epistemolojinin hüküm sürmesindeki etkenlerden biri olarak görülmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bir yandan Batı bilimindeki ve bilim anlayışındaki gelişmeleri otuz kırk yıl geriden takip etme geleneği, diğer yandan Türkiye'nin kendine özgü sosyolojik koşulları epistemoloji ve ontoloji arasındaki bağın kurulamamasına neden olmuştur. Oysa bilgi ile varlık arasındaki ilişkiye eğildikçe epistemolojinin işlevi artacaktır.

Bilim alanında Batıyı gecikerek izleme geleneğimizdeki bu süre azalmış olsa da hala aydınlanma çağı keşfedilmeye çalışılmaktadır. Şüphesiz Batı düşüncesinde yeni bir dönemi başlatmış olan bu değerli bilgi birikimi önemlidir; ne var ki artık Batıda, Alev Alatlı'nın ifadesi ile ikinci bir aydınlanma çağı yaşanmaktadır. Etiketlenme riskine rağmen siyasi ve ideolojik bağımlılığı olmayan bilim insanlarının bu kopmayı onarmaya çalışmaları, bilimsel eleştiri ortamının kurumsallaşmasına da katkı sağlayacaktır. İki ayrı felsefe disiplini olarak bu tür bir ayrılma, kopma sayılmayabilir; ancak konu bilimsel bilgi üretimini besleyen, düzenleyen ve zenginleştiren bilim paradigması olduğunda bu durumu ciddi sonuçlara yol açan bir kopma olarak nitelendirebiliriz. Bilgi bağları arasındaki ilişkileri dikkate aldığımızda epistemolojik ve ontolojik, metodolojik sayıltılardan oluşan bilişsel haritanın sadece bilimi değil, başta sanat olmak üzere kültürün/sosyal dünyanın diğer bütün bileşenlerini zenginleştireceğini ve bu zenginliğin bir medeniyetin habercisi olacağını söyleyebiliriz.

Kaynaklar

Capra, F., The Hidden Connection, New York, Random Hause, 2002.

Capra, F., Yaşamın Örgüsü- Zihin ve Maddenin Yeni Bir Sentezi, çev.: Beno Kuryel, İzmir: Yapı Merkezi, tarihsiz.

Capra, F., The Web of Life - A New Understanding of Living Systems, New York: Anchor Books (A Division of Random House, Inc.), 1996.

Capra, F., Yeni Bir Düşünce, çev.: Mustafa Armağan, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992.

Dikeçligil, B., "Eski ve Yeni Sosyolojide Nedenselliğin Anlamı ve Ziya Gökalp'te Büyük Adam Sorununa Yeniden Bakış", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 10. Sayı, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 2005, 39-63.

Dikeçligil, B., "Sosyolojide Metodlar Arası Farklılaşma ve Bütünleşme", içinde *Sosyolojide Bütünleşme ve Farklılaşma* -Üçüncü Ulusal Sosyoloji Kongresi, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayını, 2003, 97-126.

Dikeçligil, B., "Batı'da Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Sosyal Araştırmalar", içinde Mahmut Tezcan ve Nilgün Çelebi (yay. haz.), *Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri*, Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 1993, 39-58.

Gleick, J., Kaos, çev.: Fikret Üçcan, TÜBİTAK yayınları, 11. basım, 2003.

Kocabaş, Ş., Fizik ve Gerçeklik-Bilim Felsefesine Kavramsal Bir Yaklaşım, İstanbul: Küre Yayınları, 3. baskı, 2005.

Marshall, I ve Zohar, D., Kim Korkar Schrödinger'in Kedisinden- A'dan Z'ye Yeni Bilimin Kılavuzu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002.

Özlem, D., "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", içinde *Sosyal Bilimleri Yeniden Düş*ünmek- Sempozyum Bildirileri, İstanbul: Metis yayınları, 2001, 53-66.

Özlem, D., "Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayırımının Dünü ve Bugünü Üzerine", 7-39, *Toplum ve Bilim*, 56, Bahar, 1998.

Kültür Kavramının Analizi veya Sosyo-Kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme

●

Bu bölümün konusu, pozitivist paradigmanın iki parçalı kültür analizi ve bütünleyici paradigmanın kültürden sosyo-kültürel gerçekliğe uzanan üç boyutlu analizi şeklinde belirlenmiştir. İnceleme konusunu, çok sayıdaki kültür tanımları değil; teorik bilgiden olgular dünyasına adım atıldığında kültür kavramının bir analiz aracı olarak nasıl kullanılacağı sorusu temelinde kültür tanımlarının dayandığı analitik çerçeveler oluşturmaktadır. Bu bölümdeki tartışmanın amacı ise pozitivist bilimin işlevini tamamlamasına ve bilim anlayışındaki değişmeye rağmen, ülkemiz sosyolojisinin de hala hüküm sürmekte olan parça-buçuk pozitivist anlayışın geleneksel kalıplarından birini kırmaya çalışmaktır.

Bilindiği gibi, kültür olgusunun analizi söz konusu olduğunda, maddi ve manevi kültür ayırımı zihinlerimize, bir dövme gibi nakşolunmuştur. Pozitivist paradigmanın dikotomik mantığına dayanan bu ikili ayırım, ülkemizde Ziya Gökalp'tan bu yana, tartışmasız bir biçimde mutlak veri olarak kabul edilmiştir. Oysa batıda yeni bilim paradigmasının oluşumu sürecinde, giderek netleşen biçimde bu kavrayış çoktan değişmiş

bulunuyor. Değişen evren tasarımına bağlı olarak kültür, üç boyutlu bir olgu olarak analiz edilmektedir: Zihniyet dünyasını gösteren anlam kodlarının oluşturduğu kognitif boyut, davranışlara ilişkin yazılı ve yazısız kuralları kapsayan davranışlar ve davranışlara ilişkin normatif boyut ve her türlü somut araçları sunan maddi boyut. Böylece iki parçalı analiz sadece kültür olgusu ile sınırlı iken, üç boyutlu analiz ile kültürel ve sosyal olanın ince ayırımı metodolojik olarak netleşmekte ve kültür olgusu aşılarak sosyo-kültürel yapıya ulaşılmaktadır.

Burada bir parantez açmak istiyoruz. Tepkimiz Batı'nın pozitivist sosyolojisine değil, pozitivizmin Türkiye'deki yansımasınadır. İki parçalı analizden üç boyutlu analize geçiş, Batı sosyal bilim dünyasında pozitivizm ile edinilin bilgi birikimi sürecinde ve onun sayesinde meydana gelmiştir. Oysa bize gelince pozitivizm, tarihsel arka planı olan bir bilim anlayışı olmaktan ziyade siyasal bir tercih olarak ideolojinin gölgesinde kalmıştır. Modern bilim adına öğretilen çeşitli düşünce kalıpları, eleştiri ortamının olmayışı nedeniyle modern sıfatını taşısa bile aslında geleneksel hale gelmiştir. Bilimdeki geleneklerin irdelenip zaman içinde içi boşalanların ayıklanması gerekir.

Bugün köprülerin altından akan sular değişmiştir. Sular artık "modern bilim" diyerek akmıyor. Akademik cemaatte bile çoğu kişinin köprülerin altından akan suların bileşimi ve hızından çok köprülerin üstünden nasıl geçileceği ile ilgilendiğinden olsa gerek, bilim anlayışındaki değişimin, bilim dünyamızın gündeminde hak ettiği yeri bulduğu söylenemez. "Değişim! Değişim!" derken asıl değişimin yine gerisinde kalmaktayız. Parantez içindeki bu yorumları birer hipotez olarak sınanmak üzere bilim sosyolojisine bırakarak tekrar konumuza dönelim.

Bu bölümde kültür konusunun sosyal bilimlerdeki durumuna kısaca temas edilecek, iki parçalı ve üç boyutlu analitik çerçeveler açıklanarak birincisi eleştirilirken, ikincisinin yararı üzerinde durulacaktır. Ancak önce, genellikle kültür konusunun yer aldığı telif kitap ve makalelerde, özellikle de lisansüstü

düzeydeki çalışmalarda sıkça rastlanan ve neredeyse özdeyiş haline gelmiş iki önermenin ele alınmasının gerektiğini düşünüyoruz.

Kültür Olgusuna Dair İki Bilimsel Özdeyiş (!)

Bugün ülkemizde, hangi sosyal bilim dalında olursa olsun, kültür olgusundan söz edildiğinde iki önerme karşımıza çıkıverir: "Sayılamayacak kadar çok farklı kültür tanımı vardır" ve "Kültür, maddi ve manevi (maddi olmayan) kültür olmak üzere ikiye ayrılır."

Birincisinde gizli bir yakınmanın ağırlığı hissedilir. Bu yakınma, bazen "bu kadar zor ve muğlak bir konu üzerinde çalışıyorum" mesajının saklı olduğu gizli bir övünmeyi; çoğu zaman da bu kadar çok tanımın içinden çıkamamanın, kültür olgusunu tam anlamı ile kavrayamamanın sıkıntısını yansıtır. Bazen her ikisini de...

Kültür tanımlarının çokluğu üzerine yakınmanın bu üç versiyonu (çeşitlemesi) esastan geçersizdir. Zira bu söylemlerde bir "ortak tanım talebi" zımnen vardır. Oysa bu talep, gerçekliğin doğasına aykırıdır. Sosyo-kültürel gerçekliğin doğası gereği tanım çeşitliliği kaçınılmazdır. Aynı olguya aynı ad verilmesine rağmen farklı tanımlanıyor olması, sosyal bilimlerin ve özellikle sosyolojinin kabullenmesi gereken bir durumdur.

Bizi içten ve dıştan kuşatan evrenin, özellikle insan odaklı boyutu öylesine çeşitlenerek tezahür etmektedir ki, kişinin bulunduğu zihni konuma göre olguların farklı algılanması bu ontolojik gerçekten dolayı epistemolojik olarak kaçınılmazdır. Bu temel kabule ilave olarak, sosyolojik gerçekliği de görmezden gelemeyiz: Sosyal bilimcinin zihinsel konumu, sadece varoluşsal bağlam ile sınırlı olmayıp toplumsal-tarihsel bağlamda da çeşitli etkilenimlerin merkezinde yer alır. Bu yüzden tanım çeşitliliği sadece kültür olgusu ile ilgili olmayıp, sosyo-kültürel gerçeklikte yer alan birçok olgu için de geçerlidir. Kültür tanımında olduğu gibi ideoloji, yabancılaşma, sosyal yapı, sosyal

sınıf, kimlik gibi çoğaltabileceğimiz kavramların tanımında sosyologlar uzlaşmış değildirler. Tabii her sosyal bilim dalında üzerinde mutabakat sağlanmış tanımların olduğunu unutmamak gerekir.

Sosyolojide sosyal hareketlilik, sosyal rol, statü, iktidar, meşruiyet ve temel demografik kavramlar üzerinde oluşan mutabakat da aslında çok sağlam sayılmaz. Olgunun derinlemesine analizinde işlevler, nitelikler irdelendiğinde ortak tanımın altında bazı farklı kavrayışlar yine çıkacaktır. Bu yüzden bazı olgular söz konusu olduğunda " konu ile ilgili ne kadar sosyal bilimci varsa, o kadar çok tanım vardır" sözü bir abartma olsa da dikkate değerdir. "Neden ortak bir tanım yok" itirazı ve "bu kadar tanım bolluğunda ben ne yapacağım" sıkıntısı, iki parçalı mekanistik evren anlayışının getirdiği indirgemeci ve genellemeci zihniyetin bir ürünüdür. Mesele, Sosyo-kültürel gerçekliğin doğasından kaynaklanan bu durumu kabullenip kavram kargaşasının önüne nasıl geçileceğinin tartışılmasıdır.

Bu yüzden ontolojik gerçeği yok sayarak veya bu gerçekten habersiz bir biçimde sorulan "uzmanlar belli bir tanım üzerinde neden anlaşıp, birleşemiyorlar? Güçlük nereden geliyor?" (Güvenç, 1979: 95) gibi sorulara, yine aynı kaynakta verilen cevap tatmin edici olmaktan uzaktır. "Güçlüğün kökeni kültür sözünün çok anlamlı oluşunda aranabilir" (Güvenç, 1979: 95) gibi başlama noktasına dönen bir sözde-cevap, "yeşil yapraklar, renklidir" önermesini hatırlatmaktadır. Sözde-cevap nitelemesini yapmamızın nedeni, bu cevabın aslında bizi problemin temeline götürecek ana soruyu tüketememiş olmasıdır.

Bu sözde-cevaba sorduğumuz "Peki, kültür kavramı neden çok anlamlıdır" şeklindeki bir soru bizi gerçek cevaba götürür ki bu bizim, çeşitli sosyal bilim paradigmalarının insan-evren tasarımına ilişkin ontolojik sayıltıları/temel kabulleri ile yüz yüze gelmemiz demektir. Türk sosyal bilimcilerin büyük çoğunluğunun ontolojik, epistemolojik ve etik sayıltılardan kaçınmaları, bu tür sözde-cevap ile yetinilmesi sonucunu doğurmuştur. Oysa bu kısır döngünün kırılabilmesi için öncelik-

le ontolojik sayıltılardan/temel kabullerden haberdar olmak gerekiyor. Bize göre kültür kavramının çok anlamlı oluşunun nedeni gerçekliğin doğasından kaynaklanır. Gerçeklik ya da daha geniş kavrayışla evren sadece beş duyu ile algılanabilen ve maddi olmayanın indirgenebildiği maddeden oluşmuş değildir. Evrenin maddi ve maddi olmayanın birbiri içine yuvalandığı bir doğası vardır. Bu yüzden çok anlamlılık kaçınılmazdır. Kaldı ki, bu durum sadece kültür kavramı için değil, sosyo-kültürel gerçekliğe ait hemen hemen bütün olgular için söz konusudur. Madem ki, iç içe geçmiş boyutlardan oluşan evrenin dinamik örüntüsü ve örüntünün yanı sıra insanın algılama sınırlılığı ve farklılığı söz konusudur; o halde her sosyo-kültürel olguya ilişkin teorik yaklaşım farklılıkları, tanım çeşitlenmeleri de kaçınılmaz olacaktır. Yabancılaşma kavramı ve teorileri en keskin örneklerden biridir. Üstelik sadece sosyolojinin değil, başta felsefe olmak üzere diğer bütün sosyal bilimlerin kavşak noktasında yer alan olgulardan biridir.

Burada incelenen iki analizden birini ifade eden ikinci deyiş (maddi ve manevi kültür ayırımı) ise sadece sosyal bilimlerde değil; kültür kavramının yer aldığı her söylemde, tartışmasız kabul gören geleneksel bir analiz olarak karşımıza çıkar. Bu iki parçalı çerçeve, kültür konusu ile ilgili her bilgi birikimin veya malumat yığınının altında, net veya silik biçimde, hep vardır. Zihnin bu konudaki işleyişinin sınırlarını çizer. Akademik düşünce tarzında, politik tartışma sahnesinde, ideolojik zeminde veya entelektüel etkileşimde olsun, kime sorarsanız sorunuz bu iki parçalı kültür kavrayışı değişmez. Bu geleneksel iki parçalı analizde, değişen sadece parçalara yapılan vurgudadır. Az veya çok sağ ideoloji içeren söylemlerde vurgu, manevi kültür kavramı üzerinde olur; sol ideolojik konumlarda ise "manevi" sıfatı kaldırılarak sadece kültür kavramı kullanılır veya mecbur kalınırsa "maddi olmayan" kültür şeklinde ifade edilir.

Kognitif, normatif ve maddi kültür şeklindeki üç boyutlu analizde ise ideolojik söylemlerden etkilenen vurgu sorunu yoktur. Zira bu analizin dayandığı paradigma, mantığımızı

üçüncü halin imkansızlığı ile sınırlandırmaktan kurtarır. Yani günlük dille ifade edersek, aklımızı siyah-beyaz tercihinden azad eder. "İki karşıt parçadan birinin önceliği" sorunu yerini "iç içe geçmiş üç boyutun etkileşimi ve bu etkileşimde boyutların, zaman-mekan şartlarının ve nesnelerin niteliklerine göre değişen ağırlık payının araştırılması" sürecine bırakır. "Ya o ya öbürü" mantığı yerine "hem o hem öbürü" mantığı işlemeye başlar.

İki Parçalı Analiz: Maddi Kültür ve Manevi Kültür

Bize öğretilen ve alışılagelen biçimde, kültürü her zaman maddi ve manevi olmak üzere iki parçaya ayırarak analiz ederiz. Öyle ki, kültür kavramı söz konusu olduğunda bu analiz zihnimizde kendiliğinden işler.

Maddi kültür bilindiği üzere, insan elinin değdiği somut olan her şeydir: Bilinen en eski maddi kültür izleri Etiyopya'da bulunan yaklaşım 2,5 milyon yıl öncesine ait taş aletlerdir. Maddi kültür insanın barınma, beslenme, savaş, ulaşım, eğitim, spor, eğlence gibi hayatın bütün alanlarında kullanılan her türlü araç ve gereçlerdir. Elbiseden, bibloya; köprüden yola; kapı tokmağından hayvanlara kadar aklımıza gelen bütün nesnelerdir. Kısacası insan elinin değdiği, insanın şekil verdiği gözle görünür, elle tutulur her şey maddi kültür kapsamına girer.

Manevi kültür ise, elle tutulur gözle görünür olmayan kültür unsurlarını içerir; öğrenilen, paylaşılan ve aktarılan inançları, kabulleri, değerleri ve bunların yanı sıra davranış beklentilerini ifade eden yazılı ve yazısız normları kapsar.

Adetler, gelenek ve görenekler ile tabular yazısız kurallar olarak; yönetmelikler ve kanunlar da yazılı kurallar olarak manevi kültür içinde yer alırken, din kaynaklı olan veya olmayan bütün inanç kalıpları, değer yargıları, referans noktaları da yine burada yer alır. Oysa normlar ve değerler arasında çok ince bir ayrım vardır. Bu inceliği yok sayarak, her iki olguyu aynı kategori içinde mütalaa etmek bilimsel analiz açısından elverişli

değildir. Zira bilgi birikimini sağlama sürecinde bilim, görünen benzerliklerin arkasındaki farklılıkları soyutlama yolunu izler. Böylece benzerlikler ve farklılıkların bilgisinin yanı sıra, değişmeyen niteliklerin ve ilişkilerin genel geçer ifadelerine ulaşılır. Kısacası farkı farketmek gerekir. Soyutlamanın gücü ve derinliği, farkı fark etmenin inceliğinde yatar. Ancak pozitivist paradigmanın bize sunduğu analitik çerçeve, ikili olmak zorundadır. Paradigmanın ontolojik sayıltısından (iki parçalı mekanistik evren modelinden) kaynaklanan bu kısıtlama, olgunun derinlemesine bilgisini de kısıtlar.

Kültür üzerindeki söylem sürdükçe zihnimiz, çoğu zaman biz fark etmeden, olguya ait bilgileri benimsediğimiz paradigmanın sunmuş olduğu ontolojik çerçeveye göre yerleştirmeye ve aralarında ilişkiler kurmaya başlar. Bu yüzden analitik çerçevenin içinde oluştuğu teorik yaklaşım ve teorinin nefes aldığı paradigmanın temel kabulleri son derece önemlidir. Bu etkileniş çemberinde yani "paradigma-teori-analitik şema" arasındaki döngüsel ilişkide en somut yansımanın analitik çerçeve üzerinde olduğunu ileri sürebiliriz. Açıklayacak olursak, pozitivist paradigmanın iki parçalı mekanistik evren tasarımında insanın ruh ve beden olmak üzere iki farklı kısımdan oluştuğunu biliyoruz. Birbirinden yalıtılabilir iki parçadan oluşmuş insan ve evren tasarımının paradigmaya çizdiği soyut çerçeve, bilim dalı olguları incelerken iki parçalı analitik çerçeve şeklinde somutlaşacaktır. Sözgelimi kültür olgusu incelenirken analiz yine iki parçalı olacak ve insan tasarımındaki bedenin karşılığı maddi kültür olarak somutlaşırken ikinci parça olan ruh, manevi kültür biçiminde karşımıza çıkacaktır. Zira olgu unsurlarına ayrıştırıldığında, farklı unsurların yerleştirileceği bir üçüncü göz yoktur. Birbirine en fazla benzeyenler, aralarındaki ince fark gözetilmeksizin, aynı sayılır.

Bu yüzden pozitivist paradigmada değerler ve normlar manevi kültür içinde yer alır. Bunun sonucunda netliğini kaybeden manevi kültür kavramı, yeterince güçlü bir analitik araç olma imkanını kaybeder. Ama her türlü ideoloji için son derece

yararlıdır. Marksistlere alt yapının önemini ve belirleyiciliğini ispat edebilecekleri bir alt yapı-üst yapı şablonu verir. Marksist olmayanlara ise; manevi kültürün üstünlüğünü savunacakları bir manevi kültür-maddi kültür şablonu sunar.

Bilimsel bilgilin üretiminde analitik çerçeve, bir olgu bütününde birbirine benzeyen ve benzemeyen unsurları (bağlamına göre unsurlar yerine olgular da diyebiliriz) ayrıştırmaya ve bunlar arasındaki ilişkiyi anlamaya ve/veya açıklamaya yarar. En yüzeysel analizle bile, unsurlar arasındaki kaba farklılıklar hemen bilinir, temel farklılıklar için ise yeterli olamaz. Ancak analiz çerçevesinin metodolojik değeri, yani işlerliği ve gücü, benzerler arasındaki farkı gösterebilmesinde saklıdır. "Farkı fark etmek" diyebileceğimiz bir gözlem, görünürdeki benzerliklerin arasındaki farklılığı/farklılıkları ortaya çıkaran bir soyutlamadır. Bilimsel bilginin üretiminde analiz en önemli basamaktır diyebiliriz.

Paradigmaya göre biçimlenen bilimsel araştırmanın amacı ister açıklamak, isterse anlamak ya da açıklamak-anlamak olsun analiz, bilgi üretiminin ilk adımıdır. Analiz; tanımlama ve kategorileştirme (sınıflama) gibi zihinsel işlemleri zorunlu olarak içerir. Bir bakıma tanımlama ve sınıflama analizin ta kendisidir de diyebiliriz. Analiz bir ayrıştırma olduğuna göre olgu dünyasında görünürdeki karmaşayı aşmanın ilk adımı, temel ayırdedici özelliğe/özelliklere sahip olguların diğerlerinden ve benzerlerinden ayrıştırılmasıdır ki, bu kategorileştirme/sınıflandırma işlemidir. Ne var ki, kendine özgü niteliğin (temel ayırdedici özelliğin) belirlenebilmesi için önce olgu dünyasındaki benzerlikler ve farklılıkların ayrıştırılması gerekir ki, bu da tanımlama işlemidir. Analiz sürecinde neredeyse eş zamanlı işleyen tanımlama ve sınıflandırmanın başarısı kavramlaştırmanın gücüne bağlıdır. Soyut veya somut her bir inceleme nesnesinin zihnimizdeki tasavvuru demek olan kavram, zihin ve gerçeklik arasında köprü kuran en temel analiz aracıdır. Bilimsel bilgilin üretiminde analitik çerçeve, kavramlar aracılığı ile bir olgu bütününde birbirine benzeyen ve benzemeyen

unsurları (bağlamına göre unsurlar yerine olgular da diyebiliriz) ayrıştırmaya ve bunlar arasındaki ilişkiyi anlamaya ve/veya açıklamaya yarar. Ne var ki, birbirine çok benzeyen kavramlar arasındaki ince ayırımı, ayırdedici özelliği yakalayamayan bir analiz kaba bir analizdir. Eğer iki kavram var ise, bunlar arasındaki sıkı bağlara rağmen ayırt edici bir özellik var demektir. Manevi kültürü ifade eden "değer" ve "norm" kavramlarında olduğu gibi. Bu ayırt edici özellik her iki kavramın aynı kefeye konulmasını, aynı kategori içinde düşünülmesini engeller. Analiz çerçevesinin metodolojik değeri, yani işlerliği ve gücü, benzerler arasındaki farkı gösterebilmesinde saklıdır. "Farkı fark etmek", görünürdeki benzerliklerin arasında üzeri örtülmüş olan farklılığı / farklılıkları ortaya çıkaran bir soyutlamadır.

Az önce ifade ettiğimiz üzere, birbirine benzeyen içiçe geçmiş olan değerler ve normlar arasındaki fark, iki parçalı analizde silinmiştir. Analitik çerçevenin getirdiği bu zihinsel konum ve yaklaşım, fiili gerçeklikte kültür olgusunu net bir biçimde algılamamızı ve analiz etmemizi engeller. Bu durum neredeyse birbirinin aynı olan, ama göze batmayan faklılıklara sahip tek yumurta ikizini, iki kişi yerine tek kişi olarak görmeye benzer.

Oysa üç boyutlu analizde değerler ve normlar arasında açık ve net bir ayırım yapılmıştır. Olgular dünyasında içiçe geçmiş bulunan, adeta birbiri içinde yuvalanmış olan değerler ve normların nitelikleri ve ilişkilerini berraklaştıran ince ayırım bütünleyici paradigmanın sunduğu bu analitik çerçeve ile belirginleşmektedir. Bu yaklaşım, yoğun bir anominin yaşanmakta olduğu, yani değerlerin karmakarışık hale geldiği ve her türlü normun keyfi kullanımlarla aşındığı sosyo-kültürel yapımızı anlamada ve açıklamada, gerçekliğin normatif boyutuna sıkışmış kalmış olan fonksiyonalizm ve çatışmacılık gibi bazı sosyolojik teorilerin tümüyle yeterli olamayacağının anlaşılmasına yol açacaktır. Tabii bu tespit, ideolojinin gölgesi altında kalan muğlak bir manevi kültür kavramı için de geçerlidir.

Üç Boyutlu Analiz: Kognitif (Bilişsel) Boyut, Normatif (Davranışsal) Boyut ve Maddi Boyut

İnsan anlam atfeden ve atfettiği anlamlara göre ilişki kuran bir varlıktır. Bu yüzden anlamacı paradigmanın "insan atfettiği anlamlara göre kendi sosyal dünyasını inşa eder" mealindeki kabulüne katılmamak mümkün görünmüyor. Her türlü sosyal etkileşimde adını ne koyarsanız koyunuz anlam kodları davranışlar için gerekli olan referans noktalarıdır: İnançlar, inanç kalıpları, değerler, değer yargıları, temel kabuller, sayıltılar, postulatlar bilişsel boyuttaki anlam kodlarıdır.

Kültürün üç bileşenli analizinde, bir sosyo-kültürel etkileşimde referans noktaları olan her türlü anlam kodları kognitif (bilişsel) boyutu oluşturur. Normatif boyutta ise davranışlar ve yazılı-yazısız bütün davranış kuralları/normları yer alır. Birbiri içinde yuvalanmış olmasına rağmen her iki boyutun birlikte değil de ayrı ayrı mütalaa edilmesinin sebebi, bunların sosyal etkileşimde, birbirlerine bağlı olsa da, farklı fonksiyonlara sahip olması ve bu işlevleri farklı biçimde icra etmeleridir. Bu farklılıklar, kaba bir analiz ile yakalanamayan ve ancak daha derin bir soyutlama bağlamında netleştirilebilinen bir özellik arz eder.

Kognitif/ bilişsel boyut bireyin kendisi, başkaları ve çevresi hakkında sahip olduğu her türlü anlam kodlarıdır ve içselleştirilmiş olduğu için bu anlam kodlarına inanç kalıpları da denilebilir. Burada inanç derken kutsal ile bir ilişki kurmuyoruz. Her şey hakkında iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin, faydalı-faydasız vb. gibi bireyin kognisyonunda kalıcı olan, değiştirilmesi çok zor olan anlam kodları/bilişsel kodlar olduğu için inanç kalıplarıdır. Birey her türlü değerlendirme, yorumlama ve düşünme faaliyetini bu inanç kalıplarını referans alarak yapar. Kognitif boyut bir başka ifade ile zihniyet dünyasıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere insan anlam atfeden bir varlıktır. İster duygu ve düşüncede, isterse tutum ve davranışlarında olsun bütün ilişkiler, ancak etkileşim nesnesine bir anlam atfedildiği zaman başlar ve bu anlama göre biçimlenir. Sözgelimi "yemek yerken arada su içmek faydalıdır" gibi bir anlam koduna sahip olan

kişi, sofrada suyu görmek isteyecektir; su yoksa tedarik etmek için davranışta bulunacaktır. Bu gibi örnekler, sosyal hayatın her alanı için sayısız biçimde çoğaltılabilir.

En somut ihtiyaçlardan en soyut ideallere kadar insanların bütün tutum ve davranışları, kabul ettikleri ve benimsedikleri anlam kodlarından etkilenmektedir. Bu tutum ve davranışlara ilişkin beklentiler ise normatif boyutta yazılı ve yazısız davranış kuralları olarak biçimlenir. Bir diğer ifade ile normatif boyut davranışları ve sosyal etkileşimi düzenleyen bütün kuralları kapsar. Kurallar bir davranışın "nasıl" yapılacağını/ yapıldığını gösterip düzenlerken, anlam kodları "ne için" yapılacağını/ yapıldığını yani amacını, niyetini, anlamını tayin eder. Kültürün maddi boyutunda yer alan nesneler ise, kognitif boyutta içselleştirilmiş olan anlam kodunun, yani amacın davranışlar olarak normatif boyutta şekillenmesini (dışsallaşmasını) diğer bir ifade ile hayat bulmasını sağlayan maddi araçlardır. Sorokin'in örneği ile dini bütün bir Hristiyan mevcut tahtalardan bir haç yaparken, bir kabile üyesi totem yapacaktır. Bu örneğe bir Müslümanın yaptığı rahleyi ekleyebiliriz. Bu üçlü bağıntı bize kültürün ve sosyal-toplumsal hayatın neden bir semboller dünyası olduğunu da anlamamıza yardım eder. İkili analizde ise sembollerin anlamı ve işlevi diye bir konu zaten yoktur.

Yukardaki açıklamalara bir örnek verecek olursak, her ülkenin bayrağı maddi bir kültür unsuru olarak, belirli ebatta üzerinde muhtelif renkler ve/veya şekiller bulunan bir bezdir. Bir nesne olarak maddi kültürde yer alan bayrak, anlamını kognitif boyutta yeni zihniyet dünyasında ona atfedilen anlamdan, değerlerden alır: "Bayrak niçin vardır? Neyin veya nelerin sembolüdür? Değeri nedir? Her ülkenin bayrağı neden o ülke insanları için en güzel bayraktır? Flama, fors, sancak gibi maddi kültür nesneleri niçin vardır? Çatışma dönemlerinde farklı gruplar neden bayrak gibi bir sembole ihtiyaç duyarlar?" gibi soruların cevapları insanların bu konudaki tutum ve davranışlarını anlamamıza yardımcı olur. Toplum hayatında süregiden sosyalleşme süreci boyunca bu anlam kodlarının içselleştiril-

mesi oranında, normatif boyutta yani bayrağın konu olduğu sosyal etkileşimlerde ve ritüellerdeki davranış beklentileri yani normlar açık ve belirli olacaktır. Bilişsel boyutta anlamı muğlaklaşan veya kaybolan bir kodun davranış boyutundaki tezahürü de değişecektir.

Sosyal dünyada bireylerin kendi tutum ve davranışlarını etkileyen değerlerin/anlam kodlarının bilgisine net bir biçimde sahip olmaları beklenemez. Birey çoğu davranışının kaynağı olan referans noktasının farkında olmayabilir. Günlük sosyal hayatın akışı içinde sosyal, kültürel, tarihsel, coğrafi, ekonomik faktörler vb. ile değer kodları, tutum ve davranışlar arasındaki etkileşimin açık ve net bilgisini edinme işlemi sosyal bilimcilerin işidir. Makro boyutta bu açıklık ve netlik, sosyologlar ve siyaset bilimcilerin ancak sosyokültürel yapının kognitif boyutunu hesaba katmaları sonucu ortaya çıkabilir. Tabii sosyal psikolojinin sunduğu bilgi birikimini ihmal etmeden. Mikro boyutta ise psikologlar, sosyal psikologlar ve mikro sosyoloji alanında çalışan sosyologların katkıları önemlidir. Kognitif/bilişsel boyut, toplumun ideal kültürünü, yani "olması gereken"i ifade eder. Normatif boyut ise, "olan"ı verir. Burada sosyal bilimci için önemli bir metodolojik araç olan "olan/olması gereken" (is/ought to) analizine işaret etmeden geçemeyeceğiz.

Yukarıdaki paragrafı paranteze alınmış bir açıklama gibi mütalaa ederek, tekrar konuya dönecek olursak, üç boyut arasındaki ilişkinin, basit bir neden-sonuç ilişkisi olmadığını söylemeliyiz. Zira bu analitik çerçeve, naturalistik-pozitivistik bilim anlayışının dayandığı mekanistik evren modelinin dışındadır. Genel kanunlarına göre bir makina gibi tıkır tıkır çalışan ve beş duyu ile algılanabilir hiyerarşik bir evrenin aksine bütünleyici paradigma için evren dinamik bir bütündür. Evren parçalardan oluşan ve en küçük parçasına indirgenebilen bir mekanizma olmayıp, birbirine eklenen parçalar yerine birbiri içinde yuvalanmış ve aralarında karşılıklı etkileşim olan parçalardan oluşan dinamik bir bütündür, bu yüzden parçalar değil bağıntılar önemlidir. Böyle bir evren iki parçalı analize sığamayacak ka-

dar çok boyutlu ve dinamiktir. Bu yüzden ikili analizde "parça" kavramı kullanılırken, üçlü analizde "boyut" kavramı tercih edilmiştir. Üç boyutlu analiz pozitivist paradigmanın analiz çerçevesinin sunduğu kaba ve kısır analizin dışında kalır (Eski ve yeni bilim paradigmalarının temel sayıltıları için bkz. Dikeçligil, 1993: 51-55).

Ontolojik olarak evren, insanın izdüşümüdür. Bu nedenle ruh ve beden olmak üzere insanı iki parçalı kabul edilen sayıltı, iki parçalı mekanistik bir yapıya ve işleyişe sahip olan evren tasarımını da beraberinde getirir. Oysa bütünleyici evren anlayışında insan, birbirinden ayrıştırılan iki parçadan değil, birbiri içine geçmiş ve ancak bilgisi edinilmek üzere zihinsel ve sezgisel olarak ayrıştırılan üç boyuttan yani ruh, nefs ve beden boyutlarından meydana gelen dinamik bir bütündür. Bu nedenle insan ile birlikte anlam kazanan sosyo-kültürel gerçeklik de üç boyutludur.

Burada yeri geldiği için önemli bir hususun üzerinde durmak istiyoruz. Ruh, nefs ve beden üçlüsünün bir bileşimi olarak kabul ettiğimiz insan sayıltısı konusunda birkaç söz etmeden geçemeyeceğiz: Bilindiği üzere her kültür (ve medeniyet) aslında evreni bir algılama tarzıdır. Ontolojik, epistemolojik ve metodolojik sayıltıları/temel kabülleri belirleyen bilimsel paradigma da aslında, bu sayıltıların kaynaklarını, yaşanılan kültürden ve kültür birikiminden sağlar. Yıllardır pozitivist paradigmayı tam anlamıyla kavrayamamış olmamızın nedenlerinden biri de paradigmanın temel kabullerinin oluştuğu batı kültüründen farklı bir kültüre sahip oluşumuzdur. Kısacası insan-evren ilişkisini batı kültürüne göre çok farklı bir şekilde algılıyor olmamızdır. Aslında batılılaşma sürecinde batı ile yüzyüze geldiğimizde bize özgü insan-evren ilişkisi algısını yansıtan anlam kodu neredeyse silinmişti. Osmanlı devletinin gerileme döneminde başlayan ve batılılaşma ile hızlanan bu silinme yerini bilişsel bir karmaşaya bıraktı. Kültürümüze ait anlam kodları silindikçe veya derinlere itildikçe pozitivizmi, bir

başka referans çerçevesini de anlamak zorlaştı. Batılılaşma ile gelen yeni anlam kodlarını karşılaştırabileceğimiz kodlarımız yani referans çerçevemiz kaybolmuştu. Sonuç olarak, batının bilgisinin yanı sıra kendi kültür kaynaklarımızın özellikle sayıltılar konusunda referans noktası olarak alınması, akademik dünyamızı daha verimli bir sürece sokacaktır. Daha açık ifade etmek gerekirse, tasavvufi tecrübenin zenginliği içinde insan tasarımını ruh, nefs ve beden üçlüsünün dinamik bir etkileşimi olarak kuramadıkça, ithal teorileri parça-buçuk nakletmekten kurtulamayacağız. (Dinamik etkileşim kavramını boyutlar/ olgular/unsurlar arasında zaman ve mekan şartlarına göre ağırlık paylarının değiştiği bir alış-veriş/ etki-tepki ilişkisini ifade edecek biçimde kullanmaktayız.)

Ana temamıza dönecek olursak sosyo-kültürel yapının bu üç bileşeni arasında dinamik bir etkileşimden söz etmiştik. Bir sosyokültürel yapıda: (1) Her maddi kültür unsuru, bilişsel boyutta en az bir anlam koduna karşılık gelir ve bu iki boyut arasındaki ilişki normatif boyutta davranışlar vasıtasıyla düzenlenir; (2) Bilişsel boyutta içselleştirilmiş bulunan anlam kod (değer, değer hükmü, inanç kalıbı, referans noktası) normatif yapıda gözlemleyebileceğimiz insan davranışlarında ve çoğu zaman maddi araçlar vasıtasıyla somut bir biçimde dışsallaştırılır; (3) Ya da bir norm yani davranış beklentisi ve anlam, bir maddi kültür nesnesi ile somut ifadesine kavuşur.

Yukarıda üç boyut arasındaki dinamik etkileşimi açıklayabilmek için; birinci cümlede kültürün maddi unsur, ikincisinde değer- ler/anlam kodları, üçüncüsünde ise normlar odak noktası olarak alındı. Bir sosyo-kültürel olgunun analizinde hangi odak noktasından başlanırsa başlanılsın, üç boyutun içiçe geçmiş dinamik etkileşimi nedeniyle, basit bir neden-sonuç analizi yapmak mümkün olmayacaktır. Olguyu anlamak ve açıklamak, ancak boyutlar arasındaki karşılıklı bağımlılığın zaman ve mekan bağlamında çözümlenmesi ile paralel gidecektir.

"Sosyal" ve "Kültürel": Farkedilmeyen Farklılık

Sosyoloji literatürümüzde "sosyal" ve "kültürel" kavramları arasındaki ince ayırımın göz ardı edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Oysa batılı sosyologların bazılarının iki kavramı ayrıştırarak "sosyal ve kültürel" şeklinde, bazılarının ise birleştirerek "sosyo-kültürel" olarak kullandıkları görülmektedir. Bu, son derece önemli bir tercihtir.

Naturalistik-pozitivistik çatısı altındaki bütün sosyoloji teorilerinde karşılaşılan birinci kullanım, iki parçalı kültür anlayışının bir başka biçimde ifadesidir. "Sosyal" ve "kültürel" kavramları iki parçalı gerçekliğin iki ayrı boyutunu ifade eder. Sosyal kavramı, sosyal yapıda davranışlara ilişkin bütün nitelikleri, nicelikleri, oluşumları, süreçleri kapsar. Bir anlamda üç boyutlu analizdeki normatif boyuta karşılık gelir. Ağırlık noktası bilişsel boyutta olan kültürel kavramı ise, sosyal olan gibi davranış ölçekleri ile ölçülemediğinden olsa gerek, sanki sosyal antropolojiden ödünç alınmış gibi seyrek kullanılır.

Naturalistik anlayışı benimsemeyen sosyologlar için kültür ve sosyal yapı aslında aynı olgunun farklı soyutlamalarıdır. Aynı gerçekliğin farklı zihinsel konumlardan, birbirini tamamlayan görünümleridir. Fenomenolojik yaklaşım içinde ele alabileceğimiz sosyologların da bu iki kavramı birbirinden kesin bir şekilde ayırmadıklarını söyleyebiliriz.

Bu iki olgu aslında, gerçeklikte bir bütün halinde işler. Bilim analiz yolu ile soyutlamalar yaparak geçici kesin bilgilere ulaşmak istediğinde bütün boyutlarına zihinsel olarak ayrıştırılır. Önemli olan bu ayrıştırmanın analiz gereği olduğunu gözden kaçırmamaktır. Bu metodolojik kabulden yola çıktığımızda, kültürel ve sosyal olanın aynı gerçekliğin farklı zihinsel konumlardan birbirini tamamlayan görünümleri olduğunu biliriz. "Kültürel" dediğimiz zaman, etkileşimde daha çok bilişsel boyuta yani anlam kodlarına atıfta bulunuyoruzdur. Odak noktamız kognitif boyuttaki değer/ anlam kodlarıdır. Davranışsal boyut ihmal edilmese de ağırlık merkezi bilişsel boyuttadır. "Sosyal" dediğimiz zaman ise, odak noktamız bilişsel boyuttan

normatif boyuta, davranışlara kayar. Davranışlar ve/veya onları düzenleyen yazılı-yazısız kurallar öne çıkar. Oysa metodoloji gereği yaptığımız bu ayrıştırma, fiili gerçeklikte yoktur. Bu ayrıştırma, aynı olguda vurgunun kaydırılmasından başka bir şey değildir. Tutum ve davranışlarımız (sosyal olan) kendiliğinden meydana gelmez; dışsal faktörler kadar, ilişkide bulunduğumuz sosyal ve doğal dünyada atfettiğimiz anlamlar (kültürel olan) ile davranışlarımız arasında sıkı bir bağ ve etkileşim vardır.

Sosyal yapı ve kültür arasındaki bu birlikte oluşum kavranıldıkça, iki kavram arasında "ve" bağlacını aşan bir bağıntının olduğu anlaşılacak ve sosyo-kültürel terimindeki anlamın özünden yakalanması mümkün olabilecektir. Son zamanlarda gerek yaklaşım gerekse inceleme konuları bakımından sosyal antropoloji ve sosyoloji arasında giderek artan benzerliğin açıklaması da burada saklı görünüyor.

Sosyal Bilimlerde Üç Boyutlu Analizin Öncüleri

Kültürün üç boyutlu analizi, sosyal ve kültürel olanın iç içeliğini açık biçimde ortaya koymuş ve özellikle sosyoloji ve sosyal antropolojide fenomenolojik yaklaşımlar kadar bütünleyici yaklaşımın gelişmesi için bir ortam hazırlamıştır, diyebiliriz. Öyle ki iki parçalı analiz sadece kültür olgusuna ilişkin iken, üç boyutlu analiz ayrıca sosyo-kültürel yapının keşfedilmesini de sağlamıştır.

Bu yaklaşımın sosyal antropoloji, sosyal psikoloji ve sosyolojinin ortak bir ürünü olduğu ileri sürülebilir. Hatta sosyal psikolojinin, özellikle bilişsel boyuta ilişkin bilgilerin derinleştirilmesi ve zenginleştirilmesindeki katkıları sosyoloji ve sosyal antropolojiye büyük destek sağlamıştır. Tabii yine de "dinamik etkileşim ilkesi" gereği bu üç sosyal bilim dalı arasındaki ilişkiye mutlak bir öncelik-sonralık sırası koymaya çalışmıyoruz. Bu konuda sosyal antropolojinin de önemli katkısı olmuştur. Sosyolojide ise başı çeken Pitirim Sorokin'in tezi, pozitivist pa-

radigmanın en güçlü olduğu dönemin baskısı altında pek keşfedilememiştir. Sosyolojide pozitivist paradigmanın hakimiyeti nedeniyle bu yaklaşımın daha çok sosyal psikoloji ve sosyal antropoloji içinde geliştiğini söyleyebiliriz.

Ne var ki, yaklaşımın seyrini izlerken farklı sosyal bilimciler farklı kavramlarla konuyu ele aldıkları gerçeğini gözden kaçırmamak gerekiyor. "W.I. Thomas insan unsuru, bakış açısı (değerlerin anlamı), anlamı ifade eden örüntüler; M. Mead bireyler, ilişkileri, etkileşimdeki materyal; B. Malinowski maddi, insan, ruhi derken aslında bu üç boyuta farklı isimler vermiş oluyorlar" (Sorokin, 1962: 40). Sosyo-kültürel gerçekliğin üç boyutlu analizini yapan sosyologlar içinde Berger ve Luckmann'ı da zikredebiliriz. Bierstedt de bu ayırımı net bir biçimde tanımlamaktadır.

Sonuç

Farklı metodolojik yaklaşımları simgeleyen, dolayısıyla farklı paradigmaları yansıtan iki analiz çerçevesini mukayese ederek, açıklamaya çalıştık. Ve tercihimizi açık bir biçimde ortaya koymuş bulunuyoruz. Bu tercihi bizce önemli kılan bir başka husus ise, her iki analiz çerçevesinin özünde saklı görünüyor.

Sosyal bilimlerde değişme olgusunun sürekli vurgulanmasına rağmen, iki parçalı analiz aslında statik bir hüviyet kazanmıştır. Bu paradigma ortamında gelişen pozitivistik sosyoloji paradigması çatısı altındaki teorilerde, değişme olgusunun vurgulanmasına rağmen, sosyal yapı söz konusu olduğunda düzen (order) önem kazanmaktadır. Bu teoriler düzenin açıklanması için düzenin işleyişini çözmeye çalışır. Bunun için de sosyal yapı (sosyal düzen) parçalarına ayrılarak incelenir. Burada düzen teriminin "sürekli tekrarlanan belirli bir işleyiş" anlamını taşıdığına da işaret etmeliyiz. Oysa, düzenin işleyişi değişme demek değildir. "Fonksiyonel esasta bütünleşmiş" ve bu yüzden kurumlan neredeyse bir saat gibi işleyen batı toplumları için bir düzeni içeren sosyal yapı anlayışı son derece

uygundur. Türkiye'nin sosyokültürel yapısı söz konusu olduğunda aynı ifadeler kullanılabilir mi?

Sosyolojik olarak bütünleşmemiş, yoğun bir anominin hüküm sürdüğü çözülmüş bir yapı için "kaynaşmış bir kitle" ifadesi politik söylem için uygun düşebilir; sosyolojik olarak bu ifadeye katılmak ise mümkün değildir. Batı toplumlarındaki değişme olgusu ile yaşadığımız değişme olgusunu aynı nitelikte sayamayız. Adı modernizm olarak konulsa bile, her iki değişim yön ve yoğunluk bakımından birbirinden çok farklıdır. Bilişsel boyutta yaşanan karmaşa, normatif boyutta tutum ve davranışlarımızda tutarsızlık ve normsuzluk biçiminde somutlaşmakta, bu karışıklık sonunda maddi kültür unsurlarının rasyonel kullanımını engellemektedir.

İki parçalı analiz, manevi kültür kavramının bulanıklığı nedeni ile bilişsel/kognitif boyutta olan-bitenleri çoğu zaman yok saymamıza neden olmaktadır. Sözü edilen "değerler" analitik değeri olmayan kavram halini almıştır. Bu yüzden çok az sayıda sosyal bilimci, bilimsel anlamda değerleri konu edinmiştir. Oysa Türk toplumu söz konusu olduğunda değişme ile eşanlamlı olan batılılaşma sürecinin anlaşılabilmesi için, yapıyı (order) çözümlemeyi amaçlayan statik bir analitik çerçeve yerine, boyutlar arasındaki değişken etkileşimi yakalamamıza yardımcı olacak dinamik analiz çerçevesine ihtiyaç vardır. Bu; değerler, tutum ve davranışlar, maddi araçlar üçlüsü arasındaki dinamik etkileşimin analizi demektir.

Bu analizin sosyolojiye sağlayacağı iki kazanım daha vardır: Öncelikle sosyolojimizde, hatta sosyal antropolojimizde yer bulamamış olan sembol (simge) kavramının bilimsel değeri ve işlevi anlaşılmış olacaktır. İkinci kazanım ise dışsal faktörlerle kendisini sınırlayan sosyolojinin bu faktörlerle bir sosyal varlık olarak insanın, grup, organizasyon ve kurumlar ile etkileşiminde her zaman edilgen olmadığının, karşılıklı belirleyiciliğin varlığının keşfedilmesidir. Sosyal, kültürel, tarihsel, coğrafi (sosyolojide neredeyse unutulmuş olan), ekonomik, demografik, siyasi ve hatta psikolojik (sosyolojinin yok saydığı) faktörlerin

bileşkesi içinde ve merkezinde yer alan insan unsuru sosyoloji içinde hayat bulmuş olacaktır. Kanaatimizce üç boyutlu analiz ile; sosyal yapı, toplum, devlet, müessese (kurum), sosyal değişme, sosyal tabakalaşma derken neredeyse insanı kaybeden makro sosyolojik anlayışın mikro sosyoloji ile buluşma noktası sağlanmış olacaktır.

Kaynaklar

Berger P. and Luckmann T. (1981). The Construction of Reality. Great Britain: Penguin Books.

Dikeçligil, B. (1993). "Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Saha Araştırmaları". M. Tezcan ve N. Çelebi (Ed.), *Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri* içinde . Ankara: UNESCO Türk Milli Komisyonu Yayını.

Güvenç, B. (1979). İnsan ve Kültür. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Sorokin, P. (1962). Society, Culture and Personality. New York: Cooper Square Publishers. Inc.

Sosyal Yapı Analizi ve Bir Analiz Modeli Denemesi: 'Sosyal Yapı' ve 'Toplumsal Yapı'

●

Giriş

Hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın bilgi, kuvvettir. Çağlar boyu insanların bilgiye atfettikleri bu anlam değişmemiştir; ama bilginin kuvveti çoğu zaman hükmetmek ve sahip olmak tutkularının tatmininde kullanılmıştır, kullanılmaktadır. Beşeri zaaflar diyebileceğimiz bu tutkular fert bazında olduğu kadar, kurumlaşarak da topluma ait hale gelmiş olabilir. Aslında, insanın yapısını ruh, nefs ve beden boyutlarının bileşimi olarak kabul eden bir anlayışla baktığımızda, bilginin bu tür kullanımında hayret edilecek bir taraf göremeyiz.

Yine, insanın doğası gereği bilgiyi, her çağda her toplumda, aşkın bir iyi, doğru ve güzele ulaşmak için tek vasıta olarak kabul edenler de olmuştur. Beşeri zaaflara karşılık insani değerlerden kaynaklanan bu tercihin, aslında iki farklı çeşitlemesi vardır. Bunları, A. Kurtkan Bilgiseven'in sosyolojimize tanıttığı Sorokin'den faydalanarak şöyle ayrıştırabiliriz: Birincisi, maddi gerçeklikten kopmaya çalışan uzak doğu mistik gelenekleri; ikincisi ise, teklik-çokluk bileşimi olan gerçekliğin maddi ve maddi olmayan görünümleri arasında denge kuran sufi gelenek.

Bilginin değeri konusundaki üç yönelimi Sorokin'in, sadece sosyolojinin değil birey, kültür ve toplum ile ilgili bütün inceleme alanlarının da vazgeçemeyeceği, analitik-sistematik çerçevesi içinde yerli yerine koymak gerekiyor. Bu, bir Boz-Yap'ın can alıcı üç parçasını yerlerine yerleştirerek bütün ve parçaların anlamını tamamlamak gibidir.

Bilimsel bilgi üretebilmenin tek yolu olguyu, parçalarında kaybetmeden, en hassas şekilde analiz ederek sınıflandırabilmektir. Güçlü bir soyutlamayı gerektiren bu zihni işlem, parça-bütün arasındaki nispeten değişmeyen ilişkilerin açıklanmasını, yani 'genel ilkelerinin keşfedilmesini' sağlarken-, istisnai durumların anlamlı tasvirine de imkân tanır.

Bu anlamda ele aldığımızda, Sorokin'e göre üç tip sosyo-kültürel üst sistem vardır: "(i) Gerçekliğin tabiatını duyu organları ile algılanabilir nitelikte, yani madde temelinde gören ve maddi ihtiyaçlarını karşılamak için dış dünyayı dönüştürmeye çalışan *duyumcul* kültür, (ii) Gerçekliği zahiri olanın altında ruhsal, bölünmez nitelikte gören ve maddi ihtiyaçların azaltılması veya onlardan tümüyle arınılması için oto-kontrol uygulayan *düşünsel* kültür, (iii) Gerçekçiliği, duyu organları ile algılanabilen duyusal, (akıl ile açıklanabilen) akli ve (sezgisel olarak kavranabilen) duyuüstü olmak üzere üç boyutlu ve çok katlı gören ve hem maddi hem de iç dünyayı kontrol edip dönüştürmeye çalışan *idealistik* kültür" (Erkilet Başer, 1995: 18).

Bu giriş, uzun gelebilir. Ancak bu paragraflar, konu etrafında dolaşarak lafı uzatmak amacıyla tasarlanmadı. Aksine sadece bilimsel bilgi değil, felsefe, din ve sanat olmak üzere diğer bütün alanlardaki bilgi ve kullanımı söz konusu olduğunda, işin özü olan, ancak özü olduğu için su üstüne çıkmayan, temel etik bir değer ile yüz yüze gelmek için biraz uzunca tutuldu. Böylece çoğu zaman, zihnimizin ardiye odasına atılan ve unutulan 'değerleri' gün ışığına çıkarabileceğimizi umuyoruz. Bunun yeni bir paradigmanın oluşmasında en önemli kaynaklardan biri olduğunu ileri sürebiliriz.

Yapısal analiz, bir etkileşim ağı hakkında derinlemesine bilgi elde edilmesini sağlar. Gerek kendi toplumumuz gerekse diğer Türk toplumları için toplumsal yapı (societal structure) ve bu yapıyı oluşturan sosyal yapılar (social structure) hakkında elde edeceğimiz bilgi ne işe yarayacak? Pozitivist paradigmaya uygun biçimde, hâkimiyet kurmak ve sahip olmak için mi kullanılacak; yoksa gelişen yeni paradigmaya göre gerçekliğin yapısına uygun biçimde teklik-çokluk bağıntısının gerçekleşebilmesi için mi kullanılacak?

Bu ikinci etiğin tercihi, temelde aynı kültür coğrafyasını paylaşan Türk toplumlarının, kendi siyasi sınırları içinde, kendine özgü nicel ve nitel özellikleri geliştirerek, organik bir bütünün birbirini tamamlayan parçaları olmaları anlamına gelmektedir[1]

Bu tercihi zikrederken, Cengiz Aytmatov'un, bir başka bağlamda söylediği, "gerçek hayali aştı" sözünü hatırlamamak mümkün değil. Bu söz tabii ki batılı ülkeler için değil, Türkiye için geçerli. Zira hayali neredeyse meşru kılan bağlar söz konusu. Büyük düşünen ülkeler, ancak devlet geleneği olan ülkelerdir. Bu geleneğin varlığına rağmen düşüncesini kısıtlamanın çelişkisi yaşanmışsa, "hazırlıksız yakalandık" sözünü de doğal karşılamak gerekir. Oysa diğer büyük devletlerin 'hayal' için bir sebepleri olmamasına rağmen, Demir Perde döneminde bile bilgi birikiminden vazgeçmediklerini görebiliyoruz. Bu konuda özellikle tarih, demografya, sosyal antropoloji alanlarında ve çoğunlukla din olgusu ekseninde, literatür taramasına dayalı çalışmaların yapıldığını görebiliyoruz.

'Tarih', Sovyet Rusya'nın küçülmesiyle birlikte Türkiye'ye hiç hesapta olmayan bir sorumluluk yükledi. Bu sorumluluk, 1990 ve 91'lerde bağımsızlığını ilan eden Türk Cumhuriyetleri

[1] Görüldüğü üzere, tamamen teorik-metodolojik bir konuya yaklaşım bile, öncelikle temel etik değer olarak bir parçalama tercihidir, ikinci tercih, zora talip olmak anlamını taşır. Bu yüzden üçüncü şahısları eleştirerek, konudan başkalarını sorumlu tutmak ve başkalarının değişmesini beklemek yerine; topluma değil şahsımıza dönük bir özeleştiri ile bilginin değeri konusundaki sorumluluğumuzu bilmek zorundayız. Sonunda, her koyun kendi bacağından asılıyor...

ile soy, dil ve din temelindeki aynı kültür coğrafyasını paylaşmış olmanın tabii bir neticesidir. Türkiye büyük düşünmeyi askıya aldığı için, bocalamasına rağmen çeşitli alanlarda kurulan işbirlikleri sürdürülmeye ve geliştirilmeye çalışılıyor.

Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerde önemli roller oynayan devlet adamı N. K. Zeybek'in ifadesiyle; "Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'ni ilk tanıyan ülke ve oralarda ilk defa Büyükelçilikler açan ülkedir. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'ni uluslararası kuruluşlara taşımış ve dünyaya açılmalarına rehberlik yapmıştır. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'nde 2500'er hatlık telefon sistemi kurarak onların dünya ile haberleşmelerini sağlamıştır. Türkiye, belli başlı başkentlerde THY seferlerini başlatarak Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye'ye ve dünyaya ulaşımlarını kolaylaştırmıştır. Türkiye, bugün Türk Cumhuriyetleri'nden binlerce genci üniversitelerde okutuyor. Bu gençler geleceğin Türk Dünyası'nın yöneticileridir. Türkiye, Türk Dünyası'nın manevi merkezi Kazakistan'da Türkistan şehrinde 19 bine yakın öğrencisi olan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin kurulmasını gerçekleştirmiştir. Türkiye, TRT Avrasya kanalını kurmuştur. Türkiye, bu Cumhuriyetlerin dini inançları için mescitler yapmakta ve din adamı göndermektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın katılımıyla Avrasya İslam Şurası kurulmuştur. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'nin demokrasiye, pazar ekonomisine, milli ve dini kimliklerine kavuşmaları için üzerine düşen görevleri yapmak çabasındadır" (Zeybek, 1997). Ancak bu satırların yazarının da belirttiği üzere her alanda aksamalar söz konusudur ve problemlerin çözüme ulaştırılabilmesi için bilgi en önemli sermaye olmaktadır.

Bu işbirliklerinde bütün Türk toplumları için faydalı olabilmenin yolu, güvenilir ve analitik-sistematik bilgiye sahip olmaktan geçiyor. Bu yüzden bilgiyi, malumattan ayırmak gerekiyor. Bu yazı, ülkemiz sosyolojisinde 'yapı' ile ilgili çalışmaların, derinlemesine bir analiz yapmaya imkân veren bir modelden yoksun bulundukları gerçeğinden yola çıkarak, diğer Türk toplumları ile ilgili bilgilenme sürecinde, bu mevcut (yapısal!)

hatanın tekrarlanmaması için bir analiz modeli kurma denemesidir. Tartışmaya açılan bu modelin uygulamalarla geliştirilmesi veya yeni modellerin kurulması halinde bu yazı görevini yapmış olacaktır.

Bu yazının amacı, toplumsal hayatı anlamada ve açıklamada, fert ve toplum etkileşiminin hemen hemen bütün görünümlerini (metodolojik bağlamda kavramlarını) kapsayan sosyal (social) yapı ve toplumsal (societal) yapı kavramlarını açıklığa kavuşturarak sistematik bilgi birikiminin sağlanabilmesi için, bir yapı analiz modeli kurmaya çalışmaktır.

Gerekçeler: Bir Analiz Modeli Kurma Denemesini Gerektiren Sebepler

Neden böyle bir analitik model kurma denemesine ihtiyaç duyulduğu sorusuna, üç ana gerekçe ile cevap verilebilir: *Birincisi* Türk toplumları hakkında bilgilenme ihtiyacı ve sorumluluğu; *ikincisi*, ülkemizde yapı incelemelerinin, sosyal ve toplumsal arasındaki farkı toplumsal olana indirgedikleri için, eksik ve yetersiz bir makro yaklaşım sergilemeleri. Ve bu yaklaşım (aslında, postulatları öncelikle araştırmacılar tarafından doğru dürüst bilinemediği için yaklaşım sayılmaz) irdelenmediği takdirde mevcut yapı anlayışının bir başka galat-ı meşhur olarak sosyolojinin önünü tıkamaya devam etme tehlikesidir. Üçüncü ve son gerekçe ise, birinciden yola çıkarak ve ikincisine bağlanarak ifade edilebilir. Türk toplumları hakkında sözde-sosyolojik değil, gerçek anlamda sosyolojik bilgi üretebilmek için öncelikle sosyal (social) ve toplumsal (societal) yapı kavramlarının birbirleri ile bağıntılarını kurarak ayrıştırılması ve 'yapı'/'yapısal analiz' kavramlarının zihinlerde netleştirilerek, postulatlarının açıkça sergilendiği bir metodolojik araç haline getirilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki üç gerekçenin çerçevesinde gerekli açıklamaları yapmak gerekiyor. Bu yazıda amaç-gerekçe-model bağıntısının sağlam bir şekilde kurulabilmesi için, öncelikle gerekçeleri yeterince açıklamak gerektiği düşüncesindeyiz.

İlk *gerekçe*, gerek kendi toplumumuz gerekse diğer Türk toplumları hakkında bilimsel bilgi edinebilme ihtiyacının ve hatta mecburiyetinin hissedilmesidir. Hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın her türlü bilgi, sadece erbabının değerini idrak ettiği önemli bir araçtır. Tıpkı, altının ayarından sadece sarrafın anlaması gibi... Ne var ki, ülkemizde sistematik bilgi yerine malumat yığının, hemen her alandaki kurum ve organizasyonunun (medya da dahil) 'karar ve icra'sını sarmış durumda olduğu görülmektedir. Oysa Türkiye'nin iç ve dış sahalardaki sorumluluklarını başarı ile tamamlayabilmesi için bilinenlerin Ana Başlık'ların ötesine gitmesi gerekiyor. Bu ise, ancak derinlemesine bilgi elde etmeye yarayan bilimsel analizlerle mümkün olabilir.

Söz, Türk toplumlarına geldiğinde bilgi konusu daha farklı bir önem kazanıyor. "Dünya konjonktürünün önümüze getirdiği bu fırsatı, bir başka konjonktürel sürprizin alıp götürmesine meydan bırakmadan yapacağımızı yapmak zorundayız. Türkiye bir sabah avucunda buluverdiği 'ağabey' ülke olma sıfatını hakkıyla iktisap etmek istiyorsa, devlet fonksiyonlarının hemen tamamında dünya standartlarını yakalamaya mecburdur. Aksi takdirde dili, dini ve kültürü bize hiç benzemeyen başka 'ağabey'ler, hiç şüphesiz daha makul gerekçelerle, sırf sempatiden doğan öncü rolümüze ortak olabilirler. Bunun ilk işaretleri daha şimdiden belirmiştir" (Alkan, 1996: 69).

Bugün, özellikle diğer Türk toplumları hakkında, söylenen ve yazılanların ancak pek az bir kısmının sistematik ve objektif bilgiler verebildiği söylenebilir. Bunlar arasında *TİKA'nın* yayınlarını ve uluslararası Türk-Kazak Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin *bilig* adlı süreli yayınını ve Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'ni örnek olarak, zikredebiliriz. Bu yayınlardan ilk gruptakiler, daha çok, nicel veriler de içeren tasviri (descriptive) nitelikte iken; diğer ikisi ise daha çok edebiyat ve tarih ile çerçevelenmiş görünüyor. Bütün bu kaynaklar, mevcut bilgi birikimini sağlamaları bakımından büyük önem taşırlar. Ancak sahadan elde edilecek bilgilerin eksikliği de şiddetle hissedilmektedir.

Türk Cumhuriyetleri ile sürdürülen işbirliklerinde karşılaşılan problemlerin çözülmesinde 'olan'a ait bilgilere, yani mevcut toplum yapısının kısmı görünümleri ile ilgili bilgilere de ihtiyaç vardır.[2]

Bu ihtiyacın literatür taramasına dayalı incelemelerle giderilmesi mümkün değildir: Ulaşılan bilgi, eski bilinenlerin yeni bir takdimi olacaktır. Zaten hemen her alanda bilgi ve malumat arasında, çoğu zaman birincinin önünün kesildiği bir durum söz konusudur. Derinlemesine bilginin önüne, işportacılık kurallarını uygulayarak gizil veya açık engeller koymakta olan malumat tiplerini şöyle sıralayabiliriz: Doğru olsalar, hatta iyi niyet taşısalar bile aslında, bilgi ihtiyacının önemini yok sayan ve insanı neredeyse sinirlendiren hamasi sözler; hedeflenen noktaya kilitlenmiş ve tabulaşmış, beraberinde sizi de sürüklemek isteyen veya dışlayan ideolojik kalıplar; kişisel beklentiler ve kaygılar ile konunun belirli noktaları vurgulandığı için aşırı genellemelere dönüşen dağınık gözlem hatıraları; literatür taramasına veya sahada veri toplamaya dayalı olsa bile, bir teorik yaklaşımı olamayan ve yöntemi, anket tekniğine indirgemiş sözde-bilimsel araştırmalar.[3]

Bu sonuncusu bizi, son iki gerekçeye götürüyor: İkinci gerekçe ülkemizde yapı araştırmalarının kurumsal analiz düzleminde kalmış olması, üçüncü gerekçe ise ülkemizde sosyal/toplumsal yapı ile ilgili analitik modelin kurulması ihtiyacıdır.

Diğer Türk toplumları üzerine daha çok yüksek lisans ve doktora tezi niteliğinde yapılmış olan bazı araştırmaların, bilimsel olabilmesinin gerek şartı olan, teorik-metodolojik yaklaşımdan mahrum bulundukları görülüyor. Bilimsel yöntem bir

[2] Bu son cümlede, 'mevcut toplum yapısının bütünü' yerine 'kısmi görünümleri' ibaresinin tercih edilmesi bir metodolojik postulatın yansımasıdır. Bu tür ayırımların bile farkında olmadan, bir-iki araştırma ile toplumsal yapının bütünüyle sergilenebileceğini sanmak, ya önemli bir bilgi boşluğunun veya göz boyamacı bir iddianın ürünüdür, ya da her ikisinin.

[3] Yine de hiçbir şey tümüyle faydasız değildir. Bu önermelere ACABA (doğru mu?) sorusu ile yaklaşıldığında, bazen (çok önemli hipotezler kurulabilir veya hipotez kurmanın bir önceki adımı olan duyumlar (hunch) yakalanabilir. Bu bakımdan araştırmacının bu tür söylemlerden haberdar olması gerekir.

tezin şekil şartları demek değildir. Ancak bu durum, daha genel durumun bir yansımasıdır. Tez çalışmalarına, bir anlamda örnek model olma fonksiyonunu da taşıyan ve başlığında yapı terimi yer alan bazı araştırmalarda ve ders kitaplarında, konunun çekirdeğini oluşturan 'yapı' kavramına ya hiç değinilmediği, ya da aralarında bir bağ kurulmadan tanımların aktarıldığı görülmektedir.

Sis Perdesini Dağıtan İnce Ayırımlar: Sosyal Yapı, Toplumsal Yapı ve Sosyo-Kültürel Yapı

Batı sosyolojisinde, her bir teorinin kendi bakış açısına göre, bir analitik araç olarak kullanılacak kadar netleştirilmiş olan yapı kavramı, bize geldiğinde laf kalabalıklarının tozu dumanı içinde belirsizleşmiş bir kelime halinde sosyolojik düşüncenin üzerindeki sis katmanlarından biri olmuştur. "Biz sosyologların çok sevdikleri 'yapı' sözcüğü, araştırmalarımızda 'yapısal işlevselci' yaklaşımın 'yapı' anlayışının gerektirdiği kadar bile bir işlev kazanamamıştır. 'Yapı' bir nosyon olarak zihinlerimizde değil, fakat bir sözcük olarak dilimizde yer etmiştir" (Çelebi, 1996: 90).

"Sözcüklerden Kavramlara" başlıklı söz konusu yazısında N. Çelebi (1996: 88-93), sosyolojinin konusunun toplum, sosyolojinin Türkçesi'nin de toplumbilim olarak düşünülmesinin sosyolojimizi nasıl kısırlaştırdığı ve bulanıklaştırdığını açıklıyor, diyebiliriz. Yapılan tespit ve değerlendirmelerine tamamıyla katıldığım bu yazının, sosyolojimiz için dönüm noktalarından biri olduğuna da dikkati çekmek gerektiğini düşünüyorum. Toplumbilim teriminin sosyoloji yerine kullanılamayacağı konusunda diğer bir önemli yazıyı (Cangızbay, 1996) bu bağlamda göz ardı etmek mümkün değildir.

Sosyoloji teriminin, Latince kökü "socius"u Türkçe'ye bir araya geliş, insanların biraya gelişi, toplanışı olarak çevirmek mümkündür. Buna göre, sosyoloji bir araya gelişin, toplulaşmanın bilimi anlamına gelmektedir. Bu bir araya geliş her

zaman toplum (society) formunda olmayabilir, insanların bir araya gelişleri ile gruplar, yığınlar, birlikler (organizasyonlar), topluluklar, toplumlar vb. çeşitli toplulaşma formları ortaya çıkabilir. Bu formların her biri birtakım ortak öğelere sahip olmakla birlikte, zira her biri toplulaşma tarzıdır, bir diğerinden ayrı karakteristiklere de sahiptir ki bundan dolayı ayrı birer formdur. Socius bu formların hepsini içerebilecek genişlikte bir sözcüktür Sosyolojinin toplumbilim olarak çevrilmesi sosyolojinin konusunun, bir araya gelişlerin sadece tek bir formu olan toplum ile sınırlandırılmasına yol açmıştır" (Çelebi, 1996: 90-91).

Böylece socius, toplum terimi ile karşılandığı için, social de toplum olmuştur. Sosyal teriminin Türkçeleştirilerek (!) toplumsal olması, analizi sağlayan nüansların silinmesine sebep olmuştur. Oysa batı sosyolojisinde 'social' mikro bir araya geliş formlarına ait olanı niteler, 'societal' ise bütün bu mikro etkileşim ağlarından oluşan makro boyuttaki topluma ait olanı ifade eder. Bizde ise, zaten fark edilmemiş ince ayırımların kaybolması, Çelebi'nin açık bir şekilde sergilediği üzere (1996: 91-92) sosyolojik düşüncede karmaşıklığa yol açmıştır.

Sosyal (social) yapı analizinde mikro bir araya gelişlerde davranışsal boyut önem taşırken; toplumsal (societal) yapıda bilişsel boyutta yer alan kurumsal fonksiyonlar önem kazanır. Sosyo-kültürel yapı ise, makro-mikro bütün etkileşim düzlemlerinde aslında davranışsal ve bilişsel boyutların birbirinden ayrılmazlığı düşüncesini ifade eder. Bize göre, sosyal yapı ve toplumsal yapı kavramları, bunlar arasındaki ilişkiyi koparmadıkça (yani her ikisinin de aslında sosyo-kültürel nitelikte olduğu unutulmadıkça), bağlamlarına göre kullanılmalıdır.

Ülkemiz sosyal bilimlerinde, çoğu çalışmaların başlıklarında ister sosyal yapı isterse toplumsal yapı terimi kullanılmış olsun, makro yapı kurumsal boyutta ele alınmıştır. Bu yüzden derinlemesine analizlere imkân yoktur. Bir toplumun bütün yapısını, bütün kurumları ile incelenmesi bir kitabın, bir dersin kapsamını aştığı için, bu çalışmaların seçici davranarak bazı ku-

rumlara öncelik verilmesi tabiidir. Ancak belirli bir yaklaşımları olmadığı ve dolayısıyla yaklaşımın hareket noktaları sergilenemediği için bir analiz modeli sunamadıkları görülmektedir. Bunun tabii neticesi olarak bu tür incelemeler, nicel verilerle desteklenmiş betimleyici bir nitelik kazanmaktadır. (Bkz. Gökçe, 1996: Serter 1994). Ancak bu konuda en uç örnek olarak, başlığı "Sosyal Bünye" olmasına rağmen bünye teriminin ne olduğuna, yapı ile bünye arasındaki farkın ne olduğuna değinmeden, sadece Türkiye nüfusunun ele alındığı bir incelemeyi zikredebiliriz (Yalçıntaş, 1969). Böylece okuyucu 'bünye' kavramının, yazarın zihninde demografik veriler ile eşanlamlı olduğu sonucuna varabilmektedir.

Türkiye'de toplumsal yapı araştırmalarında makro yaklaşımı kullanan ve bu anlamda metodolojik değeri olan araştırmaların başında Behice Boran ve Mübeccel Kıray'ın yapı çalışmaları gelir. Yaklaşımlarını oluşturan ideolojik arka plan, tartışılsa da, bu aynı zamanda yaklaşımlarını oluşturan bakış açısı olmuştur.

İlerde açıklamaya çalışacağımız üzere toplumsal yapının analizi sadece kurumsal düzlemde kalmamalı, gruplar, organizasyonlar gibi mikro bir araya geliş formlarının analizlerini de, incelemenin sınırlılıkları araştırmacı tarafından gerekçeleriyle belirlenmesi şeklindeki metodolojik ilkeye uyularak, kapsamalıdır.

Batı sosyolojisine gelince sosyal ve toplumsal arasındaki farkın daha çok vurgulanır olduğu görülmektedir. Farklı teoriler farklı anlamlar yükledikleri için yapı, sosyolojinin zor kavramlarından birisidir, ama teorilerin kavramsal çerçevesi içindeki yerine konulduğu takdirde bu zorluk ortadan kalkmaktadır.

Yapı kavramının sosyolojide yaygın bir kullanıma kavuşması, 1950'lerde ve 1960'ların başlarında Amerikan sosyolojisine hâkim olan fonksiyonalist yaklaşım ile olmuştur. Sosyolojide ilk defa H. Spencer toplumu bir yüksek düzeydeki canlı

organizmaya benzeterek yapı kavramını kullanmıştır, ama kavram sosyolojideki yaygın kullanımına T. Parsons ve fonksiyonalist ekol ile kavuşmuştur. Parsons için sosyal yapı ve sosyal sistem kavramları büyük önem taşırken, aynı paradigma içinde R. Merton fonksiyon kavramını yapısal analizlere kazandırmıştır. Bu nedenle yapı ve fonksiyon kavramları birbirlerini adeta tamamlamış ve her iki kavramı analizlerinde temel alan yaklaşım 'yapısal-fonksiyonel' sıfatı ile anılır olmuştur.

Pozitivist paradigma içinde yer olan yapısal-fonksiyonalist teori, 1960'lara kadar sosyolojinin hakim paradigması olmuştur. Bu teorinin sosyolojide hâkimiyet alanının göreli olarak azalması, kesin bir tarih olmasa da 1960'ların başları olarak kabul edilmektedir. 1960'larda Amerikan sosyolojisinin çehresini değişmeye başlamasında 1959'da C. Wright Mills'in eleştirilerini başlangıç noktası sayan sosyologlar vardır. Mills'in Parsons'ın fonksiyonalizmi ile birlikte nicel-empirik metodların hâkimiyetinin giderek artması karşısında gösterdiği tepki büyük yankılar uyandırmıştır. Yine 1960'larda mübadele (exchange) teorisinin önemli isimlerinden Peter Blau, sosyolojide büyük ilgi gören bir yapısal analizin kurucusu oldu. Ancak Fenomenolojist paradigma içinde gelişen teorilerin etkisine ve pozitivist paradigmanın sarsılmasına rağmen, bugün dahi yapısal-işlevselci yaklaşımın sosyolojik araştırmalardaki hakimiyetinin silindiğini söylenemez. Avrupa sosyolojisi söz konusu olduğunda eleştirel sosyoloji için de aynı ifadeler geçerlidir.

Yapıyı Anlamak: Yapı kavramının Cinse Ait (generic) Özellikleri ve Sosyolojik Yorumu

Sosyolojide farklı tanımları olan 'yapı' hakkında söylenenler karşısında zihnimizi karmaşadan kurtaracak referans noktalarına ihtiyaç vardır. Kavramın, cinse ait özellikleri bize bu ölçüleri sağlayabilir. Bu özellikleri açıklamanın, sonra her bir özelliğin farklı teorilerce nasıl farklı yorumlanabileceğini göstermeye çalışmanın daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Böylece, sosyolojide yapı kavramı hakkında farklı teorik yaklaşımlara göre belirlenen sosyolojik tanımları ayrıştırmada, önemli mihenk taşları elde edilebilir.

Yapı kavramının dört özelliğine geçmeden önce, yapının tanımını hatırlayalım. Yapı bir bütünü oluşturan parçaların veya unsurların birbirleri ve bütün ile olan etki-tepki ilişkileri, karşılıklı bağıntıları yani etkileşimleridir. Kısa ve net bir ifade ile yapı, bir etkileşim örüntüsüdür.

Birinci Özellik: Aralarında herhangi bir ilişki bulunmayan parçalar veya unsurlar bir yapı oluşturamazlar.

Sosyolojik anlamda bir yapıdan söz edebilmek için ilişki temel şarttır. Bütünleşme tiplerini sınıflandırırken Sorokin'e göre, aralarında fonksiyonel bağıntı veya anlam bağıntısı olmayan parçalar 'bütün' değil, 'yığın'dır.

Ancak yapısal ilişkiler söz konusu olduğunda bazı teorilerin parça-bütün arasındaki karşılıklı etki-tepki ilişkisi (etkileşim) yerine tek taraflı neden sonuç ilişkisini, bir postulat olarak kabul ettikleri görülmektedir. Örnek verecek olursak, Marx için bütün (toplum) alt yapı ve üst yapı olmak üzere iki ana parçadan oluşur ve bu oluşumda belirleyici olan alt yapıdaki değişmelerdir. Bu neden-sonuç zincirini başlatan ana faktör, üretim biçimidir. Bir başka ifade ile üretim araçlarının mülkiyetidir, buna bağlı olarak devlet, aile, din gibi kurumlardan oluşan üst yapı değişir. Şu halde Marksist sosyolojide yapı analizi için bu basit şema yeterli olacaktır. Ne var ki, bu analizin yeterli olmadığı, daha sonraları aynı çizgide geliştirilen çatışmacı yaklaşımın yeni ve ilave açıklamaları ile tasdik edilmiş olmaktadır.

Yapısal-işlevselci yaklaşıma göre ise yapıyı oluşturan etkileşim, kurumsal fonksiyonlar ve bu fonksiyonların gerçekleşmesini yan sosyal rollerle (pozisyon ve sosyal statü kavramları ile birlikte ele alınan) sağlanır. Kısacası bu etkileşim kurumsal çerçevede meydana gelir. Nedensel bir ilişki söz konusudur.

Bağdaştırıcı (sosyo-kültürel gerçekliğin teklik-çokluk görünümünü bağdaştıran) sosyolojik yaklaşımımıza göre parça-bütün arasında, birinin diğerini/diğerlerini belirlediği zincirleme ilişkiler söz konusu değildir. Bu karşılıklı bağıntı tek bir faktörle açıklanamayacak kadar çok boyutludur.

Çok boyutluluk, sosyo-kültürel gerçekliğin birbirine geçmiş üç boyutlu (bilişsel, davranışsal/normatif ve maddi) yapısı gereği ontolojik bir zorunluluktur. Yapı kavramı söz konusu olduğunda bu postuladan (kaziye/sayıltı) hareketle, bütün-parça arasındaki etkileşim hakkında şu metodolojik kuralı ifade edebiliriz: *Etkileşime katılan faktörlerin (bu bağlamda, parçaların ve bütünün) etkileşimdeki ağırlık payı/payları, zaman ve mekân şartlarına göre değişir; çünkü bu faktörlerin değişmeyen niteliklerinin yanı sıra zamana mekâna* göre değişen nicel ve nitel özellikleri söz konusudur. Kısacası bütünü mutlak anlamda belirleyen herhangi bir parçadan/unsurdan söz edemeyiz. Bir sosyolojik araştırmada, yapısal analizin amacı etki-tepki ilişkisinde bulunan unsurların etkileşim ağındaki ağırlık paylarının (belirleyicilik durumunun) ne olduğu ve hangi faktörlerle nasıl değiştiğini anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır.

İkinci Özellik: Bir yapı, parçalarına göre bütün; parçalar da kendi unsurlarına göre bir bütündür.

Yapı bir etkileşim örüntüsü (pattern) iken, parçalar da birer etkileşim örüntüsüdür. (İlk özellik dikkate alınarak şöyle söylenebilir: Yapı, birer etkileşim örüntüsü olan parçaların oluşturduğu etkileşim örüntülerinin bileşkesi olan bir bütündür.)

Yapı kavramının bu özelliğini, en açık biçimde T. Parsons'ın netleştirdiğini söylemeliyiz. Fonksiyonalist ekolu benimsememiş olmakla birlikte, objektif değerlendirmenin bir gereği olarak 'yiğidi öldür, ama hakkını ver' ilkesi bunu gerektiriyor.

Bu noktada Parsons, 'sistem' kavramını analize katmıştır. Böylece, yapısal analizde aralarında bağıntı olan bütün yapılar sistem kavramı ile ifade edilmiş olmaktadır. Bir yapı, parçalarına göre bir bütün ve ait olduğu bütüne göre bir parçadır. Bütün bunlar, yani göreli parça ve bütünlerin hepsi birer alt sistemlerdir ve topyekûn sistemi oluştururlar. Parsons'da sistem ve yapı kavramlarının her ikisi de parça ve bütün ilişkilerini ifade ederler.

Sistem kavramının analize eklenmesi ile yapı ve sistem kavramlarını bir arada düşünüldüğünde, yapı kavramı yalıtılmış olmaktan kurtulmaktadır. Yapı, bir sistemin alt sistemi olarak diğer yapılarla ilişkilendirilebilmektedir. Mesela, bir ekonomik sistem, içinde bulunduğu sosyal sistemin bir parçası, yani T. Parsons'a göre sosyal sistemin bir alt sistemidir. Makro anlamda toplumu bir yapı/bütün olarak ele alsanız bile bu toplum, diğer toplumların oluşturduğu yapının/bütünün, yani etkileşim ağının/örüntüsünün bir parçasıdır.[4]

Sistem kavramı, farklı teorik yaklaşımlarca, ihtiyatla da olsa kullanılmaktadır. Bir sistemin varlığı ortak kabul olabilir ama nasıl bir sistem olduğu konusundaki görüşler farklıdır. Bağdaştırıcı (gerçekliğin teklik ve çokluk görünümlerini bağdaştıran) yaklaşımla yeri geldiğinde sistem kavramı kullanılsa bile, pozitivist paradigmanın somut görünümlerinden biri olan 'sistem yaklaşımı'nı kendi söylemimiz içinde kullanmadığımızı, paranteze alarak, belirtebiliriz. Toplumu oluşturan etkileşim ağlarından/örüntülerinden grup, organizasyon veya kurumlardan hiçbiri birbirlerinden yalıtılmış parçalar değildir.

Üçüncü Özellik: Yapı ve parçaları aynı özelliğe, niteliğe sahiptir. Yapı, bir etkileşim örüntüsü olduğuna göre, parçalar da birer etkileşim örüntüleridir.

Bu özellik, ikinci özelliğin farklı bir ifadesi gibi görünebilir. Ancak ikincide vurgu, bütün ve parçaların göreli bütünlüğü ve aralarındaki ilişki üzerine iken; üçüncü özellikte vurgu, her ikisini de etkileşim ağı olduğu üzerinedir. Bu, diğer özelliklerle de

[4] Sistem kavramı ile beraber özellikle kurumsal düzeyde toplumu açıklamada kullanılan sistem yaklaşımı, sosyal bilimlerde büyük bir kabul görmüştür. Ancak, olgular arasındaki etkileşimleri bir sistem olarak tasarlamanın her zaman yapısal-işlevselci yaklaşımı gerektirmediğini de ifade etmek gerekiyor. Zira kavramlara anlamlarını veren, teorik açıklamanın dayandığı postulatlardır. Bunların farklı olması teorilerin farklı hareket noktalarına veya farklı bakış açılarına sahip olmaları demektir. Sözgelimi, bütün tabakalaşma teorileri için sınıf kavramının marksist yorumunu kullanma mecburiyeti yoktur. Üstelik imkansızdır, farklı açıklama tarzları için kavramların farklı anlamları olması kaçınılmazdır. Ancak kurum, organizasyon, birincil ve ikincil gruplar, statü, pozisyon, rol, sosyalizasyon, sosyal hareketlilik gibi bazı kavramların sosyolojik teorilerin ortak kavramları haline geldiğini de belirtebiliriz.

bağlantılı olarak, bir bütünün en küçük parçasına kadar analiz edilerek, bütün hakkındaki bilginin derinleştirilebileceği anlamına da gelmektedir.

En geniş anlamıyla bir etkileşim ağı olarak kabul edilmesi toplumun, en küçük parçasına kadar analiz edilebilmesine imkân verir. Makro sosyolojik yaklaşımlar ise, ferdi hesaba katmadıkları için, toplumu analize imkân verecek net bir tanıma ulaşamadıkları rahatlıkla söylenebilir. Bir makro bütünlük olarak tasarlanan toplum, bu yaklaşımlarda en fazla kurumsal düzeyde analiz edilebilmektedir. Oysa bir bütünü en küçük parçasına kadar ayrıştırılabildiği oranda, güçlü bir analiz yapmış, derinlemesine bilgiye ulaşılmış olacaktır.

Dördüncü Özellik: Yapıda, parça bütünden büyük olamaz.

Bu mantıki zorunluluk, bizi bütünün parçadan daha önemli olduğu sonucuna götürmez. Mantığı, gerçeği algılayabilmek ve onun üzerinde düşünebilmek için, gerçekliğin işleyişinin zihnimizdeki yansıması olarak düşünürsek; bu önerme, mantığımız ile tabii gerçeklik (realite) arasındaki tabii bağıntının bir ifadesidir.

Gerçeklikte hiçbir bütün, kendini oluşturan parçalardan küçük değildir. Ancak parçalarından ve bağıntılarından biri eksik olduğunda bütün, bütün olamaz. Bir yapıda onu oluşturan bütün parçaların önemi ve değeri diğerlerinden az değildir.

Bu akıl yürütme ile sosyo-kültürel gerçeklik alanına gelindiğinde daha farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Makro sosyolojik teoriler için makro büyüklük olan toplum ve kurumlar büyük önem taşır. En küçük parça insan, bu teorilerde adeta silinmiştir. Adı anılsa bile, kendisi yoktur. Mikro sosyolojik teoriler de ise 'fert' odak noktasıdır, bu sefer etkileşimden silinen neredeyse toplum olmuştur. Fert-toplum ilişkisinde tercih noktası, sosyolojik teorilerin paradigmalarını belirleyen önemli postulatlardan birisidir. Bu husus, bağdaştırıcı yapı analiz modelinin temel kabulleri (postulat) açıklanırken ele alınacaktır.

Beşinci Özellik Yapı, parça-bütün arasındaki (nispeten) istikrarlı ilişkilerden oluşur.

Kavramın bu özelliği, sosyolojide statik bir düzeni çağrıştırmıştır. Aslında yapıyı kurumsal etkileşim düzleminde alan makro sosyolojik yaklaşımlar ile parça-bütün arasındaki ilişkileri 'uyum' yönelimli kabul eden yapısal-işlevselci yaklaşımın bu anlayışın yerleşmesinde büyük etkisi olmuştur. Bu yüzden yapı, genellikle statik bir düzeni, yapının alt unsurlarını (parçalarını) belirleyen ve denetleyen bir sistemi çağrıştırmıştır.

Yapısal-fonksiyonalist teori için, "parçalar arasında düzenli, uyumlu ilişkiler bulunmayan oluşumlar bir sistem (yapı) sayılmazlar. Dolayısıyla yapı anlayışı bir bakıma durgun ve durağan olma eğilimindedir" (Tan, 1981: 63). Yapı unsurlarının sistem/bütün açısından anlamını belirlemek için fonksiyon kavramını teoriye kazandıran R. K. Merton'a göre parçalar "sistemin bir bütün olarak varlığını sürdürmesine yardımcı nitelikte iseler işlevsel/fonksiyonel; sistemin sürekliliği açısından olumsuz sonuçlar gösterirlerse işlev bozucu/disfonksiyonel sayılır" (Tan, 1981: 63).

Yapısal-işlevselci teori için yapısal ilişkilerde 'uyum' esas iken, çatışmacı teori için yapısal ilişkilerin kaynağı ve yönlendiricisi 'çatışma'dır. Her iki teorik yaklaşım, Amerikan toplum yapısına farklı noktalardan bakışı göstermektedir. Önceki, mevcut toplumsal ve siyasal sistemin istikrarını sağlamak ve güçlendirmek isterken, ikincisi söz konusu sistemin revizyonunu talep etmektedir. Ne var ki, amaç ihtiva eden bütün postulatlar gibi bu hareket noktası, özellikle birinci yaklaşımda açıkça ifade edilmiş değildir.

Etkileşimde uyum ve çatışma ikilemi, pozitivist paradigmanın evren tasarımına ilişkin ontolojik postulatının tabii bir yansımasıdır (Dikeçligil, 1993: 45-46). Söz konusu paradigmanın dışına çıkınca çok daha farklı bir düşünce tarzı söz konusudur. Gerçekliğin ikili yapısı yerine; özünde Tek'liği barındıran üç boyutlu yapısı ve bu boyutların farklı bileşimlerinin çokluğu,

karşıt ikili durumları zaten imkânsız kılar. Bağdaştırıcı sosyoloji açısından, hangi sosyal etkileşim objeleri (fert, grup, organizasyon, kurum ve toplum) arasında olursa olsun etkileşim tiplerini beş grupta toplamak mümkündür.

Sembolik etkileşimci yaklaşım açısından Merrill'in (1965: 32-40), "yarışma, işbirliği, çatışma, uyum/ahenk, benzeştirme/ asimilasyon" olarak ifade ettiği beş etkileşim tipinin farklı bileşimleri söz konusudur ve bu bileşimler zaman-mekân şartlarına ve objelerin niteliklerine göre değişebilmektedir. Yapıya bu noktadan bakıldığında, değişmeye nispeten kapalı durağan bir yapı anlayışını kabul etmek mümkün olamamaktadır. Gerçeklikte değişen ve değişmeyen niteliklerin değişen bileşimleri vardır. Bu yüzden bütünüyle değişme kadar, değişmenin olmaması da imkân dâhilinde değildir.

Bu yüzden bir yapıda, parçaların kendi aralarında ve bütün ile etkileşimleri her zaman aynı nitelikte ve nicelikte olmayabilir, zaman zaman değişebilir. Bu yapısal ilişkilerin istikrarlı oluşu ile çelişmez.

Değişebilirlik esas olmak üzere, mesela, (A) parçasının (B) ile olan ilişkisi yoğun bir işbirliği (veya benzeşme) şeklinde tezahür ederken; (C) ile olan ilişkisi zayıf veya yoğun bir çatışma halinde olabilir. Bu (A) ve (B) arasında bir ölçüde bütünleşme varken, (A), ile (C) arasındaki ilişkinin çözüldüğü anlamına gelmez. Bağdaştırıcı yaklaşımın bakış açısından bakıldığında sosyal objelerin etkileşim tipine atfettikleri anlamlar önem kazanır. İşbirliği her zaman bütünlemeyi göstermediği gibi, çatışma da her zaman çözülmeyi göstermez. Her zaman ilgi çeken örnek kategorisi olarak siyasi hayattan bir örnek verecek olursak, iki partinin (CHP ve HADEP) seçim öncesi işbirliği, işbirliğine yüklenen anlam (işbirliğindeki amaç) farklılığı ve karşıtlığı, bütünleşme yerine çatışma (gerginlik düzeyinde) ve çözülmeyi getirmiştir.

Etkileşim Ağlarını Keşfetmek İçin Metodolojik Harita: Yapı Analiz Modeli

Bütün bilim dallarında olduğu gibi, sosyolojide de bir olguyu veya olgular bütününü anlamak ve açıklamak üzere aralarında sistematik bağlantılar kurulmuş ve kavramlarla soyut biçimde ifade edilen unsurlar ve kurallar bütünü olarak tanımlayabileceğimiz model kullanılır. Modelin kullanılmasındaki amaç, ilgili olgunun analizini yaparak, olgu hakkında derinlemesine ve sistematik bilgi elde etmektir.

Model ve yaklaşım kavramları arasında ince bir ilişki vardır. Bir teorik yaklaşım seçmeyen veya kurmayan araştırmacılar için her iki kavram birbirine karışır. Oysa hal bilgisi ile bakıldığında, yani tecrübe olarak yaşandığında ikisi arasında madalyonun iki yüzü gibi bir ilişki vardır. Ancak yaklaşım daha kapsayıcı bir kavramdır, bir yaklaşım içinde farklı olgular için farklı modeller geliştirilebilir. Ancak, hangi taraftan bakarsanız bakınız, her ikisinin birbirini tamamladıkları görülür: "Her yaklaşım belli bir modele dayanır; ya da her modelin belli bir yaklaşımı vardır. Her yaklaşım konuyu belli açıdan ele alır. Bu "belli açı" terimi ise o konu hakkında araştırıcının bazı sayıltılara (assumptions) sahip olduğunu gösterir" (Kongar, 1979: 45).

Yaklaşım, sosyolojik bakış açısının (ki bir anlamda teori demektir), anlamak ve açıklamak üzere konuya yönelişini, bir tutum halini alışını ifade eder. Bağlama göre ister yaklaşım isterse bakış açısı terimleri kullanılmış olsun, modelin sosyolojik bakış açısını tamamlayan metodolojik bir parça olduğunu ifade edebiliriz. (Cuff ve Payne, 1986: 188-190)

Bu bölümde yapı analiz modelini açıklamaya geçmeden önce, yaklaşımın temelinde yer alan hareket noktaları oluşturan postulatları (kaziye, sayıltı) belirtmek gerekecektir. Ancak burada bilinen bir gerçeği tekrarlamakta fayda görüyoruz: Farklı teoriler birbirlerinden etkilenir. "Farklı model ve yaklaşımlar muhakkak birbirlerini dışarda bırakacak nitelikte değildir. Bir model başka modellerin temel niteliklerinden yararlanabilir ya da farklı modeller birbirlerinin bazı niteliklerini

taşıyabilir. Bunun nedeni, ...toplumsal gerçeğin karmaşıklığı ve toplumsal bilimlerin kullandıkları modellerin, genellikle bu gerçeğin ancak bir kısmını açıklama yeteneğidir" (Kongar, 1979: 45).

Sosyo-kültürel olgular hakkında daha kapsayıcı biçimde (genişlemesine ve derinlemesine) bilgi edinmek isteyen yaklaşımların, diğer yaklaşımların gerçeği yakalayan kavramlarını ve açıklamalarını kullanmalarından daha tabii bir şey olamaz. Popper'in ifadesiyle "bilimsel bilgi eleştirel bir birikim süreci" olduğuna göre, bu bilinçli etkilenişler bu süreci işleten tabii iç süreçlerden birisidir.

Öz ve basit şekilde yapıyı, etkileşim olarak ifade ettiğimizde; bir sosyolojik yaklaşımın etkileşimi nasıl gördüğü, analitik parçaların ne olduğu konusundaki postulatlarının, o yaklaşımın analiz modelini belirlediğini söyleyebiliriz. Bu nedenle yapı analiz modelini kurmayı denerken, öncelikle bağdaştırıcı yaklaşımın referans noktalarını açıklamak gerekiyor. Zira vurgulayacak olursak, her analitik modelin temelinde referans çerçevesi, yani yaklaşımın bakış açısını oluşturan postulalar yer alır. Türkiye sosyal bilimlerini kuşatan, sis perdesinin aralanmasının temel şartlarından biri, araştırmacıların inceledikleri konu (burada yapı) üzerine söylenmişleri aktarmalarından ziyade, seçtiği veya oluşturduğu kendi yaklaşımlarının temelinde yer alan postulatları açıklığa kavuşturmalarıdır. Bu nedenle bakış açımızı tayin eden hareket noktalarını açıklamaya çalışalım. Bunların bir kısmı yapı kavramının cinse ait özelliklerini açıklarken belirtilmişti.

Bağdaştırıcı Yaklaşımın Temel Kabulleri: Bakış Açısının Belirleyicileri

Birinci Temel Kabul: Fert ve toplum arasında, birinin diğerini belirlediği tek taraflı bir ilişki değil; karşılıklı etkileşim vardır.

Batı sosyolojisinde bir teorinin konumunu, hatta paradigmasını belirleyen temel kabullerden (postulat/kaziye/sayıltı)

birisi, fert-toplum ilişkisindeki tercihtir. Batı düşüncesinde bu konunun felsefi ve entelektüel tartışmalar, siyasi ideolojiler ve ekonomik doktrinler içinde uzun bir geçmişi vardır. Sosyoloji söz konusu olduğunda bu konudaki tercihler, diğer postulatlarla bağlantılıdır. Mesela kesin determinizm, nedensellik, determinizm- indeterminizm iç içeliği gibi olgular arası ilişkilerle ilgili veya insanın tabiatı hakkındaki postulatlarla beraberdir. Bu yüzden büyük önemi vardır.[5]

Postulatlar bilimin temel şartlarından biridir; çünkü bilimsel bakış açısını inşa eden zihni hareket noktalarıdır. Dolayısıyla postulatların varlığını uzun süre, Kuhn'un deyimiyle 'normal' bilimcilerden, saklayan pozitivizmin bu ambargosunun kırılması, farklı bilimsel paradigmalar arayışında yeni bir paradigmanın kuruluşuna yol açabilir. Yeter ki sosyal bilimciler, postulatları bilimdışı etiketlerle tartışmasınlar. Çünkü postulatlar, bilimsel olarak sınanması mümkün olmayan alanlara ait, ancak bilim adamı tarafından doğru olarak kabul edilen önermelerdir. Ne var ki, günümüzde sosyologların ve sosyal bilimcilerin büyük bir çoğunluğunun, genel anlamda bilimin ve özelde bütün bilim dallarının ve teorilerin temelinde ontolojik, epistemolojik, etik ve hatta estetik postulatların yer aldığının farkında bile oldukları söylenemez.

Fert ve toplum arasındaki ilişkinin tek taraflı bir belirleyicilik mi olduğu; böyle ise, hangi tarafın ilişkiyi belirlediği, yönlendirdiği konusu; eğer karşılıklı etkileşim ise bu etkileşimde ağırlık payının hangi tarafa düştüğü; etkileşimin nasıl oluştuğu ve değiştiği konularındaki temel sorulara verilen cevaplar sosyolojik bakış açısını belirler. Veya hangi sosyoloji paradigmasında nefes aldığınızı gösterir.

5 Son yıllarda sosyolojide bu konu, 'agency and society' başlığı altında tartışılmaktadır. Pozitivist paradigmaya yöneltilen eleştirilerin İSO'lardan bu yana güçlenerek su yüzüne çıkması ile postulatların açık biçimde ifade edilmesi arasında paralellik vardır. Postulatların açık ifadeleri, çok kesin bir zihni ambargonun delinmesi değil, ortadan kalkması demektir. Fırsatın farkına varılıp, kullanılması halinde kendimize özgü sosyolojik yaklaşımların geliştirilmesi mümkün olacaktır.

Fert-toplum etkileşiminde tercihini toplum için kullanan sosyoloji teorileri (ideolojik arka planları karşıt olsa bile) aynı paradigma (pozitivist) içinde yer alırlar. Bu yüzden Pozitivist paradigmayı eleştiren ve hala makro sosyolojik bakış açısından sıyrılamayan sosyal bilimcilerimizin, bu çelişkiden kurtulabilmeleri için önce bu konudaki postulatlarını belirlemeleri gerekmektedir.

Makro-sosyolojik yaklaşımlar için sadece toplum vardır. Fert ve toplum ilişkisinde toplum, bütün sosyal olguları kuşatan ve belirleyen mefhumi (kavramsal) bir varlıktır. Toplumun hangi unsurlardan oluştuğu sorulduğunda analiz seviyesi, sosyal kurumlarla son bulur. Analiz kurumsal düzeydedir ve değişme demografik, ekonomik, siyasi, dini, eğitim vb. nicel olarak ta ifade edilebilen dış faktörlerle açıklanmaya çalışılır. Son zamanlarda etnisitenin bir faktör olarak eklenmesi bir şeyi değiştirmemektedir. Bu postulatı benimseyen bütün yaklaşımların sosyolojisinde, bize göre insan kaybolmuştur.

Aynı şeyi yapısal-işlevselci yaklaşım için de söyleyebiliriz. Burada da fonksiyon, rol ve davranış gibi kavramlar ferdin önüne geçmiş, insan nicelleştirilebilen boyuta indirgenmiştir.

Teorik açıklamalar daha nicel yani daha az soyut olmasına rağmen, soyutlama düzeyi yüksek diğer makro teoriler için söylenenler bu yaklaşım için de geçerlidir.

İkinci Temel Kabul: Sosyo-kültürel olgular birbiriyle bağıntılı, iç içe geçmiş üç boyutlu bir yapıya sahiptir:

İnsan davranışlarının etkileşim dünyasında yer alan her olgu bilişsel (kognitif), davranışsal/normatif ve maddi olmak üzere iç içe geçmiş üç boyuttan oluşmuştur.

"Kognitif boyut bireyin kendisi, başkaları ve çevresi ile ilgili soyut/somut durum ve oluşlar hakkında sahip olduğu her türlü anlam, inanç, yorumlama, değerlendirme ve düşünme kalıplarıdır. Bir başka ifade ile zihniyet dünyasıdır da denebilir. Bilindiği üzere insan anlam atfeden varlıktır, ister duygu ve düşüncede, isterse tutum ve davranışlarda olsun bütün ilişki-

ler, ancak etkileşim objesine anlam atfedildiği zaman başlar, insanların bütün tutum ve davranışları kabul ettikleri veya benimsedikleri (iyi/kötü, doğru/yanlış, faydalı/faydasız, güzel/çirkin vb.) anlam kodlarından etkilenmektedir. Bu tutum ve davranışlara ilişkin beklentiler ise normatif boyutta yazılı kurallar (anayasa, kanun, yönetmelik, sözleşme vb.) ve yazısız kurallar (örf, adet, gelenek ve tabular) olarak yer alır. Ve bu boyutta etkileşim başlar. Davranış beklentileri, kurallar bir davranışın *nasıl* yapılacağını gösterir ve düzenlerken; anlam kodları *ne için* yapılacağını, yani amacını/niyetini tayin eder. Olgunun maddi boyutu ise, teknolojik seviyesi ne olursa olsun kullanılan bütün araç ve gereçlerdir. (Toplum açısından bakıldığında yerüstü ve yeraltı kaynaklarıdır) Bilişsel boyutta içselleştirilmiş (özümsenmiş) olan anlam kodunun, normatif/davranışsal boyutta şekillenmesini (dışsallaştırılmasını) diğer bir ifade ile tecessüm etmesini sağlayan maddi araçlardır" (Dikeçligil, 1994: 42).

Sosyo-kültürel olguların, daha doğrusu sosyo-kültürel gerçekliğin bu birbirini tamamlayan iç içe geçmiş üç boyutlu yapısı aslında, daha derindeki ontolojik kabulden kaynaklanır. "Ontolojik olarak evren, insanın bir izdüşümüdür. Bu nedenle ruh ve beden olmak üzere iki parçalı kabul edilen insan sayıltısı (postulatı), iki parçalı mekanistik bir yapıya sahip olan evren tasarımını da beraberinde getirir. Oysa bağdaştırıcı evren anlayışında insan, birbirinden ayrıştırılabilen iki parçadan değil; birbiri içine geçmiş, ancak bilgisini edinmek amacıyla sezgisel olarak ayrıştırılabilen üç boyuttan yani ruh, nefs ve beden boyutlarından meydana gelmiştir. Bu nedenle insanla birlikte anlam kazandığı için var olan sosyo-kültürel gerçeklik de üç boyutludur" (Dikeçligil, 1994: 43). Bu yüzden sosyo-kültürel yapı/yapılar söz konusu olduğunda, gerek bütünün gerek ise parçaların temel yapısı üç boyutludur.

Bu, şu demektir: Yapısı analiz edilmek istenen her etkileşim ağının, etkileşimin ana kaynağını oluşturan ve anlam dünyasını yansıtan bilişsel boyutu; etkileşimi gerçekleştiren davranışları kapsayan ve bu davranışları düzenleyen normatif

boyutu ve her iki boyutun hem en somut yansıması olan hem de onların gerçekleşmelerini sağlayan maddi boyutu vardır. Ve bu üç analitik boyut, parça-bütün ilişkilerinin anlaşılmasını ve özellikle birbirleri ile olan ilişkilerinin kurulmasını sağlamaktadır.

Sosyo-kültürel gerçekliğin üç boyutunun önemli bir özelliğini gözden kaçırmamak gerekir. Bu üç boyut, fiili gerçeklikte bütünüyle gerçekleşemez. Her bir boyutun, potansiyel gerçeklikte kalan, yani fertler tarafından davranışlar ve maddi araçlarla somutlaştırılamayan kısımları vardır. Bir kültürde vazedilmiş olsalar bile, yaşanmayan değerler, inançlar, kabuller potansiyel gerçeklikteki bilişsel boyutu oluşturan anlam kodlarıdır. Yazılı veya yazısız kurallar ve davranış beklentilerinin davranışlarda yaşanmayanları da potansiyel gerçeklikte yer alırlar.

Aynı şekilde yerüstü ve yeraltı zenginlikler, her türlü maddi araç ve gereçle yeterince kullanılmıyorsa potansiyel maddi kültürü oluşturuyorlar demektir.

Üç boyutun potansiyel ve fiili gerçeklikteki tezahürü, bazı durumlar için, un, şeker ve yağın bulunup bir türlü helva yapılamaması halini ifade eder. Kısacası değerler, normlar ve maddi araçlardan söz edilmesi, gerçekleştiğinin iddia edilmesi ile yaşanması farklı düzlemlerdir. Bu noktadan hareketle, üçüncü temel kabul, sosyolojik analiz için büyük önem taşır.

Üçüncü Temel Kabul: Sosyal ve kültürel olanın ayrılmazlığı ilkesi.

Sosyolojinin (ve diğer sosyal bilimlerin) konusu olan olguların bu üç bileşenli yapısı gereği sosyal ve kültürel olan birbirinden ayrı değildir. Her ikisi de aslında, aynı olgunun farklı bakış açılarından farklı görünümleridir. Sosyal olan, davranışsalı; kültürel olan ise bilişsel boyutu ifade eder. Bu yüzden sosyal yapı, kültürel yapı ayırımları yerine sosyo-kültürel yapının davranışsal (normatif) ve bilişsel boyutlarından söz etmek daha uygun olacaktır. Böylece olgunun boyutları hem ayrıştırılmış, hem de aralarındaki bağıntı/etkileşim göz ardı edilmemiş ola-

caktır. Gerçek anlamdaki Analitik-sistematik düşünce de zaten budur.

Dördüncü Temel Kabul: Sosyolojik bir analizde 'olan' ve 'olması gereken'in ayrıştırılması gerekir.

Bu kabul sosyo-kültürel dünyanın bilgisini edinmede temel metodolojik kurallardan birisidir. Zira sosyoloji 'olan'ın bilgisini elde etmeye çalışır; yani fiili gerçeklikteki sosyo-kültürel olgular dünyasındaki ilişkilerin genel ilkelerini bulmaya çalışır. Ancak insanın olmasını istedikleri ile yaptıkları arasında her zaman bir mesafe vardır. Bu temel kabul ile ilgili açıklamalar, yapı analizine örnek verilirken kullanılacaktır.

Beşinci Temel Kabul: Sosyo-kültürel etkileşim, fertlerin 'ben merkezli' olan veya olmayan, soyut veya somut nitelikte ve belirli anlamlar atfettiği ihtiyaçlarını karşılamak üzere birbirleriyle alış-verişlerde/etki-tepkilerde bulunmaları ile başlar.

Bu konuda belki, bir başka temel kabul olarak vazedilebilecek bir açıklama yapabiliriz. Bütün zamanlar ve mekânlar dikkate alındığında her zaman fertlerin büyük bir çoğunluğu 'ben merkezli' oldukları için etkileşimdeki alış-verişlerde, maddi temelli ve çoğu zaman nicel olarak ifade edilebilen anlamlar etkileyici olmuştur. Bilişsel boyutta 'aşkın anlamlar'a sahip olan ve olmaya çalışan fertlerin sayıları ise, her toplumda her zaman az olmuştur. Birinci kategoridekileri beşer, ikinci kategoridekileri ise insan olarak adlandırmak aradaki farklılıkların belirtilmesi açısından yerinde olacaktır. Bu temel kabul, bağdaştırıcı yaklaşım açısından kognitif boyuttaki değerlerin, kabullerin, inançların yani anlam kodlarının sınıflandırılmasında ve olan/olması gereken ikileminin çözümlenmesinde büyük önem taşır.

Altıncı Temel Kabul: Bilimsel bilgisinin edinebilmesi için sosyo-kültürel olgular dünyasını anlamak ve açıklamak *gerekir.*

Açıklama (explanation) olgular arasındaki ilişkilere etki eden faktörleri/değişkenleri belirlemek suretiyle ilişkinin genel geçer ilkelerini keşfetmektir. Anlama (understanding) ise etkileşimin kaynağı ve yönlendiricisi olan 'anlam kodları'nın keşfedilmesi demektir.

Pozitivist paradigmanın tercihi ve hedefi, genel ilkeleri bularak 'açıklama' yapmaktır. Fenomenolojik paradigma ise tekil durumlarla ilgilenir ve 'açıklama' yerine 'anlama'yı hedefler. İki karşıt tercih arasında birinden diğerine ağırlık veren farklı teoriler söz konusudur.

Bağdaştırıcı yaklaşım fert-toplum etkileşimindeki tercihine uygun biçimde, anlama ve açıklama arasındaki dengeyi kurmaya çalışır. Bu yüzden, yaklaşım açısından ideografik (özel durumları tasvir etmek) -nomotetik (evrensel kanunları bulmak ve ispatlamak) ikiliğinde taraf olmak diye bir mecburiyet yoktur.

Sosyolojinin amacı sosyo-kültürel olgular dünyasını anlamak ve açıklamaktır. Bu ise, genel geçer ilkeler olgular arası ilişkileri açıklamak için genel ilkeleri bulmaya çalışırken, genel kuralların istisnai durumlarını gözden kaçırmamak demektir. Ayrıca önemli bir hususun vurgulanması gerekir. Genel ilke-tekil durum tercihi, aslında açıklama -anlama tercihi- demek değildir. Genel ilkelerin tespiti hedeflediğinizde, olguları üç boyutlu yapısını postulat olarak alıyorsanız, 'anlam kodlarını anlamak' mecburiyeti açıklamanın yanı sıra anlamayı da gerektirecektir. Aksi takdirde, anlam kodlarından ancak yeri geldiğinde, sadece söz eden pozitivist paradigmanın kıskacından kurtulmuş olunmayacaktır.

Genel ilkeler ve istisnai durumların, olgular arasındaki ilişkinin görünümleri olduğunu kabul ettiğimizde, bu kabul daha somut düzlemdeki yapısal analiz modeline şöyle yansıyacaktır: Genel ilke olarak gruplar/organizasyonlar/toplumlar arası ilişkilerde bireyler ait oldukları etkileşim ağının (bilişsel ve normatif) belirleyiciliğinin etkisi altındadır. Ancak istisnai durumlar ortaya çıkabilir ve bazen etkileşim sürecini bile değiştirebilir. Bu yüzden, etkileşim ağının genel açıklaması yapılırken, bu istisnai durumların tasviri de yapılabilir. Örnek verecek olursak, Filistin'de savaştan aile yapısının nasıl etkilendiğinin araştırıldığını varsayalım. Çoğunluğu inceleyerek genel ilkeleri bulmaya çalışırken, savaşta büyüyen kuşaktaki Müslüman-Musevi ev-

lilikleri çok az olsa da araştırmaya katılır. Burada aile yapısını, başta savaş olmak üzere diğer faktörlerin etkileşimi içinde kurum ve organizasyon düzleminde açıklanırken, istisnai durumlar başka veri toplama teknikleri (katılımlı gözlem, derinlemesine mülakat, hayat hikâyesi vb.) ile tasvir edildiğinde 'açıklama' bir başka boyut kazanacaktır.

Burada, bağdaştırıcı sosyolojinin genel ve tikel durumlarla ilgili önermesini zikretmeden geçmeyelim, pozitivist paradigma için "istisnalar kaideyi bozmaz" iken; bağdaştırıcı yaklaşım için "kaideler, istisnaları ile birlikte vardır".

Analiz Araçları: Anahtar Kavramlar

Bir modelin analiz araçları kavramlardır. Kavramlar soyut veya somut olsun olguların zihnimizdeki karışıklıklarıdır. Bu karşılıklar olguyu yansıttığı ölçüde, zihnimiz gerçeklik ile temas kurabilecektir. Netleşmiş, zengin ve birbirleri ile çelişkili olmayan kavram dünyası, gerçekliğin net ve zengin bir biçimde kavranması demektir. Bu nedenle analiz araçları olarak kavramların netleştirilmesi gerekmektedir.

Bu alt başlıkta; etkileşim seviyeleri, etkileşim görünümleri (tezahürleri) ve alanları, olan olması gereken ve sosyo-kültürel olguların üç boyutlu, olmak üzere dört temel analiz aracı kullanılmaktadır. Son ikisi bir önceki alt başlıkta 'temel kabuller' olarak açıklanmıştır ama aynı zamanda birer analitik araçtırlar. Ancak yine de, analiz örneği verilirken, modelin sistematik bütünlüğünü göstermek açısından gereken vurgulamalar yapılmıştır.

Bu kavramların kapsadığı olgular dünyası ile ilişkili terim ve kavramların da analitik değeri vardır ve çok önemlidir. Zira bu şekilde 'ana başlıklar'dan kurtulup bilginin derinleştirilmesi sağlanabilir. Ancak burada modelin mantığı, ana çerçevesi çizildiği için, diğer kavramların üzerinde durulmayacaktır. Zira birincil ve ikincil gruplar, otorite, liderlik, gruplaşma, bütünleşme, çözülme; rol, rol farklılaşması, rol çatışması vb. doğuş-

tan edinilmiş statü, kazanılmış sosyal statü, statü göstergeleri; tabakalaşma hiyerarşisi, sosyal hareketlilik; ödüllendirme ve cezalandırma mekanizmaları; gizli ve açık fonksiyonlar; sosyalleşme ve ilgili kavramlar; organizasyon hedefleri, yönetim ve bürokrasi ile ilgili kavramlar gibi çok sayıdaki kavramlar, eğer olguları anlamak ve açıklamak için kullanılıyorsa birer analiz araçlarıdır ve araştırma tasarımına göre ilgili olanlar analize katılır.

Birinci Analiz Aracı: Etkileşim Seviyeleri

Bilindiği üzere yapı, farklı seviyelerdeki etkileşim ağlarının/örüntülerinin oluşturduğu bir bütündür. Konuyu daha da netleştirebilmek için 'farklı seviyelerdeki etkileşim ağları', bir başka ifade ile 'etkileşim seviyeleri' ile ne kastedildiğini açıklanması gerekir. Zira bunlar aynı zamanda, metodolojik anlamda, modelin analiz seviyelerinden birisidir.

Sosyo-kültürel gerçeklikte etki-tepki ilişkilerinin hangi sosyal objeler arasında meydana geldiğini gösteren etkileşim ağları fert, grup, organizasyon, kurum ve toplum bazında olmak üzere beş analitik düzeyde ele alınabilir.[6]

Bu sıralanış önem derecesine göre olmayıp, mikrodan makroya doğru yapılmıştır. Zira aralarında neden-sonuç şeklinde basit bir belirleyicilik olmayıp, iç içe geçmiş bağıntılık söz konusudur.

---

[6] Bütün analizler için geçerli olacak metodolojik bir bilgiyi vermek istiyoruz. Yukardaki sınıflama metodolojik zorunluluk olarak yapılan bir ayrıştırmadır. Aksi takdirde olgunun bilgisini edinemeyiz. Zihnimiz, bir olguyu bütünüyle kavrayamaz. Bütünü parçalarına ayrıştırarak, parçaların bilgisini edinip bütün hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Ancak bağdaştırıcı yaklaşım açısından en önemli nokta, bu analitik parçaların birbirleri ile bağlarının kopartılmamasıdır. Zira ontolojik postulatımız gereği, gerçekliği iç içe geçmiş bağıntılardan oluşan bir bütün olarak kabul ediyoruz. Yani parçalar açısından baktığımızda 'çokluk' ile bütün açısından baktığımızda 'teklik' arasında gerçekte birbirinden koparılmayan bir bağıntı söz konusudur. Biri diğerine göre anlam kazanır. Şu halde analiz sürecinde yaptığımız her ayrıştırma, her sınıflama, her gruplandırma suni bir işlemdir. Zihnimizde bu parçalar arasındaki bağlantıları koparmadıkça, her bir parçayı yalıtılmış bir bütün gibi düşünmedikçe hiçbir tehlike yoktur. Aksi takdirde incelediğimiz olgu hayatiyetini kaybedecek, bir kadavraya dönüşecektir. Analitik parçaların aslında her birini diğerlerinin içinde veya diğerlerinin hepsini birinin içinde olduğunu unutmadıkça, en küçük analiz biriminde bile, olgu hakkındaki bilgileri derinleştirebiliriz.

Birey düzlemindeki etkileşimler (birey-birey; birey-grup; birey-organizasyon; birey-kurum; birey-toplum)

Grup düzleminde etkileşimler (grup-birey, grup-grup; grup-organizasyon; grup-kurum; grup-toplum)

Organizasyon düzlemindeki etkileşimler (organizasyon-birey; organizasyon-grup; organizasyon-organizasyon; organizasyon-kurum; organizasyon-toplum)

Kurum düzlemindeki etkileşimler (kurum-birey; kurum-grup; kurum-organizasyon; kurum-kurum; kurum-toplum)

Toplum düzlemindeki etkileşimler (toplum-birey; toplum-grup; toplum-organizasyon; toplum-kurum; toplum-toplum)

İster sosyal yapı isterse toplumsal yapı-olsun, analizde sosyal objelerin etkileşimlerini çözümlerken, odak noktası olarak hangi etkileşim düzleminden başlanacağı araştırma konusuna göre değişmektedir. Aile-içi ilişkilerde otorite yapısı söz konusu olduğunda 'grup-fert' veya 'organizasyon-fert' düzlemi; İşçi-iş-veren ilişkilerinin yapısı gibi bir konunun araştırılmasında, makro yaklaşım 'kurum-kurum'; mikro yaklaşım ise 'organizasyon-organizasyon' düzlemlerini tercih ederken, daha sentezci bir yaklaşım 'kurum-organizasyon- grup içinde birey' gibi bir düzlem bileşimi kurulabilir. Bu tercihler araştırma tasarımını kurarken belirlenir. Ancak bağdaştırıcı yaklaşım açısından, hangi düzlemden işe başlanırsa başlansın, içiçelik ilkesi gereği diğerlerine de, araştırma tasarımının sınırları elverdiğince, temas edilmesi gerekecektir.

Zira grup iki veya daha fazla bireyin birbirlerini dikkate alarak gerçekleştirdikleri alış-veriş/etki-tepki ilişkilerinin örüntüsüdür; organizasyon ise, belirli amaç ve fonksiyonları icra etmek üzere, davranış kurallarının yazılı ve/veya yazısız olarak ifade edildiği ve davranışların bu çerçevede düzenlendiği, organize edildiği etkileşim ağıdır. Bir organizasyon yapısında, büyüklüğüne göre, bir veya birden fazla grup yer alabilir. Ku-

rum ise, kuşaktan kuşağa aktarılan ve toplumun çoğu üyesini ve farklı amaçlara sahip gruplarını etkileyen, kuşatan değerler, normlar ve rollerin soyut düzeydeki ifadesidir. Toplum kavramı için de, bize göre analize elverişli en net birkaç tanımdan biri olan A. Kurtkan Bilgiseven'in, MacIver'den uyarlamış olduğu kapsayıcı tanımı verebiliriz: "Cemiyet, insan davranışını hem hürriyete kavuşturan, hem de hudutlandıran; bir taraftan karşılıklı yardımlaşmalara imkân veren, diğer taraftan gruplaşmalara ve bölünmelere yol açan, değişen bir sosyal teşkilatlar ve münasebetler ağıdır" (Kurtkan Bilgiseven 1995: 3).

Bu şekilde açık bir toplum tanımı makro belirsizliklerden kurtularak netleştiğinde sosyolojinin konusu da netleşmektedir. Toplum yapısının, kaynağı fertler arası etkileşim olan ve farklı fonksiyonlara sahip çeşitli kurumlardan, farklı normatif yapılara sahip organizasyonlardan ve gruplardan oluştuğu görülebilmektedir. P. Blau'nun ifadesiyle, "böylece, bir nüfusun yaş yapısından, bir kabilenin akrabalık yapısından, bir organizasyonun otorite (authority) yapısından, bir cemaatin güç (power) yapısından ve bir toplumun sınıf yapısından söz edebiliriz. Bunların hiç bir farklı sosyal yapı tipleri değildir; bir boyuttaki sosyal pozisyonları ayrıştıran analitik unsurlardır" (Giddens 1989: 206).

Görüldüğü üzere, bütün etkileşim düzlemleri adeta katlanarak diğerinin içine girmiştir.

Bireyler arası ilişkiden başlayalım. Bireyler kendi aralarında herhangi bir gruba üyelikleri söz konusu olmadan etkileşimde bulunabilirler. Grup içinde yer alabilirler ve bu gruplar bir organizasyonda kendi aralarında etkileşimde bulunurken, kurumsal etkileşim zaten hepsini kuşatmıştır. Ve bütün bunların bileşkesi toplumdur. Toplumlar arası ilişkilerde organizasyon veya grup veya bireyler arası düzeyde meydana gelirken etkileşimi gerçekleştiren fertlerdir ve kurumsal boyut açık veya örtülü bu etkileşimleri kuşatmıştır, ama onlardan aynı zamanda etkilenir.

Organizasyon düzleminden başlayan bir analiz örneği verecek olursak, Arnavutluk'ta ki Türk Barış Gücü bir organizasyondur ve daha geniş toplumlararası bir organizasyon olan BM Barış Gücü bünyesinde yer alır. BM organizasyonunda otorite bakımından güçlü grup/gruplar (ve fertler) organizasyonun işleyişini etkiler. Bir organizasyondaki grupların gücü, fertlerin özellikleri ve hangi sosyal objelerle ne tip bir etkileşimde bulundukları ile bağlantılıdır. Organizasyonunun "sosyal pozisyonların ve aralarındaki ilişkilerin, şahıslara bağlı olmadan tanımlandığı formel yapısı ile pozisyonların ferdi özelliklerden etkilendiği enformel yapısı" (Scott, 1981: 17) dikkate alınmalıdır. Bütün bu organizasyon-grup düzlemindeki etkileşimlerde BM'nin kurumsal yapısı (amacı, fonksiyonları ve bunlarla ilgili anlam kodları ve kuralları) da söz konusudur. Ancak etkileşim sadece BM çerçevesindeki kurum-organizasyon-grup düzleminde değildir. Farklı sosyo-kültürel yapılara sahip toplumların bir organizasyonu olan BM Barış Gücünün, bu örnekte bir başka toplum yapısındaki işleyişi söz konusudur. Bu yüzden Türk devletinin ve Arnavutluk'un hem kurumsal, hem de organizasyonel seviyedeki etkileşimleri de analize katılmalıdır.

Yapı analizine başlama noktası hangi etkileşim seviyesi olmalıdır, sorusuna bütün etkileşim seviyeleri arasındaki bağıntının kaybedilmemesi şartı ile grup-organizasyon veya organizasyon-grup düzlemi diyebiliriz. Zira toplum, fertlerin üzerinde kurumsal bir 'bütün' olarak düşünüldüğünde toplumsal yapıyı net bir şekilde analiz etmek mümkün olamadığı gibi, sosyal yapıların analizlerinin de önü tıkanmaktadır. Mübadele teorisinin (exchange theory) ve yapısal sosyolojinin önemli köşe taşlarından birisi olan Peter Blau'ya göre, "toplumlar bir parça değildir. Yani, yapısal incelemenin hedeflerinden birisi sosyal gruplaşmalar arasında ve içinde oluşan entegrasyon seviyelerini tam olarak göstermektedir" (Giddens, 1989: 210).

Grup-içi veya gruplar arası gruplaşmaların yapı analizinde odak noktası olarak kabul etmek, yapıyı en somut biçimde analiz etmek demektir. Grup ilişkilerinden bağımsız bireysel

ilişkiler, süreklilik kazandıkça, ister birincil isterse ikincil gruplar olsun, gruplaşma bir süreç olarak etkileşime girecektir. Bireylerden birisi ya diğer bir gruba girecek veya kendi grubunun etkisi hissedilecektir[7]

Yapı analizinde 'gruplaşmaları' anahtar kavramlardan biri olarak ele almanın en önemli katkısı, yapı kavramının gruplaşma süreci ile dinamizm kazanarak, durağan özelliğinden kurtulmasıdır. Ayrıca bu kavram küçük gruplar sosyolojisinin birçok kavramını da beraberinde getirir. Yapısal analizde, grup-içi veya gruplar arası olsun, gruplaşmanın son tahlilde fertler arası etkileşimi ifade etmiş olması, yani bireysel etkenlerin hesaba katılması etkileşimin psikolojik genellemelerle açıklanmasını gerektirmez. Ancak, 'normatif' boyutun yanı sıra, kaçınılmaz biçimde, 'anlam kodları' da analize katılır. Bu, sosyo-kültürel gerçekliğin üç boyutlu algılanmasının tabii bir sonucu ise, pozitivist paradigmanın dışına çıkmış olmanın bir ifadesidir.

İkinci Analiz Aracı: Etkileşim görünümleri (tezahürleri) ve etkileşim alanları.

Sosyolojide temel kurumlar olarak daha çok aile, din, eğitim, siyaset, ekonomi ele alınmaktadır. Ancak bu listeyi bilim, sanat, spor, eğlence, sağlık, güvenlik diye uzatabiliriz. Zira her birisi, toplum hayatında belirli ihtiyaçları karşılamak üzere fonksiyonlara sahiptir ve bu fonksiyonların dayandığı değer ve normlara ilişkin anlam kodları kuşaktan kuşağa, kısmen değişerek de olsa, aktarılmaktadır. Bu aktarılış organizasyon ve/veya grup yapısı veya birey-birey etkileşimleri içinde meydana gelir. Örnek verecek olursak, bilim kurumunun fonksiyonları üniversite, fakülte, bölüm ve araştırma merkezleri, idari hizmetler ve organizasyonlar aracılığıyla gerçekleşir. Her bir organizasyonun yapısında, aynı kurumsal fonksiyon talebine rağmen aralarında farklı etkileşim tipleri (yarışma, çatışma, iş-

[7] Şüphesiz grup etkisi olmayan istisnai durumlar da söz konusudur, bu husus, ideografik veya nomotetik açıklama tercihi ile ilgili metodolojik yaklaşım bağlamına girer; bir teorik metodolojik yaklaşım için çok önemli olsa da, şu anda bizim ana caddeden sapmamızı gerektirmeyen bir bilgi olarak, sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

birliği, ahenk, benzeştirme) bulunan çeşitli gruplar bulunur ki, bu bağlamda fertler arası etkileşim büyük önem taşır.

Kurum ve organizasyon arasındaki ilişkinin en net şekilde, Horton ve Hunt tarafından, futbol oyunu ve futbol takımı örneği ile açıklandığını ifade edebiliriz "Oyun değerler, duygu ve düşüncelerle desteklenen bir dizi kurallar ve pratikler (tecrübeler) bütünüdür ve oyuncular olmaksızın oyun oynanamaz; ancak oyuncular oyunun kendisi değildir; oyunu oynayan bireylerin oluşturdukları bir (organizasyondur) birliktir" (Horton ve Hunt, 1984: 211).

Hangi seviyede olursa olsun etkileşimin niteliği ve niceliği, sosyo-kültürel ilişkilerin ana kaynağı olan fertlerin amaçlarına, ihtiyaçlarına göre farklı görünümler alır. Toplum hayatında aile, evlilik, eğitim, meslek, din, etnisite, ekonomi, otorite, siyaset, devlet, hükümet, medya, eğlence, spor, sağlık, sanat, bilim, güvenlik kuvvetleri gibi farklı etkileşim görünümlerinin hepsi toplumsal etkileşim ağını oluşturan diğer analitik parçalardır. Dil ve semboller ise etkileşimin araçlarıdır.

Nüfus, coğrafya ve kamuoyu ise etkileşim görünümlerinin etkilendiği ve etkilediği birer faktör olarak etkileşim alanlarını oluştururlar. Faktör kavramın işin içine girdiğinde, aslında etkileşim görünümlerini ve alanlarını ifade eden her bir kavram; bir faktördür, bağımlı veya bağımsız değişkendir, bir neden veya bir sonuçtur. Bu nitelemeler, araştırmacının kavramsal şemasına, bir anlamda paradigmasına ve araştırma modeli ve tasarımına göre değişir.

Bir kavrama atfedilen analitik nitelik, kavramın içinde bulunduğu bağlama göre değişmektedir. Bu yüzden yukarıda sıralanan ve sosyolojide kurum/müessese olarak adlandırılan olgulara etkileşim görünümleri demeyi uygun bulduk. Zira bunlar bakış açısına göre kurum veya organizasyon olarak nitelendirilebilmektedirler.

Aile, devlet, bilim vb. bir olgu, bir kurumu ifade ettiği gibi bir organizasyonu anlatmak için de kullanılabilir. Potansiyel

değerler ve kurallardan oluşan bilişsel boyut açısından (olması gereken) ele alındığında aile, devlet, din, eğitim ve diğerleri bir kurumdur; bilişsel boyuttaki anlam kodlarının fiili gerçeklikteki işleyişini (olan) açısından ele alındığında ise bir organizasyon olarak aile, devlet, din, eğitimden vb. söz ediyoruz demektir. İster kurum isterse organizasyon boyutunda olsun, bu olgular aynı zamanda ilgili olguları etkileyen birer faktördür. Analizde kullanıldığı bağlama göre, kavramın nitelendirilen özelliği değişmektedir.

Barış Gücü örneğine bu analiz araçlarını katarak analizi netleştirebiliriz. Yeni bir örnek olarak, bir siyasi partiyi ele alalım. Siyasi partinin yapısını incelemek için kurulacak olan araştırma tasarımında parti kurumsal düzeyde (Türk siyasi hayatında bütün kurumlar arasındaki etkileşimler düzeyinde) alınabilir. Yani Partinin kurumsal fonksiyonları, tabii daha anlamlı ve açıklayıcı olabilmesi için Türk siyasi hayatı çerçevesinde, ele alınabilir. Burada amaç, siyasi partiyi kurumsal düzlemde analiz etmektir. Kurumsal fonksiyonlar ise Türk siyasal kurumlaşması içinde partinin hedeflerine göre belirlenir.

Ancak bu düzeydeki bir analiz, ayağı yerden kesik bir analizdir. Bu kurumsal yapının netleşebilmesi için fonksiyonların nasıl gerçekleştiğini gösteren normatif boyut ile bu normların/kuralların kaynaklandığı anlam kodlarının oluşturduğu kognitif/bilişsel boyutu analiz aracı olarak kullanmak gerekir. Sosyoloji, 'olan'dan yola çıkar. Yani sosyolojinin varlık sebebi, fiili gerçekliği anlamak ve açıklamaktır. 'Olması gereken', 'olan'ı anlamak ve açıklamak için, olgunun sosyolojinin vazgeçemediği bir görünümüdür. Kurumsal fonksiyonların nasıl icra edildiğine bakıldığında organizasyon düzlemine girilmiş olacaktır. Makro sosyolojik kavram olan fonksiyonlar, 'olan'da, yani yaşanan gerçeklikte sosyal pozisyon-rol ve statü kavramları ile somutlaşarak gözlemlenir hale gelir. Bu yüzden organizasyon teorilerinde formel (olması gereken) ve enformel (olan) organizasyon yapısından mutlaka söz edilir. Zira kurumsal fonksiyonların niçin var olduğu, neler olduğu ve nasıl işleyeceği ko-

nusunda bir konsensüs vardır. Konsensüs potansiyel gerçeklik ile ilgilidir. Ancak söylenenler ile yapılanlar arasındaki ilişki etkileşim ağının çözümlenmesinde önemlidir.

Kurumsal fonksiyonların neler olduğuna, niçin var olduklarına ve nasıl işleyeceğine dair değerler, kabuller, referans noktaları potansiyel gerçeklikteki bilişsel boyutu; bu anlam kodlarına sosyal objeler tarafından verilen anlamlar ise fiili gerçeklikteki bilişsel boyutu gösterir. Bu fonksiyonların nasıl gerçekleşeceğine dair yazılı ve yazısız normlar potansiyel gerçeklikteki normatif/davranışsal; bu kuralların işleyişi ise fiili gerçeklikteki normatif/davranışsal boyutu gösterir. Aynı şekilde her sosyo-kültürel olgu gibi bir siyasi partinin maddi boyutunun da, gerçekliğin birbirini tamamlayan bu iki düzlemindeki görünümü vardır. Ve analizde ihmal edilemeyecek kadar önemlidir.

Kurumsal fonksiyonların partinin organizasyon (teşkilat) yapısında da nasıl gerçekleştiğini açıklamak için bilişsel, normatif ve maddi boyutlara ayrıştırılarak (analiz) aralarındaki bağıntıların kurulması (sentez) gerekecektir. Ancak 'gruplaşmalar' ve ilgili diğer anahtar kavramlar da analize katılmalıdır. Analizin derinleşmesi, olguya ve ilişkilerine ait kalıcı nüansların (ilk bakışta görülemeyen benzerlik ve farklılıkların) teferruat sayılmamasına bağlıdır. Zaten bu ince ayırımlar, ileri derecedeki soyutlamalarla ilgilidir. Bir başka önemli husus dış faktörlerin etkisidir. İzole edilmiş bir etkileşim ağının varlığı mümkün değildir. Bırakın diğer coğrafi şartları en azından hava durumu bile bir dış faktör olarak etki eder.

Sonuç: Türk Cumhuriyetleri Söz Konusu Olduğunda Bir Örnek

Yapı kavramına sadece makro sosyolojik bakmak, yapının gerçek anlamda analizine imkân vermemektedir. Zira makro sosyolojik yaklaşımlar, yani yapı kavramını bir bütün olarak sadece toplum anlamında düşünen teoriler, aslında yapıyı en fazla kurumsal düzlemde ele alırlar ki, bu durumda kurumsal

fonksiyonlar ancak birer soyutlama olarak, 'olması gereken'i gösterir. Bağdaştırıcı sosyolojik yaklaşım, 'olması gereken' ile 'olan' arasındaki ilişkiyi anlamak ve açıklamak için analiz yapar. Kurumların ne işe yaradıklarını, hangi ihtiyaçları karşılamak için var olduklarını gösteren fonksiyonlarının, niçin ve nasıl gerçekleşmesi gerektiğine ilişkin, bilişsel boyuttaki 'olması gereken' ile bu fonksiyonların gerçekleştiği sosyo-kültürel etkileşim düzlemleri 'olan' arasındaki mesafe yapısal analizde ortaya çıkmalıdır. 'Olan', kurumsal fonksiyonların (amaç ve kuralları ile birlikte) somutlaştığı düzlem organizasyonlar ve gruplardır. Rollerin kurallarla belirlenmiş olduğu formel organizasyon, kurumsal düzlemin 'olması gereken'i iken; enformel organizasyon bu yapı içinde 'olan' gruplaşmalardır. Gruplaşma süreci bir etkileşim süreci olarak yarışma, işbirliği, çatışma, uyum/ahenk ve asimilasyon olmak üzere beş etkileşim tipinin ve çeşitlemelerinin değişen bileşimleri ile meydana gelir. Gruplar arasında veya grup içindeki etkileşimlerin ana kaynağı, yürütücüsü fertlerdir. Bütün etkileşimlerde 'atfedilen anlamlar'ın belirlenmesi büyük önem taşır.

Olan ve olması gereken arasındaki mesafe arttıkça, bir organizasyonda enformel kurumsal yapı oluşuyor demektir. Böylece mevcut formel ve/veya enformel organizasyonun (ki bu toplumsal kurumlara uygundur) arkasında yeni bir gruplaşma oluşur. Bu, mevcut organizasyonunun makro boyutta varlık nedeni olan formel kurumsal amaç ve kuralları farklı yorumlaması sonucunda enformel kurumsal bir yapı ve bununla birlikte örtülü bir normatif yapı ortaya çıkması demektir. Gruplaşmalarla da ilgili olarak derin yapı (deepest-structure) denilen bu durum, 'olan - olması gereken' ve 'olgunun üç boyutlu yapısı' ile analiz edilebilir.

Analize sadece gruplaşma, grup-içi sosyalleşme gibi iç-süreçler değil; sosyal hareketlilik, sosyalleşme, modernleşme gibi makro süreçler de tabii olarak katılır. Zira bu analiz modelinde yapı izole edilmiş değildir. Yapı hangi etkileşim görünümünü ve görünümlerini yansıtıyorsa (aile, din, eğitim, siyaset, eko-

nomi, güvenlik, devlet, bilim, sanat, spor vb.) ve analiz hangi etkileşim düzeyinde yapılacaksa, organizasyon ve/veya kurum anlamında bu etkileşim görünümleri birer faktör olarak analize dâhil edilir. Ancak hangilerinin seçileceği, bir başka ifade ile faktörlerin sınırlandırılması, araştırma tasarımına bağlıdır. Ayrıca coğrafik, demografik gibi dış faktörler de hesaba katılmalıdır. Bugün Amerikan sosyolojisinin etkisiyle coğrafi faktör yapısal analizlerden silinmiş durumda. Oysa ister makro boyuttaki toplumsal yapı analizlerinde, isterse organizasyon, grup veya birey düzlemindeki sosyal yapı analizlerinde olsun bu faktörlerin ihmal edilmesi mümkün görünmüyor. Bugün Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerin yapısal analizleri, hangi etkileşim düzleminde olursa olsun demografik, jeo-politik, jeo-ekonomik ve kültürel faktörleri dikkate alınmaksızın yapılamaz. Bu aynı zamanda sosyo-kültürel gerçekliğin maddi boyutunun bir kısmını da ifade eder. Ancak bu faktörlerin sayılarla ifade edilebilen yönlerinin yanı sıra, anlam kodlarını yansıtan bilişsel boyut, analizin anahtar kavramlarından biri olmalıdır.

Türk Cumhuriyetleri'nin de üye olduğu ECO'nı bağdaştırıcı analiz modeline bir başka örnek olarak verelim: Şimdiye kadar mevcut kurumsal yapının/organizasyonlar şeklinde işlemesinden söz ettik. Oysa bazen kurumlaşma bilinçli bir şekilde organizasyon ile başlayabilir. Ancak kurumlaşmanın başarılabilmesi için temel şart, organizasyonun kurumsal amaç ve kuralları (olması gerekeni) özümsemiş veya o kapasitedeki fertlerin verilen rolleri ifa edebilecek nitelikte olmasıdır.

Kısa ve yerleşmiş adı ECO olarak, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Sovyetler Birliği dağılmadan önce Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulmuş, ancak işlemeyen bir organizasyondur. Sovyet Bloku'nun çöküşünden sonra, 10 ülkenin üye olduğu, kurumlaşmaya adım atan bir organizasyon olarak görünmektedir. Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta yapılan ECO olağanüstü zirvesinin 14 Mayıs 1997'de deklare edilen sonuç bildirisinde, bölgenin zengin enerji kaynaklarının üye on ülkenin işbirliği ile dünya piyasalarına çıkarmak için alınan önemli kararlar zikredilmektedir. Afganistan, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Pakistan, Tacikistan, Türkiye

ve Türkmenistan arasında kurulan bu teşkilatı jeo-politik, jeo ekonomik ve jeo-kültürel faktörlerden izole ederek incelemek mümkün olamayacağı gibi kurumlaşmanın başarılıp başarılamayacağı konusunda da yukarıda verilen anahtar kavramlarla derinlemesine analiz yapılmadan bilimsel anlamda bir bilgiye ulaşılamaz. Şüphesiz analizin derinleşmesi için başka terim ve kavramlara da ihtiyaç vardır.

Yazının başında ikinci gerekçede zikrettiğimiz malumat yığınlarından kurtulmanın yolu Türk Cumhuriyetleri ile ilgili olguların ve oluşumların sahada araştırılmasıdır. Sadece gazete haberlerinin akademik bilgilerle yorumları veya kültür ve tarih ile ilgili bilinenlerin yeni üsluplarla takdimi ile yetinilmeye devam edildiği takdirde bir mesafe kat edilmiş olmayacaktır. Teorik-metodolojik yaklaşımı olmadığı için araştırmayı sadece anket ile veri toplamakla sınırlandıran survey araştırmalarının sonuçları ise, yine 'ana başlık'larda kalacaktır. Bunun iki mahzuru vardır: Birincisi saha araştırmalarına duyulan güvenin sarsılması; ikincisi ise, verilerin güvenilir olduğundan şüphe edilmesine rağmen, zaman içinde yanıltıcı bazı %'lerin kullanım sıklığının artmasıdır. Oysa sağlam bir metodolojiye dayanan surveyler, 'açıklayıcı' değil tasviri (betimleyici) nitelikte olsalar bile, güvenilir ve geçerli verileri bilgi birikimine katmış olacaklardır.

Ancak, Türk Cumhuriyetleri ile sadece ekonomik ve kültürel alanda değil, özellikle eğitim alanındaki işbirliğinin yanı sıra ülkemizde araştırmaya ihtiyaç duyulmaya başlanılması, bu gibi mahzurların etkilerini zaman içinde azaltabilecek görünüyor.

Türk toplumlarının makro boyutta toplumsal yapı analizi için, toplumsal yapının kendisini oluşturan sosyal yapılara ayrıştırılarak incelenmesi gerekiyor. Aksi takdirde ülkemizde yapı kavramı konusundaki mevcut yaygın tutum sürdürülecek olursa, pandomim yürüyüşü devam edecektir diyebiliriz. Kaldı ki, söz konusu toplumlar hakkında yeterince malzeme bulunmaması, kurumsal düzlemdeki analizi zorlaştırmaktadır. Survey veya saha çalışması (field work) yöntemleri kapsamında nicel ve nitel veri toplama teknikler bir arada kullanılarak yapılacak saha araştırmaları ile derinlemesine ve sistematik bilgi ihtiyacı karşılanabilecektir.

Kaynaklar

Alkan, Ahmet Turan, Ateş Tecrübeleri, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1996.

Cangızbay, Kadir, Sosyolojiler Değil Sosyoloji, Ankara: Öteki Yayınevi, 1996.

Cuff, E. C. ve Payne, G. C. F., Perspectives İn Sociology, London: Urovın Hyman, 1986.

Çelebi, Nilgün, "Sözcüklerden Kavramlara", Türk Sosyoloji Dergisi, İstanbul: Genç Sosyologlar Derneği S. 2, Kış 1996, Ss. 88-93.

Dikeçligil, Beylü, "Kültür Kavramının Analizi Veya Sosyo-Kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme", Dünya'da Ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler, 1. Ulusal Sosyoloji Kongresi Kasım 1993, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, 1994, Ss. 37-47.

Dikeçligil, Beylü, "Batıda Değişen Bilim Anlayışı Ve Türkiye'de Sosyal Araştırmalar", Sosyolojide Son Gelişmeler Ve Türkiye'deki Etkisi, Yayına Hazırlayanlar: Mahmut Tezcan, Nilgün Çelebi, Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 1993, Ss. 39-58.

Erkilet Başer, Alev, "Bilge Bir Sosyolog: Pitirim A. Sorokin'in Tarih Felsefesi Ve Değişme Kuramı", Tarih Çevresi, S. 18, Eylül-Ekim 1995.

Giddens, Anthony, The Constitution Of Society, Oxford: Polity Press 1989.

Gökçe, Birsen, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Ve Toplumsal Kurumlar, Ankara: Savaş Yayınları, 1996.

Horton, Paul B. ve Hunt Chester L, Sociology,- Sixth Edition, London: Mcgraw- Hill, 1984.

Kongar, Emre, Toplumsal Değişme Kuramları Ve Türkiye Gerçeği, İkinci Baskı. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1979.

Kurtkan, Bilgiseven, Amiran, Genel Sosyoloji, Beşinci Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Merrill, Francis E., Society and Culture. Third Edition, Usa: Prentic-Hall Inc., 1965.

Serter, Nur, Türkiye'nin Sosyal Yapısı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994.

Scott Richard W., Organizations Rational, Natural and Open Systems, Second Edition, Usa: Prentice-Hall Inc., 1981 .

Smelser, Neil J ., Social Structure, Handbook Of Sociology, Ed. By Neil J. Smelser, London, 1988.

Tan, Mine, Toplumbilimine Giriş, Ankara: A. Ü. Eğitim Fakültesi Yayını No. 97, 1981.

Yalçıntaş, Nevzat, Sosyal Bünye, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 1969.

Zeybek, Namık Kemal, "Türk Dünyası İçin Neler Yapıldı?" Son Çağrı 20. 3. 1997, S. 3.

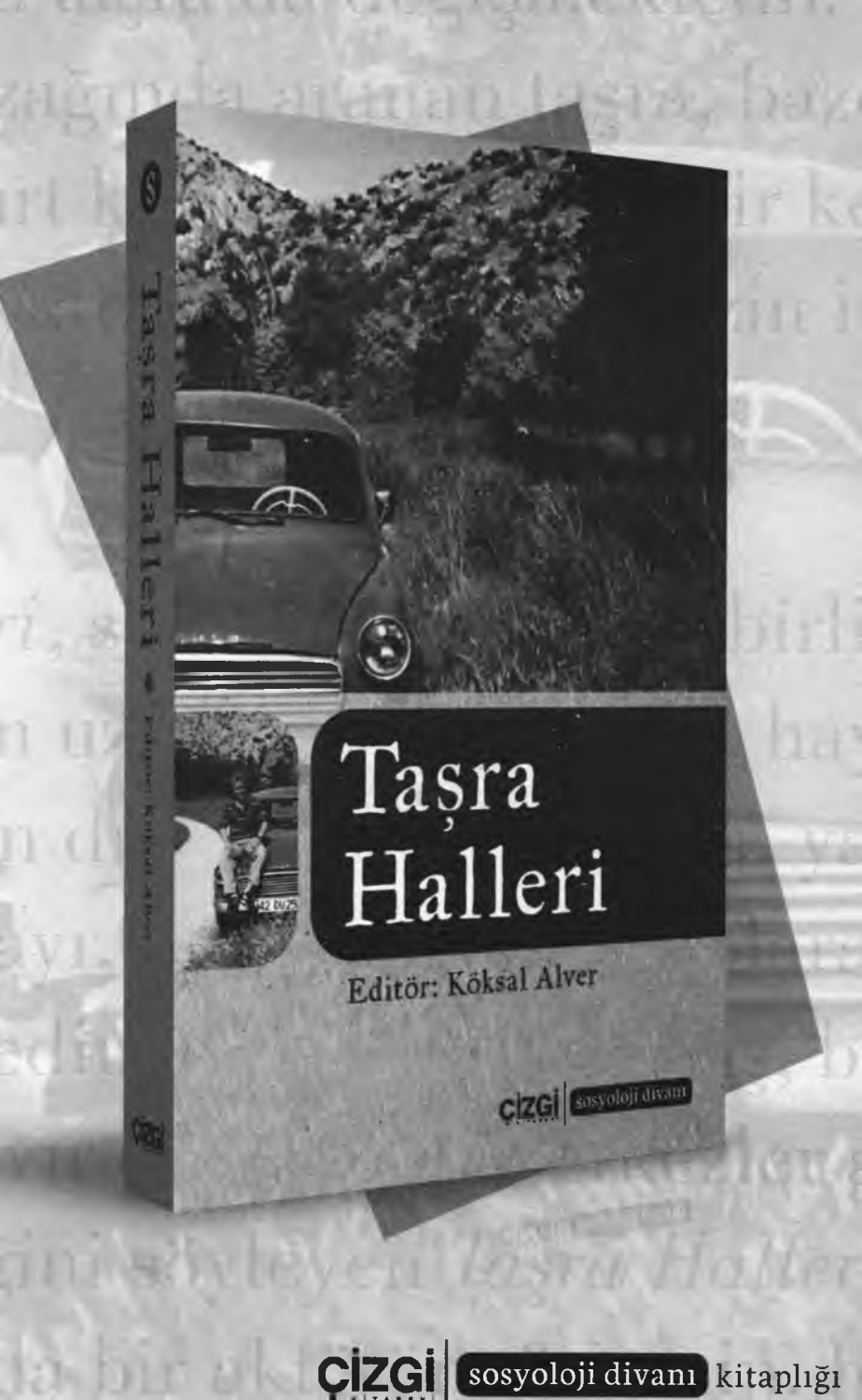
sosyoloji divanı

8

Özel Sayı

SOSYOLOJİK MUHAYYİLE

Taşra Halleri
Editör: Köksal Alver
çizgi
sosyoloji divanı

Ontolojiyi Hatırlamak

Sosyolojide Yöntem Sorunu

F. Beylü Dikeçligil

Bu kitap, "Sosyoloji bir bilim ise, neden bilimin çoğu ilkesi sosyolojiye uygun değil?" sorusuna cevap arayışın bir ürünü olarak varlık buldu. Soru, pozitivizmden başka bir bilim modelinin olmadığı, hatta düşünülemeyeceği bir dönemde sorulmuştu. Zaman içinde sorunun sosyolojik gerçeklikte değil de pozitivist bilim anlayışında olduğunu bulmak, her şeye değerdi. Ancak pozitivizmin sosyal bilimlere, özellikle teori ve yöntem konusunda, bilimsel düşünme disiplini kazandırdığı gerçeğini de görmezden gelemeyiz.

Kitaptaki makaleler Türkiye sosyolojisinde pozitivist dayatmanın sınırlarını zorlamak için uzun soluklu bir arayışın ürünleri olarak, zaman içinde ortaya çıktı. Sorun, bu dayatmanın siyasal ve ideolojik nitelikte olmasıdır. Sosyal bilimcilerin büyük bir ekseriyeti, Batı modelinde olduğu üzere, inceledikleri gerçekliğin doğasına yönelik ana soruyu sormaktan çekindi; hatta verilecek olan cevabın bilim yapmak için zorunlu olan bir başlangıcı hazırladığından habersiz kalmaya devam etti. Sıkı-surveyci anlayış, bağımsız-bağımlı değişkene sıkışıp kaldı; bu kıskaçtan kurtulmak isteyenler ise post-modernizmin tozu dumanı içinde kayboldular. Bizi varlığın doğasına dair bir temel öncüle götürecek olan ontolojiyi unutmak, aslında bilimsel bilginin ne olduğu ve bu bilgiye nasıl ulaşılacağını unutmaktır. Zira bilimsel bilginin ne olduğu ve bu bilgiye nasıl ulaşılacağını belirleyen hareket noktası, incelenmekte olanın 'ne' olduğunun cevabıdır. Şüphesiz birden fazla ontolojik öncül söz konusudur ve farklı öncüller olacaktır. Mesele, sosyal bilimcilerin cesaretle kendi varlık tasavvurlarını keşfetmeye çalışmalarıdır. Yeni bir sosyoloji için "ontolojiyi hatırlamak" zorundayız.

ISBN 978-605-9427-84-5

ÇİZGİ

www.cizgikitabevi.com
/cizgikitabevi
www.sosyolojidivani.com